

ETIKA. ORUMAS.
VERTYBĖS

Šeima, sąžinė ir gyvybė kaip žiniasklaidos etikos problemos

KARDINOLAS AUDRYS JUOZAS BAČKIS

Vilniaus arkivyskupas metropolitas

Apie žiniasklaidos ir žurnalistų etiką Lietuvoje kalbame jau keliolika metų, tačiau svarstymų tikrai nėra per daug. Nėra per daug ne tik todėl, kad situacija nesitaiso, arba vienur taisosi, kitur blogėja. Ne tik todėl, kad dėl spaudos bulvariškumo, televizijos programų gausėjimo, interneto plėtros iškyla naujų problemų. Nuolatinis dėmesys žiniasklaidos etikai būtinas todėl, kad tai sritis, kurioje neįmanomi galutiniai sprendimai.

Galime ir turime mėginti susitarti dėl bendrų etinių principų. Galime ir turime stengtis įtvirtinti tam tikras „technines“ normas, apribojimus. Taip įvedama tvarka dėl erotinių programų transliavimo laiko, per televiziją rodomų filmų suaugusiesiems žymėjimo. Tačiau kiekviena diena, kiekviena laida ar straipsnis iškelia autorių atsakomybės, pasirinkimo, bendrųjų moralinių principų taikymo konkrečiam atvejui klausimus. Todėl tiek visuomenės, tiek valstybės institucijų, tiek Bažnyčios, ypač pačios žiniasklaidos, dėmesys viešosios komunikacijos etikai niekada negali atslūgti.

Diskusijas, kaip, kur, kada žurnalistai ar redakcijos konkrečiai nusizengia etikai ir kokiomis praktinėmis priemonėmis reikėtų užkirsti tam kelią, palikčiau specialistams. Norėčiau susitelkti prie klausimo, kas labiausiai nukenčia, kai viešojoje komunikacijoje ignoruojama etika. Bažnyčia paprastai pirmiausia kalba apie asmens orumą. Pamėginsiu į šį reikalą pažvelgti iš vienos siauresnės perspektyvos ir šia proga pasidalyčiau keliomis mintimis, kodėl etinės žiniasklaidos problemos tampa grėsmingu iššūkiu šeimai, sąžinei bei gyvybei. Kodėl būtent joms skaudžiausiai kerta viešosios komunikacijos prasilenkimai su morale?

Šeima, sąžinė ir gyvybė – tai ne trys atskiros sritys, o bendras laukas. Šio lauko apsauga yra esminė žmogaus orumo apsaugai. Esminė ne tik pavienio asmens orumui ginti, bet paties žmogiškumo orumui

išlaikyti, žmogiškumui ir gyvuliškumui atskirti. Grėsmė gyvybei neišvengiamai yra grėsmė šeimai – šeimai, kaip ją supranta krikščioniškasis pasaulis, kaip ją tūkstančius metų suprato civilizuota žmonija. Šeimos ardymas labai greitai pažeidžia gyvybę, nes atsisakoma vaikų, arba vaikai nustoja rūpintis senais sergančiais tėvais ir propaguoja eutanaziją. Apsisprendžiant dėl šeimos ir gyvybės, kaip nė vienu kitu atveju, aštriai iškyla sąžinės klausimas. Sąžinės balsas sunkiausiai nutildomas, kai žudoma negimusi gyvybė, kai išduodami artimieji, nutraukiami šeimos ryšiai. Ir, kita vertus, neva „moderni“ nuostata, kad sąžinė yra dėmesio nevertas dalykas, kad sąžinės skrupulai trukdo daryti karjerą, kaupti pinigus, patogiai gyventi – tai nuostata, kuri anksčiau ar vėliau atsigręžia prieš šeimą, prieš gyvybę, prieš prigimtinius įstatymus.

Tiek Bažnyčia, tiek pačios įvairiausių visuomenės grupės bei organizacijos – tėvai, pedagogai, kultūros veikėjai, šias sritis kuruojančios ministerijos – aštriausiai kėlė ir kelia smurto ir pornografijos žiniasklaidoje problemą. Dažnai nesuvokiama, kad šiems dalykams priešinamasi ne vien iš tradicijos, ne dėl kokių nors dogmų ar paprasto supratimo, kas yra gražu ir negražu. Priešinamasi, nes smurtas ir pornografija pažeidžia ne tik pavienį asmenį, bet ir jo ryšius su aplinkiniais, visą bendruomenę. Todėl negalima sutikti, kad tai tik privatus reikalas, asmeniškasis laisvalaikio užsiėmimas, į kurį niekas negali kištis.

Daugelis tėvų su didžiuliu atsidavimu stengiasi namuose sukurti jaukią ir šiltą atmosferą. Tai nereiškia, kad jie vaikus atriboja nuo pasaulyje pasitaikančių negerovių, tačiau siekia, jog būtų išlaikytas deramas atstumas tarp šeimos lizdo ir kažkur kitur besiliejančio purvo, tarp artimųjų santykių ir santykių kriminaliniame pasaulyje. Tokios pastangos šiandien reikalauja apskritai neįjungti televizoriaus, nes gražiausio filmo viduryje, net prieš prasidedant laidai vaikams arba iškart po jos rodomi anonsai, kuriems parinkti patys aštriausi smurtiniai kadrai iš laidų apie nusikaltimus arba naktinių trilerių. Kodėl šeima turi būti verčiama atsilaukti dar ir prieš šį iššūkį? Kodėl tėvai turi nuolat baimintis, kad teks raminti mažametį išplėstomis akimis, nes iš ekrano netikėtai plūstelėjo kraujas ir lavonai? Šiomis situacijomis gyvybės pažeidimas akivaizdžiai sutampa su šeimos pažeidimu, o šeimos pažeidimas – su asmens orumo paniekinimu, ir atvirkščiai.

Tą patį galima pasakyti ir dėl sekso scenų. Pornografija skatina nesveiką fantaziją ir elgesį, kliudo asmens moraliniam augimui ir sveikų bei brandžių santykių formavimuisi, ypač šeimos gyvenime. Ką ir kalbėti apie moters orumą. Tėvai siekia apsaugoti vaikus nuo pornografijos, nes ji pažeidžia asmens moralinį vientisumą ir kelia grėsmę būsimai santuokai, kuri grindžiama abipusiu pasitikėjimu ir atvirumu. Juo labiau lytinė veikla suvokiama ne kaip patvarios meilės raiška santuokoje, bet kaip desperatiškas asmeninis pasitenkinimas, juo labiau pornografija tampa veiksmu, prisidedančiu prie visuminio šeimos gyvenimo griovimo (plg. *Pornografija ir smurtas visuomenės komunikavimo priemonėse*, 15–16).

Daug kalbėta apie tai, kur erotikos ir pornografijos riba, kokia leistina smurto norma tam tikro amžiaus jaunuoliams ir panašiai. Tačiau šie dalykai iš tiesų vis dar sunkiai sprendžiami. Priežastis – mažai atsižvelgiama į publikacijos, laidos tikslą, į smurtinių vaizdų funkciją, tiesiog ieškoma vien formalių kriterijų ir apribojimų. Bažnyčios dokumentas *Communio et progressio* ragina, jog žurnalistų etikos kodekse turėtų vyrauti ne negatyvios, bet pozityvios nuostatos, t. y. tokios, kuriomis nurodoma ne tai, ko vengti, bet tai, ką reikėtų daryti, kad tarnyba visuomenei būtų vis veiksmingesnė (*Communio et progressio*, 79). Daug kas paaiškėtų paprasčiausiai principingai paklausus: o ko gi siekiama tokia erotinė ir smurtine medžiaga? ar ji svarbi dar koku nors požiūriu, išskyrus emocijų dirginimą, ar ji tikrai neišvengiama siekiant meninių ar publicistinių tikslų? Dažniausiai daroma prielaida, kad pornografija ir smurtas turi būti stabdomas tik tada, kai peržengia kažkokias leistinas ribas. Suvokus, kad tai iš principo priešinga gyvybei, žaloja šeimą ir gniaužia sąžinės balsą, derėtų mąstyti atvirkščiai, t. y. klausti, ar smurto pateikimas tikrai neišvengiamas. Dažniausiai pasirodytų, jog informacinių ar kitų tikslų galima pasiekti kitokiais būdais ir priemonėmis.

Būtent pornografiniai elementai sukėlė diskusijas dėl kelių pastarųjų metų TV laidų, kurios buvo populiarios tarp jaunimo. Deja, jos problemiškos kur kas platesniu požiūriu. Naujai atsiradę realybės šou tampa jaunimo sekamu gyvenimo modeliu. Tas modelis psichologiškai ryškesnis nei įprastas filmų ar spektaklių pamėgdžiojimas gyvenime, nes laidose veikia ne išgalvoti veikėjai, bet realūs žmonės. O dėl įdomumo paren-

kami ne visuomet gerąją prasme išsiskiriantys asmenys, provokuojamos kraštutinės situacijos. Todėl kritinio požiūrio stokojantys jauni žmonės ima įsivaizduoti, kad toks ir turi būti jų kasdienis gyvenimas – nuolat keičiami partneriai, keliamos emocingos „scenos“ ir panašiai.

Vaidybos ir realybės ribos nutrynimas yra iššūkis, kurį tokių programų autoriai meta visuomenei, nepagalvoję apie padarinius, vaikdamiesi komercinės sėkmės. O juk kiekvienas tokių laidų režisierius, prodiuseris galėtų savęs paklausti – ar noriu, kad mano paties vaikas atsidurtų „Akvariume“ ar panašioje programoje? Su policijos patruliais važinėjantys, pseudoteismus rengiantys televizinininkai taip pat turėtų savęs paklausti: ar noriu, kad mano paties artimi žmonės būtų tardomi prieš kamerą gal visai nedaug pažeidę eismo taisykles? Ar noriu, kad jie aiškintųsi šeimos konfliktą plūsdamiesi prieš TV auditoriją?

Čia vėl pažeidžiama šeima – dalykai, kurie turėtų būti išsiaiškinti šeimos rate, apnuoginami prieš kameras. Šeimoms, mažosios bendruomenės dvasinis, psichologinis saugumas ir asmens orumas čia neatskiriami. Kai buitiniai konfliktai pasiūdomi ne tik smalsių kaimynų, bet ir visos Lietuvos dėmesiai, nejučia peršamas įspūdis, kad darnių šeimų apskritai nė nebūna. Pagaliau minėtos laidos netiesiogiai, bet labai stipriai provokuoja taikų gyvenimą namuose, savame jaukiame lizde iškeisti į baro, akvariumo ar panašų viešą, intymumą išnaikinantį gyvenimą. Pastarojoje situacijoje meilė, pastovumas, orumas praranda turinį ir prasmę. Emocinis prisirišimas prie išgalvotų visuomenės komunikavimo priemonių personažų pakeičia tarpasmeninius santykius. O juk šios priemonės šiaip ar taip nepajėgios pakeisti tiesioginio asmeninio ryšio ir šeimos narių ir draugų santykių (*Aetatis novae*, 7).

Žmogus ir žmonių bendruomenė yra visuomenės komunikavimo priemonių naudojimo tikslas ir matas; komunikuoti turėtų žmogus su žmogumi, ir tai privalėtų padėti visapusiškam žmogaus ugdymuisi (*Visuomenės komunikavimo etika*, 21). Jei žmogaus brendimas, ugdymas ir ugdymasis vyksta šeimoje, jos pažeidimai yra ir žmogaus augimo pažeidimai. Jei aukščiausias tikslas – žmonių komunikavimas, tai koks nors išorinis komunikavimas, bendravimas padedant „akvariumams“ yra neetiškas ir kenksmingas, nes jis griaua ryšius šeimoje – vyro ir moters, tėvų ir

vaikų. Komunikuotojai turėtų „visas komunikavimo formas siūlyti su jautrumu, reikalaujančiu žmogaus orumo“, – sakė Jonas Paulius II, kreipdamasis į žiniasklaidos specialistus Los Andžele 1987 m. rugsėjo 15 dieną.

Šeima pažeidžiama ir tuomet, kai tiesioginė reklama ir reklaminio pobūdžio žurnalistinės publikacijos žadina absurdiškus norus ar nepaliaujamai skatina pirkti nereikalingas ir tik pasimėgauti skirtas prekes; per tai pirkėjai net tampa akli tam, ko jiems iš tiesų reikia (plg. *Reklamos etika*, 9). Žiniasklaidoje klestintis jaunumo, laisvo, neįsipareigojančio ir vartotojiško gyvenimo kultas yra gyvybės priešprieša. Juk šis kultas ragina kuo greičiau atsikratyti bet kokių nerūpestingai gyventi trukdančių dalykų – negimdyti vaikų, o kai jų įsigeidžiama – embrioną pagal pageidavimą įsigyti vaisingumo prekybos centre. Taip pat atsikratyti senų, ligotų, kenčiančių žmonių.

Jei raginama nepaisyti negalinčios apsiginti negimusios, vos gimusios ar nusilpusios gyvybės, drauge mokoma nepaisyti visų silpnųjų. Manipuliuojamas embrionais tik iš pirmo žvilgsnio atrodo niekaip nesusijęs su nejautrumu, kurio tiek daug aplink mus. Sutikus, kad leistina atmesti „nekokybišką“ užsimezgsią gyvybę, bus lengviau atmetas ir kiekvienas kitas, negalintis apsiginti, nepriklausantis prie stipriųjų – vaikas, vargšas, neįgalusis, benamis, čigonas, moteris ir taip toliau. Juk visada galima rasti tam priežasčių – kitiems prireikia patogiau gyventi, turėti mažiau rūpesčių, gauti daugiau lengvesnio pelno ir pan. Argi ne tie patys argumentai neva „kilniais“ sumetimais peršami žiniasklaidos, kai ji propaguoja kontracepciją, o paskui vaisingumo klinikų paslaugas?

Galima pasidžiaugti, kad pastaruosiu metu Lietuvoje vis rečiau neigiamai vaizduojamos daugiavaikės šeimos. Prieš kelerius metus buvo gausu, o ir dabar dar pasitaiko publikacijų, kuriose peršama apibendrinanti išvada, esą tik asocialios šeimos turi daug vaikų. Blogiausia ne tai, kad taip skelbiama, kai Lietuvoje mažėja gyventojų. Kur kas blogiau, kad šis apibendrinimas ar prielaida kertasi su tiesa, meta šešėlį daugybei dorų, rūpestingų šeimų. Ieškodami pavyzdžių valdžios socialinės politikos kritikai, žurnalistai dažnai ryškiais spalvomis pavaizduoja vieną ar kitą atvejį, nesirūpindami, kad daugybė niekuo dėtų žmonių dėl to pasijunta nejaukiai ar net viešai statomi į kaltųjų vietą, vadinami parazitais.

Žurnalistai, kaip priešingą argumentą, pateikia visuomenės nuomonę: esą dauguma pasisako prieš dideles šeimas. Neva žurnalistai niekuo dėti, jei tik perteikia tą nuomonę. Tačiau pasiteisinti tvirtinant, jog visuomenės komunikavimo priemonės tik perteikia publikos skonį ir pažiūras, neįmanoma, nes jos pačios daro galingą poveikį (plg. *Visuomenės komunikavimo etika*, 16). Žurnalistai mėgsta sakyti, kad viešoji komunikacija tėra veidrodis. Bet tuomet tai veikiau – veidrodėlis, nukreiptas ne į visą žmogų bei visuomenę, o tik į parinktas jos dalis. Žiniasklaida atrenka remtinas vertybines nuostatas. Ji paiso reklamos užsakovų pelno, manipuliuoja žmonių ydomis ir silpnybėmis. Reikia pabrėžti, kad neretai tai atsitinka net visai nesąmoningai, pakanka, kad žurnalistai neapmąstyti savo pačių moralinių pozicijų ir siūlytų jas visuomenei. Bohemiškas vadinamosios laisvosios profesijos žmonių gyvenimas nejučia žiniasklaidoje tampa etalonu visiems kitiems gyvenimo būdams matuoti.

Neabejotina, kad vienas iš svarbiausių atsakų į etinius žiniasklaidos paklydimus – kritinės nuostatos ugdymas. Jei žmogus per menkai suvokia viešosios komunikacijos principus ir svarbą, nesunku apriboti jo laisvę (*Communio et progressio*, 64). Todėl ne tik šeimai, mokyklai, visuomeninėms organizacijoms, bet ir pačiai žiniasklaidai svarbu ugdyti kritišką, išvalgų skaitytoją, klausytoją, žiūrovą, interneto naršytoją. Suprantama, tokių uždavinį sau gali kelti tik rimtoji žiniasklaida, kuri nesibaimina mąstančių žmonių ir kritiškai analizuoja viešąją komunikaciją kaip vieną iš mus visus veikiančių jėgų.

Čia derėtų keletą žodžių pasakyti apie ne visuomet teisingai suprantamą solidarumo principą. Aišku, kad vienas laikraštis parems kitą, visos TV stotys vieningai protestuos, jei valdžia mėgins apriboti jų galimybes gauti informaciją, naudotis diapazonais ar panašiai. Tačiau Lietuvoje ne kartą pasitaikė, kad būrys žiniasklaidos institucijų mūru stojo, kai buvo vos užkliudytas – gal net visai pagrįstai – kažkoks leidinys ar žurnalistas. Tuo pat imama kalbėti apie cenzūrą, minimas sovietmetis. Toks liguistas „solidarumas“ rodo, kad tarsi dar netikima demokratija, kad žiniasklaidos vadovai jaučiasi lyg apkasuose. Tie gąsdinimai cenzūra primena vyskupo Motiejaus Valančiaus perpasakotą liaudies pasaką apie Mikę melagėlį, kuris kelis kartus be reikalo šaukęs

suaugusiuosius gelbėti vilko užpultų galvijų, nebesulaukė pagalbos, kai vilkas iš tiesų išpjovė jo bandą.

Raginimas rūpintis, kad žurnalistai nepažeistų etikos principų, saugo ir gina juos pačius. Juk veikimas ne pagal sąžinę griaua patį asmenį, kuris taip elgiasi. Nuolatinis sąžinės graužimas, kuris neišvengiamas rengiant nemoralius straipsnius ir laidas, ardo asmens vientisumą, stumia jį į nevilgtį. Ne vienas tokioje situacijoje ilgą laiką praleidęs žmogus ima ieškoti nusiramavimo alkoholyje ir panašiai. Todėl etikos kontrolė yra pagalba ne tik visuomenei, bet ir žurnalistams. Gal ne vienas iš jų sakys – man nereikia tokios pagalbos. Tačiau rizikuoti dvasine ir psichine sveikata yra ne mažiau pavojinga nei rizikuoti gyvybe. O juk niekas nesako, kad nereikia sanitarijos inspekcijos arba darbų saugos inspekcijos, kad mėsos pirkėjui ar krano mašinistui reikia palikti be jokios atodairos pačiam spręsti, kas jam pavojinga, o kas ne.

Visada būtina stoti už nuomonės reiškimo laisvę, nes, pakludami savo prigimties balsui ir keisdamiesi žiniomis bei nuomonėmis, žmonės ne tik įgyvendina savo pirmąją teisę, bet kartu atlieka pareigą visuomenei (*Communio et progressio*, 45). Vis dėlto etikos požiūriu ši prielaida nėra absoliuti, nepajudinama norma. Yra akivaizdžių atvejų, pavyzdžiui, šmeižtas ir juodinimas, turinys, kuriuo siekiama kurstyti neapykantą bei konfliktus tarp individų bei grupių, nešvankybės ir pornografija, liguistas smurto vaizdavimas – kai teisė į komunikavimą neegzistuoja (*Visuomenės komunikavimo etika*, 23).

Labai svarbu, kad nebūtų absoliutinama viena teisė kitų teisių atžvilgiu, o tai dažnai linkstama daryti. Ypač kai kalbama apie žiniasklaidos teisę viskuo domėtis, apie viską rašyti, viską ir visai rodyti. Prigimtinei teisė gimti ir gyventi, teisė kurti šeimą ir auginti vaikus pagal savo įsitikinimus, teisė į sąžinės laisvę ar šias teises paneigus, apribojus, turi prasmę kokios nors deklaruojamos teisės gauti bei skleisti informaciją ir panašiai? Pastarosios teisės, žiniasklaidos laisvė tampa labai svarbi tik kai išplėtoja prigimtines teises, leidžia joms geriau reikštis. Tik jei šeima bus skatinama puoselėti gyvybę, o žmogus bus raginamas elgtis pagal sąžinės balsą, egzistuos visuomenė, galinti prasmingai naudotis moraliai išpareigojusios žiniasklaidos auginamais vaisiais.

Žiniasklaidos poveikis asmenybės raidai

ALGIRDAS MONKEVIČIUS

Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministras

Kai kurios Europos Sąjungos šalys, praėjusios visiškos informacijos laisvės etapą, grįžta prie priemonių, siekiančių apsaugoti nepilnamečius nuo jiems žalingą poveikį darančios viešosios informacijos. Šios priemonės ir griežti viešosios informacijos rengėjų įsipareigojimai yra įtvirtinti Europos Sąjungos šalių teisės aktuose, tai įpareigoja ir Jungtinių Tautų vaiko teisių konvencija.

Žiaurus žmonių tarpusavio elgesys, taip pat žiaurus elgesys su gyvūnais, dažnai demonstruojamas televizijoje ir kino filmuose, daro stiprų poveikį bręstančiai vaiko ir paauglio asmenybei. Todėl kyla didelis susirūpinimas tuo, kad kai kurie žiūrovai, ir ypač vaikai, pradės imituoti matytą žiaurumą. A. Banduros nuomone, yra daugybė mechanizmų, kurie lemia, kad masinės informavimo priemonės daro neigiamą įtaką bręstančiai vaiko asmenybei ir žadina žiaurumo instinktus. A. Banduros tyrimų duomenys įrodo, kad žiniasklaida formuoja mechanizmus, leidžiančius tiesiogiai susitapatinti su agresoriaus asmenybe, iš pradžių virtualiame pasaulyje, o vėliau šią patirtį įgyvendinant realybėje. Taip žiniasklaida formuoja žmogaus žiaurumo apraiškas.

Agresyvaus elgesio išmokimas

Kaip tai vyksta? Dauguma tyrėjų, nagrinėjančių išminktą agresyvų elgesį, remiasi A. Banduros sukurta socialinio mokymosi teorija. Pagal šią teoriją pagrindinis socialinio mokymosi mechanizmas – modeliavimas. Naujų elgesio būdų įgyjama stebint kitų žmonių veiklą ir jos padarinius. Modeliavimas, šio tyrėjo nuomone, yra vienas iš sėkmingiausių būdų perduoti vertybes, deja, ir pseudovertybes, požiūrius, mąstymo ir elgesio formas. Stebėdamas kitų elgesį individas susikuria tam tikras elgesio taisykles, kurios reguliuoja jo būsimą elgesį. Taigi stebint mo-

komasi naujų elgesio formų. Tačiau naujai išmokti elgesio būdai gali būti slopinami arba pastiprinami. Ar modelio poveikis bus slopinantis, ar pastiprinantis, nulems šie veiksniai:

1. Stebėtojo savikritiškas sprendimas, ar jam pavyks sėkmingai pakartoti stebimą elgesį.
2. Stebėtojo spėjimas, modelio elgesys bus apdovanotas ar nubaustas.
3. Stebėtojo įsivaizdavimas, kokių padarinių turėtų jo paties pakartotas modelio pademonstruotas elgesys. Tais atvejais, kai stebėtas modelis nėra baudžiamas už pavojingą ar uždraustą veiklą (filmuose demonstruojami narkotikų dileriai, žmogžudžiai, žiauriai kovojantys ir besimušantys gaujų vadeivos), stebėtojas tarsi pervertina turimas vertybes ir ima taikyti anksčiau slopintus netinkamus elgesio būdus. Svarbus ir emocinis modeliavimo komponentas. Stebėdamas modelio reiškiamas emocijas, stebėtojas ir pats dažniausiai susijaudina, o padidėjęs susijaudinimas keičia stebimo elgesio suvokimą. Stebint išmokstamas ne kiekvienas stebimas elgesio būdas. A. Bandura išskiria keletą veiksmų, nuo kurių priklauso išmokimo modeliuojant tikimybė.

1. Modelio savybės:

- 1.1. imitacijos tikimybė tuo didesnė, kuo modelis panašesnis į stebėtoją savo amžiumi ir lytimi;
- 1.2. imitacijos tikimybė didėja, kai modelis nors nežymiai pranoksta stebėtoją socialiniu statusu, kompetencija ir galia.

2. Stebėtojo savybės:

imitacijos procesą veikia stebėtojo savigarba, motyvacija ir prieš tai gauti apdovanojimai už konformistinį elgesį. Modelis stipriau veikia tuos žmones, kurie menkai save vertina, yra priklausomi nuo aplinkinių arba anksčiau buvo teigiamai stimuliuojami už kito asmens elgesio imitaciją.

3. Elgesio pastiprinimo ypatybės:

jei stebėtojas mano, kad už tam tikrą elgesį nebus norimo apdovanojimo, toks elgesys nebus išmoktas pastiprinimo būdu, pavyzdžiui, jei žiniasklaida, analizuodama paauglių riaušes, teigiamai įvertins kai kurių riaušėse dalyvavusių paauglių sugebėjimą kovoti pasitelkus Rytų ar kitus madingus

kovos metodus, tai ir kiti paaugliai mėgins imituoti panašų elgesį. Tuo atveju, jei žiniasklaida neidealizuos panašių faktų, o juos smerks ir nuvertins, imitacijos efektas gerokai susilpnės (Rogers, Carney, 1994).

Sąlygų palaikymas

Socialinio išmokymo teorija taip pat aiškina mechanizmus, kurie palaiško agresyvaus elgesio pasireiškimą ir pasikartojimą tam tikrame amžiaus tarpsnyje. Elgesio padariniai užtikrina, kiek tas elgesys pasireiškė ateityje. Pozityvūs lūkesčiai gali skatinti agresyvių elgesį, bet negatyvūs padariniai ir neišsipildę lūkesčiai gali sumažinti tokio elgesio pakartojimo galimybę. Kita vertus, sėkmingas tikslų pasiekimas agresyviu elgesiu gali paskatinti vaiką ar paauglį pasinaudoti tokiu elgesiu ir ateityje.

Yra neįtikėtina daug sąlygų, galinčių pastiprinti ir skatinti vaiką elgtis agresyviai kiekvienoje situacijoje. Iš tokių situacijų reikėtų paminėti ir nemalonus kitų asmenų elgesio susilpnėjimą, pavyzdžiui, vaikai, kurie yra išpuolių taikiniai, nesunkiai prikalbinami vyresnių paauglių ar suaugusių žmonių atlikti nedorus darbus. Plačiai žinomi faktai (iš policijos suvestinių), kaip suaugę nusikaltėliai panaudoja savo tikslams vaikus iš asocialių šeimų ar aplinkos, kur su jais žiauriai elgiamasi, pamaloninę tariamu geru jų vertinimu kaip šaunuolių, drąsuolių. Toks vertinimas dar sustiprinamas nedidelėmis dovanomis, kišenpinigiais, ir vaikai išmoksta būti labai agresyvūs, ypač kai tiki, kad toks jų elgesys padės jiems apsisaugoti nuo prievartos ir užsipuolimų jų atžvilgiu ateityje. Šiais atvejais žiaurus elgesio mokymasis gali tapti tikslingas: vaikai peržiūri krūvas vaizdajuosčių, kad perimtų tam tikras elgesio formas.

Visuomenės informavimo priemonės turi didelių galimybių išryškinti tas modelio savybes, kurios gali nulemti šio modelio patrauklumą, nes dažnai yra orientuotos į išorinius efektus: madinga apranga, šukuosena, tam tikri elgesio šampai, pomėgiai, sutampantys su tos kartos vaikų ir paauglių idealu. Vaikai, stebėdami tokių herojų, išoriškai atitinkančių idealą, poelgius netgi jei jie yra žiaurūs ir nepriimtini visuomenės gyvenimo normų, nejučia ima juos mėgdžioti.

Agresyvių pavyzdžių demonstravimas gali sukelti paauglio emocijas ir mintis, kurią veikiamas jis gali vėliau atlikti agresyvius veiksmus.

Dažnas žiaurių veiksmų stebėjimas apskritai sumažina individo jautrumo slenkstį žiaurumui ir padidina abejingumą matomai agresijai. Vaikai, nuolat matantys žalą, daromą kitiems žmonėms, ima ją suvokti kaip mažiau negatyvią.

Be to, vaikai ir paaugliai, nuolat stebėdami per TV žiaurias scenas, gali įgyti neadekvatų pasaulio suvokimą, dėl to ateityje jiems kyla daug nepaaiškinamų nerealistiškų baimių, skatinančių asmenybės psichopatizaciją. Tos baimės ir laikas, praleistas stebint televizijos laidas, gali individui neleisti užsiimti kasdieniais darbais, o tai gali sukelti riziką, kad jis ar ji ištrauks į agresyvią sąveiką.

Per žiniasklaidą išreklamuotas žiaurumas (pvz., lėktuvų užgrobimai, žmogaus nužudymas vienu smūgiu ar spyriu, mokyklų sprogdinimai, padėjus vieną „nekalta“ bombą, asmenų pagrobimai, susiję su išpirkos reikalavimu arba dėl politinių motyvų) paaugliui gali sukelti stiprų norą analogiškai modeliuoti savo elgesį ir įgyvendinti pašamoninį troškimą tapti reikšmingu, ypatingu, „supermenu“.

Paauglystė – vertybių formavimosi metas. Žiniasklaida, neatsargiai pateikdama ir interpretuodama mūsų gyvenimo negatyvius reiškinius ir realijas, turi stiprią įtaką bręstančiai asmenybei, negatyviai keisdama santykį su pačiu savimi ir pasauliu. Siekiant apsaugoti nepilnamečius nuo darančios žalingą poveikį viešosios informacijos, būtina pagalvoti apie neigiamų socialinių reiškinių prevencijos būdus, socialaus, profesinio, pilietinio elgesio modeliavimą, tautinio tapatumo, šeimoms ir moralės vertybių formavimą bręstančiai asmenybei.

Būdami Europos Sąjungoje, privalėsime labiau gerbti visuotinai pripažintas etikos normas, įgyvendinti konvencijas ir siekti aukštesnės kultūros ir didesnės atsakomybės už vaiko asmenybės raidą.

Apibendrinami siūlytume žiniasklaidai vengti imitacijos efektą skatinančių veiksnių. Tai darytina tokiais būdais:

1. Tikslingai formuojant neigiamas nuostatas žiauraus, agresyvaus elgesio atžvilgiu.
2. Teikiant daugiau objektyvios informacijos ne tik apie paauglių „dievukų“ laimėjimus (auksinės plokštelės, muzikiniai laimėjimai, rekordai), bet ir tamsią jų gyvenimo pusę – narkotikus, besaikį girta-

vimą, žiaurius poelgius esant apsvaigimo būsenos, neretai ankstyvą mirtį dėl netinkamo gyvenimo būdo – nuo AIDS, narkotikų perdozavimo ir kt.

3. Pabrėžiant žiaurių, netinkamų poelgių neigiamus padarinius jų pačių gyvenimui, įvairiose jaunimui skirtose televizijos ir radijo laidos bei kitose visuomenės informavimo priemonėse, aktyviau prisidedant prie bendrų žmogiškųjų vertybių formavimo.
4. Pasakojant apie žmones, kurie įveikė savo gyvenimo krizę, rado jėgų atsitiesti, rasti savo vietą po saule, net ir po to, kai buvo sugadinę savo gyvenimą netikusiais poelgiais.

LITERATŪRA

Albert Bandura. Social Learning Theory, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J. 1977.

Bandura A., Ross D., Ross S. Transmission of aggression through imitation of aggressive models // Journal of Abnormal and Social Psychology, 1967, p. 63.

Bushman B. J. Moderating role of trait aggressiveness in the effects of violent media on aggression // Journal of Personality and Social Psychology, 1995, 69, p. 950–960

Centerwall B S. Television and violence: the scale of the problem and where to go from here // Journal of the American Medical Association [JAMA], 1992, 267, p. 3059–3063

Gerbner G., Gross L. P., Melody W. H. Violence and Aggression, Television and Behavior: Ten Years of Scientific Progress and Implications for the Eighties: NJ, 1982.

Žmogaus orumas ir teisė į orumą

Prof. habil. dr. ALFONSAS VAIŠVILA

Išraiškos ir informacijos laisvės ribų arba apimties požiūriu

„Savo minčių ir įsitikinimų reiškimo laisvė yra vienas iš svarbiausių demokratinės visuomenės pagrindų ir viena pagrindinių kiekvieno asmens tobulėjimo ir saviraiškos sąlygų“,¹ – sakoma ne viename Europos Komisijos ir Europos žmogaus teisių teismo sprendime. Tačiau kiek ši laisvė yra teisė ir kiek ja naudojama ne šalia visuomenės, o visuomenėje, tiek ji susaistyta atitinkama pareiga ir atsakomybe kitų visuomenės narių atžvilgiu, tiek ji santykinė ir tuo santykinumu savo tapatybę išsauganti. Atskirta nuo pareigos ir atsakomybės ji nustotų būti teise – žmonių sugyvenimo forma ir virstų savo priešybe – privilegija – agresijos ir viešpatavimo forma.

Tokią civilizuotą, susaistytą pareigomis ir atsakomybe teisę į informaciją ir įtvirtina Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos (1950 m.) 10 straipsnis:

1. Kiekvienas turi teisę laisvai reikšti savo mintis ir įsitikinimus. Tai teisė laisvai laikytis savo nuomonės ir skleisti informaciją ir idėjas, valdžios pareigūnų netrukdomam ir nepaisant valstybės sienų. Šis straipsnis neturi trukdyti valstybėms kelti reikalavimą licencijuoti radijo, televizijos ar kino įstaigas.

2. Naudojimasis šiomis teisėmis, kadangi tai susiję su pareigomis bei atsakomybe, gali būti sąlygojamas tokių formalumų, sąlygų, apribojimų ar bausmių, kurias numato įstatymas, ir kurios demokratinėje visuomenėje būtinos valstybės saugumo, teritorinio vientisumo ar viešosios tvarkos interesams, siekiant užkirsti kelią teisės pažeidimams ir nusikaltimams, žmonių sveikatai bei moralei, taip pat kitų asmenų orumui ar teisėms apsaugoti, užkirsti kelią konfidencialios informacijos atskleidimui ar teisminės valdžios autoritetui ir nešališkumui garantuoti.

¹ Trumpas Europos žmogaus teisių konvencijos vadovas. Vilnius, 1995. P. 54.

Panašų teisės į informaciją statusą nustato ir Lietuvos Konstitucija: „Žmogus turi teisę turėti savo įsitikinimus ir juos laisvai reikšti. Žmogui neturi būti kliudoma ieškoti, gauti ir skleisti informaciją bei idėjas. Laisvė reikšti įsitikinimus, gauti ir skleisti informaciją negali būti ribojama kitaip, kaip tik įstatymu, jei tai būtina apsaugoti žmogaus sveikatai, garbei ir orumui, privačiam gyvenimui, dorovei ar ginti konstitucinei santvarkai. Laisvė reikšti įsitikinimus ir skleisti informaciją nesuderinama su nusikalstamais veiksmais – tautinės, rasinės, religinės ar socialinės neapykantos, prievartos bei diskriminacijos kurstyimu, šmeižimu ir dezinformacija“ (25 str.).

Toliau tai konkretina Lietuvos Respublikos visuomenės informavimo įstatymo 3 straipsnio 4 punktas.

Tačiau daugiausia problemų kyla ne juridškai apibrėžiant teisės į informaciją teisinį statusą, o ja naudojantis, aiškinantis, kaip atskiro asmens teisė reikšti savo mintis, įsitikinimus, gauti ir skleisti informaciją dera su kitų žmonių pagrindinėmis teisėmis, pirmiausia teise į orumą, į asmeninio gyvenimo privatumą, padorumą. Kita vertus, svarbu, kad kitų žmogaus teisių apsauga, būdama naudojimosi teise į informaciją ir saviraišką riba, nevaržytų raiškos ir informacijos laisvės daugiau negu to reikia demokratinėje visuomenėje paminėtoms vertybėms apsaugoti.

Šitaip išskyla konkretaus asmens teisės į informaciją, į saviraiškos laisvę ir kito asmens teisių į orumą, gyvenimo privatumą, padorumą pusiausvyros arba proporcingumo problema. Šios pusiausvyros nustatymą pasunkina ir tai, kad šių dviejų teisių apsaugos ir įgyvendinimo pozityviosios teisės priemonėmis santykiškai praktiškai negali būti griežtai formalizuoti. Ši neapibrėžtumą didina ir tai, jog nėra aiškiai apibrėžtų orumo, teisės į orumą, privatumą, padorumą sąvokų. Todėl dažnai neaišku, kokios yra apčiuopiamos naudojimosi teise į informaciją, į saviraišką ribos, kokiais konkrečiais veiksmais tos ribos gali būti peržengiamos.

Į būtinybę įstatymais aiškiai apibrėžti minėtas sąvokas yra atkreipęs dėmesį Europos žmogaus teisių teismas. Nagrinėdamas bylą *Handyside prieš Jungtinę Karalystę* ir bylą *Muller prieš Šveicariją*, kur pirmoje byloje

buvo nagrinėjami leidėjo iš Londono, o antroje – dailininko iš Šveicarijos, nuteistų už nepadorių publikacijų platinimą, skundai, Europos žmogaus teisių teismas pripažino, kad nors šiose bylose priimti tų šalių teismų nuosprendžiai yra pagrįsti ir teisėti, Konvenciją pasirašiusių šalių įstatymuose *nėra aiškaus moralės (padorumo) apibrėžimo ir tai sukelia sunkumų ginant žmogaus teises*. Teismas kartu nurodė, kad žmogus gali būti nubaustas tik remiantis įstatymų nustatytais tiksliais ir vienareikšmiškai suprantamais teisinių sąvokų apibrėžimais, kad asmenys galėtų pagal juos iš anksto reguliuoti savo elgesį.

Būtinybę turėti aiškius teisinių sąvokų apibrėžimus parodė ir neseniai Lietuvoje pasibaigusi prezidento apkalta, kuri sukėlė nevienareikšmišką visuomenės reakciją dėl neaiškiai interpretuojamų konstitucinių sąvokų: „šurkštus Konstitucijos pažeidimas“ arba „priesaikos sulaužymas“, neaiškus „šurkštaus Konstitucijos pažeidimo“ skyrimas nuo nešurkštaus. Tai rodo, jog realiai žmogaus teisių apsaugai ir žmonių susiklausymui reikia įstatymuose įtvirtintų ar teisinėje doktrinoje visapusiškai aptartų logiškai aiškių teisinių sąvokų, kurios būtų įvairiomis taikymo situacijomis vienodai suprantamos, suponuotų vienareikšmiško elgesio teises ir pareigas. Prie tokių aptartinių sąvokų priskiriamos ir „žmogaus orumas“ bei „teisė į orumą“, kurios nubrėžia teisėto naudojimosi teise į informaciją ir saviraišką ribas.

Žmogaus orumas

Žmogaus teisę į orumą dabar įprasta laikyti „aukščiausia žmogaus teise“, vokiečių teisininkai ją tiesiog vadina „žmogaus teisių šerdimi“. Tačiau pereinant nuo teisės į orumą reikšmės pabrėžimo prie jos turinio atskleidimo, išryškėja didžiulė nuomonių įvairovė tiek filosofijos, tiek teisės literatūroje, be to, orumas dažnai painiojamas su teise į orumą, pati teisė į orumą nediferencijuojama teisnumo ir subjektinės teisės požiūriu. Tai padidina tiek orumo, tiek teisės į orumą sąvokų neapibrėžtumą, kurio negatyvūs padariniai atsiskleidžia šias sąvokas taikant teisinėje praktikoje.

Teisė į orumą dažniausiai aiškinama per objektyvistiškai suprantamą jos kilmę: teigiama, kad ši teisė ne valstybės suteikta, bet egzistuojan-

ti „nepriklausomai nuo lyties, rasės ir tautybės, taip pat nuo gyvenimo būdo. Ja aprūpintas (*ausgestattet*) kiekvienas žmogus... Orumas susijęs su pačia žmogaus būtimi (*Mensch-Sein*); niekas negali šios teisės į orumą atimti. Ją turi ne tik dorieji, bet ir diktatoriai, vaikų tvirkintojai ar kitokie asocialūs asmenys.... Net negimusi gyvybė motinos kūne, mirtinai sergantys <...> turi savaime suprantamą žmogaus orumą...“²

Tuo norima pasakyti, kad pats asmuo lyg ir nedalyvauja kurdamas savo orumą, kad orumas lyg ir gatavu pavidalu įnešamas į žmogų iš šalies, kad jis yra tarsi biologinė žmogaus savybė, kurios negalima nei suteikti, nei prarasti, kuria pasižymi „net ir negimusi gyvybė motinos kūne“.

Šis orumo esmėje slypinčių kai kurių objektyvių požymių ontologizavimas ir absoliutinimas ateina iš krikščioniškosios tradicijos, pagal kurią orumas yra ne visuomenės, net ne paties žmogaus kūrinys, o kyla iš supozicinio fakto, kad žmogus sukurtas pagal Dievo paveikslą, turintis dievišką nemirtingą sielą, kuri ir suteikianti kiekvienam žmogui nelygstamą vertingumą, vadinamą orumu. O jei orumas nėra asmeniui žmonių suteiktas, tai, suprantama, kad jis negali būti žmonių ir atimamas.

Šios orumo ontologizavimo tendencijos vienaip ar kitaip yra paveikti ir įvairūs teisės aktai, tarptautinės deklaracijos, konvencijos. Viridžinijos deklaracijoje (Virginia Bill of Rights, 1776 VI 1) sakoma: „Visi žmonės iš prigimties yra lygūs, laisvi, nepriklausomi ir turi tam tikras **įgimtas teises** (autorčiau pajuodinta), kurios, jei tik asmenys priima visuomenės statusą, negali būti atimamos jokiais vėlesniais jų palikuonių susitarimais“ (1 str.). Ta pati „įgimtų teisių“ tradicija, nors ir silpnesne forma, tęsiama ir Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje (1949): „Visi žmonės gimsta laisvi ir lygūs savo orumu ir teisėmis“ (1 str.).

Čia ignoruojamas tas faktas, kad gimimas gali virsti teisių šaltiniu tik jei visuomenė, kurioje „gimstama“, yra pasirengusi *a priori* pripažinti kiekvieną asmenį vertingu. Bet tai nėra visuotinis faktas. Istorijai žinomos kai kurios pirmykštės bendruomenės, kurios, verčiamos savo išlikimo poreikių ir menkų ekonominių galimybių juos garantuoti, žu-

² H. P. Richter. Juristische Gundkurse. Band 20. Jochen Zenthöfer. Rechtsphilosophie. Berlin. 2001. S. 75.

dė „gimusius laisvus ir lygius savo orumu ir teisėmis“ paliegusius kūdikius, bejėgius senelius, „nežinodami“, kad šie kūdikiai ir seneliai „gimė lygūs savo orumu ir teisėmis“ su kitais tos visuomenės nariais. Vergovinėse ir feodalinėse visuomenėse oriais laikyti tik kilmingieji; vergui ir baudžiauninkui, „gimusiems laisvais ir lygiais savo orumu ir teisėmis“ teisė į orumą nebuvo pripažįstama: pastariesiems pripažintas tik „kalbančių darbo įrankių“, su kuriais savininkas galėjo pasieltgi savo nuožiūra, statusas. Ieškant biologinių argumentų pagrįsti šį kilmingųjų socialinį išskirtinumą, formavosi gerai žinoma „mėlyno kraujo“ koncepcija: grafai, baronai, bajorai, šlėktos tik todėl vertingesni už savo baudžiauninkus, kad kilminguosius Dievas sukūręs iš „kokybiškesnės medžiagos“ („mėlyno kraujo“), todėl tik jiems ir būdinga orumo savybė. Jei savininkas savo vergą arba baudžiauninką kiek ir vertino, tai ne daugiau negu kitus savo nuosavybės objektus-daiktus. JAV antrojoje XIX a. pusėje po vergovės panaikinimo kurį laiką dėl vykdytos rasizmo politikos negrams taip pat nebuvo pripažįstama teisė į orumą, arba nacistinėje Vokietijoje – žydams. Tai rodo, kad teisė į orumą yra istorinė kategorija, kurios istoriškumas nepatvirtina nuomonės apie šios teisės biologinį ar teologinį šaltinį.

Teologinis ir biologinis požiūriai į žmogaus orumą sutampa tuo, kad vienu ir kitu atveju žmogaus orumas (vertingumas) atskiriamas nuo visuomenės ir nuo paties asmens kultūrinio aktyvumo ir tuo pagrindu formuluojama statiškojo orumo samprata. Bet už visuomenės ir paties žmogaus kompetencijos genetiškai atsidūręs žmogaus orumas turėjo tapti moksliniam pažinimui neprieinamas ir dėl to mistiškas. Jį aiškinant kritiškumas turėjo užleisti vietą dogmatizmui.

Šios orumo ontologizacijos ir mistifikacijos metodologinė priežastis – intuityviai nuspėjamų objektyviųjų orumo požymių absoliutizacija, iškreipianti orumo, kaip objektyvių ir subjektyvių požymių vienvės, esmę ir tuo kvestionuojanti socialinę šios sąvokos prigimtį.

Bet jeigu teisė į orumą yra teisė, tai teisė visada yra leidimų ir paliepiamų vienovė. Todėl kalbant apie teisę neišvengiamai reikia klausti, iš kur žmogus gauna leidimą į tam tikrą gėrį ir kodėl pats asmuo kitų asmenų laikomas gėriu (vertybe)? Ir visada į šį klausimą tenka atsakyti – iš visuo-

menės, susiorganizavusios į valstybę, nes teisė egzistuoja tik organizuotoje visuomenėje, kurioje pripažintos vertybės visuotinai egzistuoja tam tikros visuomenės gyvenamoje teritorijoje. Šalia visuomenės nėra leidimų ir paliepimų ir todėl nėra teisės. Robinzonas nežino teisės, taip pat teisės į orumą ne todėl, kad jis būtų ne Dievo sukurtas ir kad jam nebūtų būdinga „žmogiškoji prigimtis“, o, matyt, todėl, kad jis gyvena šalia visuomenės: nėra kieno atžvilgiu teigti savo vertingumą ir iš ko reikalauti tą vertingumą pripažinti. Todėl tvirtinti, kad asmuo „turi teisę į orumą nepriklausomai nuo jokios socialinės teisinės tvarkos“, tai kalbėti apie bet ką, bet ne apie teisę. Bet jeigu nežinome, kas yra teisė, tai iš kur galime žinoti, kas yra „teisė į orumą“ kaip teisės apskritai specialus atvejis? Kad „negimusi gyvybė motinos kūne“ turėtų teisę į orumą, tas „motinos kūnas“ turi egzistuoti į valstybę susiorganizavusioje visuomenėje, išpažįstančioje atitinkamas vertybes. Visuomenė turi sutikti, kad jai naudinga pripažinti, jog „negimusi gyvybė motinos kūne“ yra vertinga ir dėl to turi teisę į orumą.

Lietuvoje dėl okupacinės praeities (valstybės vertybinio primato) nėra sisteminių tyrimų žmogaus orumo ir teisės į orumą klausimu, galiojantys įstatymai orumo sąvokos neapibrėžia³. Tai paliekama teisinės doktrinos ir teisinės praktikos kompetencijai. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Teisėjų senatas 1998 m. gegužės 15 d. nutarime Nr. 1 garbę ir orumą apibrėžė kaip „asmens savęs vertinimą, kurią lemia visuomenės įvertinimas“. Tai bene vyraujanti orumo apibrėžtis ne tik Lietuvoje. „Filosofijos enciklopedija“, apibendrinant šios tematikos literatūrą, žmogaus orumą apibrėžia kaip asmenybės savo socialinės vertybės suvokimą, kaip teisę reikalauti iš visuomenės sau pagarbos, remiantis visuomenės pripažintu žmogaus vertingumu⁴. Konkretindama šią mintį, Liudvika Meškauskaitė knygoje „Žiniasklaidos teisė“ teigia, kad teisinis gynimas asmeniui garantuoja tik tokį įvertinimą, kokį jis savo poelgiais ir veiksmais užsitarnavo, o ne kokį pats žmogus įsivaizduoja⁵, ir pripažįsta, kad orumas yra ne tik subjektyvi sąvoka, kad

³ L. Meškauskaitė. Žiniasklaidos teisė. Vilnius, 2004. P. 258.

⁴ФилософскаяЭнциклопедия.Т.2.Москва,1962.С.38.

⁵ L. Meškauskaitė. Min. veik. P. 258.

„savęs vertinimą“ asmeniui tenka derinti su tuo, kaip jį vertina visuomenė. O visuomenė „vertina“ asmenį tik pagal jo atliktų darbų, t. y. pareigų artimo atžvilgiu, vykdymą. Tai suponuoja prielaidą apie asmens orumo genetinį ryšį su asmens kultūriniu aktyvumu ir to aktyvumo visuomeniniu pripažinimu. Visuomeninę žmogaus orumo kilmę, gal kiek persistengdamas, jau XVII a. gynė anglų filosofas T. Hobbes: „Žmogaus orumas – tai visuomeninė žmogaus vertė, kurią jam suteikia valstybė arba visuomenė“⁶. Bet T. Hobbes, matysime, pripažino ir paties asmens vaidmenį kuriant savo vertingumą.

Tendencija apibrėžti žmogaus orumą kaip „savęs vertinimą, kurį lemia visuomenės įvertinimas“ išreiškia objektyvių ir subjektyvių orumo požymių buvimo idėją, jų sąveiką, kurioje, matyt, ir reikėtų ieškoti žmogaus orumo tapatybės.

*Orumas kaip žmogaus vertingumas,
kylantis iš asmens tinkamumo gyventi visuomenėje*

Apibrėžiant orumo sąvoką, svarbu suvokti, nuo kurio jos požymio pradėtinas orumo aiškinimas, kad būtų išvengiama dogmatizmo ir metodologinio klaidžiojimo. Tokių kelių gali parodyti pati nominalinė šio termino reikšmė. Žmogaus orumas visose nacionalinėse kalbose siejamas su žmogaus vertingumu. Orumas – lot. *dignitas* – *vertingumas, kilni išvaizda, vertė, dignatio* – *pagarba kam nors*, rusiškai – *dostoinstvo*, vokiškai – *die Menschenwürde*, angliškai – *dignity*; lietuvių kalbos žodynai termino „orumas“ nominalinės reikšmės neatskleidžia, bet ją, matyt, reikėtų sieti su asmens socialiniu pakylėjimu (orus – ore esantis, nuo žemės pakylėtas, vadinasi, pasiekęs tam tikrą socialinio reikšmingumo laipsnį).

Tačiau visos šio termino reikšmės į pradines orumo ištakas neorientuoja, nes orumo esmę nusako ne per jo priežastį (šaltinį), ne per jį kuriančias technologijas, o per galutinį rezultatą – vertingumą. Šiame apibrėžime viena neinformatyvi abstrakcija (orumas) apibrėžiama

⁶ Tomas Hobbes. *Leviatanas*. Vilnius, 1999. P. 104.

kita abstrakcija (vertingumu), apeinant pagrindinį klausimą, kas formuoja šį žmogaus vertingumą ir kokia yra jo socialinė paskirtis?

Orumą kuriančių technologijų paieškai gali padėti lenkiško termino *godnosc* nominalinė reikšmė, kuri šalia *vertės, garbės* dar turi ir tinkamumo prasmę (*godnie – tauriai, garbingai, tinkamai*). Patys lenkų teisės teoretikai tiesiogiai nesieja orumo su tinkamumu, jie tebesilaiko minėtos tradicijos orumą apibrėžti per abstraktųjį vertingumą. Štai Mariusz Jablonski iš esmės pakartoja Lenkijos Aukščiausiojo Teismo suformuluotą orumo definiciją, artimą minėtai Lietuvos Aukščiausiojo Teismo formulotei: „orumas yra ta asmenybės sfera, kuri konkretinasi žmogaus savo vertingumo suvokimu ir pagarbos iš kitų žmonių laukimu“⁷.

Bandymą technologiškai kildinti žmogaus orumą iš asmens tinkamumo bene pirmą kartą aptinkame jau minėto T. Hobbeso veikle „Leviatanas“: „Žmogaus vertingumas <...> – tai ypatinga galia ar sugebėjimas tam, kam jis, sakoma, yra vertas, šis ypatingas sugebėjimas dažniausiai vadinamas *tinkamumu* arba pritaikymu“⁸. Tačiau orumas, matysime, yra ne pats tinkamumas, o tik to tinkamumo rezultatas.

Apie asmens „tinkamumą“ T. Hobbes kalba kaip apie asmens „įgimtą gebėjimą“ tinkamai (kokybiškai) atlikti tam tikras visuomenei reikalingas pareigas. Todėl ši pažiūra dar iš dalies siejasi su minėtomis teologinėmis ir biologinėmis pažiūromis, ieškančiomis žmogaus vertingumo šalia asmens sociokultūrinės veiklos, nors pats orumas jau traktuojamas instrumentaliai, ir todėl turėtų būti suvokiamas ne kaip savybė (ne kaip „įgimtas gebėjimas“), o kaip asmens santykis su valstybės ar visuomenės interesais tų interesų įgyvendinimo požiūriu. T. Hobbes bando suderinti tradicinę teologijos ar biologijos požiūrį (objektyvių orumo požymių absoliutinimą) su Naujųjų laikų instrumentiniu (subjektyvistiniu) požiūriu į žmogaus galias, kurias jis nori traktuoti kaip to paties žmogaus įsitvirtinimo gamtoje ir visuomenėje priemones.

⁷ Mariusz Jablonski. Pojęcie i ochrona godnosci czlowieka w orzecznictwie organow wladzy sądowniczej w Polsce. – *Godnosc czlowieka jako kategoria prawa*. Pod red. Krystiana Complaka. Wrocław. 2001. S. 295–296.

⁸ Tomas Hobbes. *Leviatanas*. Vilnius, 1999. P. 111.

Bet jei orumas – asmens ir visuomenės (kitų asmenų) santykis, tai jis negali būti laikomas „įgimtu gebėjimu“ – biologine asmens savybe. Orumas susijęs su įgimtomis biologinėmis asmens galiomis, bet pačios tos galios nėra orumas (žmogaus vertė), o tik jų panaudojimas asmens ir visuomenės gerovei kurti, nes yra galimybė tas pačias asmens „įgimtas galias“ panaudoti ir prieš visuomenę, kitas tautas.

Tačiau pats T. Hobbeso metodas aiškinti asmens orumą remiantis asmens socialiniu tinkamumu, be abejo, yra perspektyvus, atveria galimybę racionaliai aiškinti tiek orumo kilmę, tiek jo turinį ir socialinę prasmę.

Teisė į orumą teismo ir subjektinės teisės požiūriu

Samprotavimų apie orumą neapibrėžtumas atsiranda dar ir dėl to, kad žmogaus orumas dažnai painiojamas su teise į orumą, pati teisė į orumą traktuojama abstrakčiai, neskiriami du jos galimo egzistavimo lygmenys: teismo ir subjektinės teisės. Šio skirtumo nedarant, tampa neaišku, iš kur atsiranda žmogaus teisė į orumą (į žmogiškąjį vertingumą), ar jis vertingas todėl, kad gimė žmogumi, ar tas pradinis žmogaus vertingumas atsiranda tik dėl to, kad visuomenė įsipareigoja saugoti asmens gyvybiškai svarbius interesus ir tuo netiesiogiai pripažįsta asmens vertingumą ir teisę (leidimą) į tą vertingumą? Čia dažniausiai apeinamas klausimas, koks yra paties žmogaus vaidmuo kuriant savo paties orumą ir teisę į orumą? Atsakymų paieškai reikia konkretinti „teisę į orumą“ teismo ir subjektinės teisės požiūriu.

Teisė į orumą teismo požiūriu

Jei teisė į orumą yra teisė, tai jos, kaip ir kiekvienos kitos teisės, įgyti gimimu negalima, nes jos negalima įgyti šalia visuomenės. Todėl teismo lygmens teisė į orumą – tai visuomenės ar valstybės suteiktas asmeniui nuo gimimo leidimas būti visuomenėje ir formuoti savo socialinį vertingumą – gebėjimą naudotis suteiktais leidimais (teisėmis) vykdant atitinkamas pareigas ir šiuo pagrindu tinkamai gyventi visuomenėje. Šis leidimas kartu reiškia visuomenės įsipareigojimą nesikėsinti į asmens gyvybiškai svarbius interesus, juos saugoti.

Šiuo lygmeniu dar nėra paties orumo, o tik formalus leidimas (teisė) jį susikurti. Iš to, žinoma, neišplaukia, kad šioje stadijoje visuomenė nepripažįsta asmens vertingumo. Asmens vertingumas čia dar visiškai sutampa su asmens gyvybės, sveikatos, laisvės ir kitų asmeniui būtinų gėrių pripažinimu socialinėmis vertybėmis. Visuomenė, pripažindama šiuos individualius asmens gėrius socialinėmis vertybėmis, kartu suteikia tokiam asmeniui ir leidimą (teisę) į šiuos gėrius ir pati išporeigoja jais apriboti savo veiklą. Šis pradinis asmens vertingumo laipsnis gali būti išvedamas ir iš asmens pripažinimo teisės subjekto. Teisės subjekto statusas kaip tik ir suponuoja tokio asmens pradinio vertingumo prezumpciją, nes visuomenė išporeigoja ir kitus išporeigoja laikyti asmenį bet kurios veiklos tikslu, draudžia su juo elgtis kaip su priemone kitų asmenų tikslams siekti.

Bet šių gyvybinių asmens interesų pripažinimas įstatymu saugomomis socialinėmis vertybėmis dar nėra tas vertingumas, kurį vadinsime asmens orumu. Tai tik pripažinimas vertybėmis tų biologinių, socialinių sąlygų ar priemonių, be kurių asmuo negali susikurti orumo kaip kokybiškai naujo savo vertingumo. Šia prasme reikėtų suprasti vaikų „orumą“, kuris sutampa su jų gyvybės, sveikatos, poreikio mokytis išankstiniu visuomenės pripažinimu socialinėmis vertybėmis, nes tai yra prielaidos įgyti gebėjimą tinkamai gyventi visuomenėje. Visuomenės ir vaiko požiūris į žmogaus orumą (savęs vertinimą) gali būti skirtingi. Vaikui gali atrodyti, jog tai, kad visuomenė verčia jį iki 16 metų lankyti mokyklą, pažeidžia jo laisvę ir kartu žemina jo orumą, nes verčia jį eiti ten, kur jis šiuo metu gal ir nenori eiti. Su tokiu orumo supratimu visuomenė nesiskaito, nes vadovaujasi tiek vaiko, tiek visuomenės ateities interesais. Visuomenei reikia, kad augtų ne bet koks žmogus, o orus, t. y. ne tik gyvas ir sveikas, bet ir gebantis tinkamai gyventi konkrečias vertybes išpažįstančioje visuomenėje. Toks vaikas, kuris savo tariamo orumo gintimi vengtų eiti į mokyklą – įgyti kvalifikaciją, ateityje prieš savo valią taptų mažiau orus, nes mažiau tiktų normaliai gyventi toje visuomenėje; jo orumas ateityje jau būtų žymiai skaudesniu būdu žeminamas, nes toks asmuo rastų vis mažiau situacijų, kuriomis jis sugebėtų kitiems reikšmingu būdu įrodyti savo vertingumą (orumą).

Čia būtina pabrėžti, kad šią teismo lygmens teisę į orumą asmuo įgyja iš visuomenės be savo asmeninių pastangų, be pareigų vykdymo. Tai – pasyvioji teisė. Ją asmeniui kaip tik ir suteikia tarptautinės deklaracijos, konvencijos ir nacionalinės konstitucijos. Todėl ši teisė tikrai „nepriklauso nuo asmens lyties, rasės, socialinės padėties ir gyvenimo būdo“, nes tai, kaip sakyta, yra ne orumo suteikimas, o tik pripažinimas asmeniui formalaus leidimo jį įsigyti, t. y. formuoti savo būsimą socialinį vertingumą (orumą), kaip tinkamumo gyventi visuomenėje rezultata. Čia užtenka asmeniui gimti civilizuotoje visuomenėje, kad jis įgytų teismo lygmens teisę į orumą, kaip išvestinę teisę iš asmens pripažinimo teisės subjektu. Ši teisė reiškia leidimą asmeniui imtis bet kurios įstatymu neuždraustos veikos (pareigų vykdymo), ja susikurti egzistencijos priemonių, keistis su artimu paslaugomis ir šiuo dalyvavimu mainų santykiuose kurti savo individualų socialinį vertingumą, kurio turinį jau sudaro ne biologinės asmens vertybės, bet jo teikiamos paslaugos artimui.

Ši teisė negali būti nei atimama, nei prarandama, nes ji nesuteikia asmeniui jokio konkretaus gėrio, o tik leidimą į tokį gėrį. Riboti šią teisę reikėtų neleisti asmeniui formuoti savo gebėjimo vykdyti pareigas ir jų pagrindu kurti savo individualų socialinį vertingumą. Tokio leidimo suteikimu asmeniui yra suinteresuota pati visuomenė, nes jai svarbu, kad asmuo, remdamasis šiomis prielaidomis (gyvybe, sveikata, laisve), formuotųsi kaip sau ir visuomenei naudinga (vertinga) asmenybė. Riboti, varžyti šią teisę reikėtų atitinkamai varžyti asmens galimybę formuoti savo gebėjimą tinkamai gyventi visuomenėje, siekti santarvės, bendradarbiavimo ir taip kelti bendrąjį visuomenės žmoniškumo lygį.

Teisė į orumą subjektinės teisės požiūriu

Kas kita yra teisė į orumą subjektinės teisės požiūriu, nes čia jau kalbama apie teismo lygmens teisės į orumą įgyvendinimą, t. y. apie būtinybę pačiam asmeniui susikurti savo individualų socialinį vertingumą ir įgyti į jį subjektinę teisę. Ši savikūra reikalauja asmens vertingumą kildinti iš asmens tinkamumo gyventi konkrečias vertybes išpažintčioje visuomenėje. Bet kam turi būti tinkamas asmuo, kad visuo-

menė jį vertintų, o pats asmuo įgytų realaus pagrindo jausti šį savo vertingumą ir jo priežastį?

*Teisių ir pareigų vienovė –
žmogaus orumo teisinė formulė*

Kadangi žmogus yra socialinė būtybė (gyvena visuomenėje ir tik visuomenėje išsaugo savo tapatybę), jo tinkamumą pirmiausia reikėtų sieti su gebėjimu gyventi santarvėje su artimu. Žmonių santarvė ir bendradarbiavimas yra pagrindinis tokio gebėjimo įrodymas. O tokiai santarvei tinka tik tas, kuris naudojasi teisėmis (leidimais) vykdydamas atitinkamas pareigas: susilaiko nuo artimui pavojingų veiksmų ir naudoja kitų asmenų paslaugomis pagal ekvivalentinius mainus.

Tik laisvo asmens pareigų vykdymas kuria žmogaus orumą. Tačiau pats pareigų vykdymas automatiškai nekuria žmogaus orumo. Orumui įsigyti svarbu, ar pareigų vykdymu asmuo susikuria nuosavybės teisę į tą gėrį, kurį susikūrė pareigų vykdymu ir kuris ta teise būtų saugomas nuo kitų asmenų kėsಿನimosi jį neatlyginamai savintis. Jei pareigų vykdymas nesukuria vykdytojui tokios teisės, tai jis nesukuria ir asmens socialinio vertingumo. Toks pareigų vykdymas, kurio rezultatus neatlyginamai gali savintis kiti asmenys, tų kitų asmenų nėra branginamas, atitinkamai nevertinamas ir tų pareigų atlikėjas. Tada pareigų vykdymas, užuot kūręs žmogaus vertingumą (orumą), ima mažinti jį, pavergti pareigų vykdytoją, nes atsiveria galimybė kitiems asmenims traktuoti pareigų (tiksliau – prievolių) vykdytoją ne kaip tikslą, o kaip priemonę tų asmenų ar valstybės tikslams siekti. Kiti asmenys, besinaudojantys tokio asmens paslaugomis, niekuo nėra jam grįžtamai įpareigojami arba bent neproporcingai įpareigojami. O kas grįžtamai neįpareigoja, tas – mažesnė vertybė arba išvis nėra vertybė. Tai padeda suprasti, kodėl istorijoje vergas, baudžiauninkas ar totalitarinių režimų valdinys nebuvo branginami, nelaiykėti oriais, nors ir paversti pareigų savo šeimininkui arba valstybei vykdytojais. Čia pareigų vykdymas nesukuria vykdytojui atitinkamų subjektyvių teisių reikalauti iš kitų asmenų grįžtamųjų pareigų vykdymo ir todėl yra ne žmogaus orumo kūrimas, didinimas, o jo neigimas, ne pareigų vykdytojo išlaisvinimas, o jo pavergimas.

O tas, kuris įpareigotas atsilyginti grįžtamosiomis paslaugomis, suvokia tokio pareigų vykdymo, kurio rezultatais jis pasinaudojo, sunkumą ir sudėtingumą, ir remdamasis tuo suvokimu ima branginti, vertinti ir tuos, kurių atžvilgiu jis pats privalo vykdyti grįžtamasias pareigas.

Todėl galima kalbėti tik apie laisvo asmens orumą, nes tik tokio asmens pareigų vykdymas sukuria asmeniui subjektinę teisę reikalauti iš kitų asmenų ar valstybės, besinaudojančių šio asmens pareigų vykdymo rezultatais, atsilyginti panašios vertės grįžtamosiomis pareigomis (paslaugomis) ir dėl to traktuoti jį kaip vertybę. Tai reiškia, kad laisvo asmens įgyta subjektinė teisė į savo pareigų vykdymu susikurtą gėrį, o jo pagrindu – ir į atitinkamą socialinio vertingumo mastą, kartu turi nuosavybės teisės prasmę: niekas negali naudotis asmens pareigų vykdymo rezultatais be tų pareigų vykdytojo sutikimo ir neatsilygindamas grįžtamosiomis paslaugomis. Būtent galimybė įgyti subjektinę nuosavybės teisę į pareigų vykdymu susikuriamas vertybes ir ją išsaugoti per mainus suteikia vykdomoms pareigoms prasmę ir vertę, daro pareigų vykdymą asmens orumo, kaip socialinio vertingumo, šaltiniu. Čia slypi šios teisės didžioji svarba atsirasti orumui.

Ši ekvivalentinių mainų logika įpareigoja mainų dalyvius traktuoti vienas kitą kaip vertingus (orius, vienas kitam reikšmingus), tokio vertingumo (orumo) kriterijumi teigti esant teikiamų paslaugų kokybę ir mastą. Pareigų vykdymu įsigytas turtas, kvalifikacija, atlyginimo ar pensijos dydis kartu yra asmens susikurto ir visuomenės pripažinto individualizuoto orumo materialinė išraiška, kuri rodo to turto savininko atliktų artimo atžvilgiu pareigų mastą, kuris tapo pagrindu sulaukti tokio pat masto grįžtamųjų paslaugų.

Tai reiškia, kad atskirai paimitos nei asmens teisės, nei pareigos nekuria žmogaus vertingumo (orumo), o tik jų vienovė; ji daro visas žmogaus teises racionalias, protu suvokiamas, o žmogaus orumą – individualia, dinamine kategorija: orumas kuriamas, didinamas vykdant pareigas ir mažinamas, prarandamas naudojantis teisėmis nevykdant atitinkamų pareigų.

Iš to išplaukia, kad tinkamu gyventi visuomenėje gali būti laikomas tik toks asmuo, kurio elgesys įgyja teisių ir pareigų vienovės pavidalą:

suderina priešingus interesus, reiškiasi kaip abipusės naudos įgyvendinimas. Tokio elgesio asmenį visuomenė (kiti asmenys) mano esant socialiai naudingą ir dėl to vertingą (netrukdančią ar padedančią kitiems asmenims įgyvendinti savo teises), o pats asmuo šį savo vertingumą suvokia kaip jo tinkamumo gyventi visuomenėje pripažinimą. Taigi iš *asmens tinkamumo gyventi visuomenėje kylanti asmens socialinį vertingumą ir reikėtų laikyti žmogaus orumu objektine prasme, o teisių ir pareigų pusiausvyrą – teisine orumo egzistavimo forma.*

Žmogaus orumas – objektyvių ir subjektyvių požymių vienovė

Teisės į orumą kildinimas iš pareigų vykdymo rodo, kad žmogaus orumas negali būti vien subjektyvi kategorija (savavališka savo vertės ambicija), nes tinkamumas gyventi visuomenėje kelia asmeniui reikalavimų, kurių jis pats negali nei nustatyti, nei pakeisti, o tik privalo prie jų prisiderinti ir tuo prisiderinimu įrodyti savo tinkamumą gyventi šioje visuomenėje. Šis prisiderinimas, minėta, negali vykti kitaip, tik atitinkamų pareigų vykdymu – kūrimu sau ir visuomenei reikšmingų gėrių. Todėl čia neužtenka pasiskelbti oriam (vertingam) – savo reikalingumą (vertingumą) privalu nuolat įrodinėti žmonėms reikšmingų gėrių kūrimu ir dalyvavimu ekvivalentiniuose mainuose. Neatsitiktinai T. Hobbes yra rašęs, kad „žmogaus vertę nustato ne pardavėjas, o pirkėjas. Nors žmogus (kaip dauguma ir daro) vertintų save kuo aukščiausiai, tačiau tikroji jo vertė yra ne didesnė už tą, kuria jį vertina kiti“⁹.

Tuo norima pasakyti, kad asmuo vertingas ne pats savaime, bet tik kitų žmonių požiūriu ir tik teikimu kitų asmenų poreikiams reikšmingų paslaugų, kiti žmonės jį vertina kaip paslaugų teikėją, bendradarbį, svetimos teisės gerbėją. Todėl atitraukti žmogaus orumą nuo gyvenimo būdo reikštų jį atitraukti nuo asmens gebėjimo dalyvauti ekvivalentinių mainų santykiuose ir jų pagrindu gyventi santarvėje su artimu. Toks orumas taptų mistinis, nepažinus ir praktiškai bevertis. Pareigų vykdymas ir juo sukuriamas realus gėris sudaro objektyvųjį orumo

⁹ Tomas Hobbes. *Leviatanas*. Vilnius, 1999. P. 104.

pagrindą, o kūrėjo subjektinė nuosavybės teisė į tą gerį yra subjektyvusis orumo požymis, nes jis įpareigoja kitus asmenis, norinčius pasinaudoti jo sukurtu geriu, grįžtamai išpareigoti, t. y. pripažinti šio gėrio ir jo kūrėjo vertingumą ne žodžiu, o veiksmu. Asmuo suvokia, dėl ko jis yra ne tik sau, bet ir kitiems naudingas, ir tas suvokimas leidžia jam save atitinkamai vertinti, vertybiškai „pasikylėti“. Pareigų vykdymu kurdamas visuomeniškai reikšmingą gerį, asmuo didina savo orumą kaip savo subjektinės teisės į orumą objektą.

Į žmogaus kultūriniu aktyvumu kuriamą savo orumą yra orientuota Renesanso epochos mąstytojo Džovanio Piko dela Mirandolos „Kalba apie žmogaus orumą“. Žmogaus orumą (vertingumą) Mirandola suprato kaip grynai paties asmens kuriamą vertybę. Formaliai jis pripažino krikščionybės tradiciją apie dievišką žmogaus kilmę, bet ją aiškino atsižvelgdamas į savo epochos poreikius, t. y. remdamasis bendru tos epochos požiūriu į žmogų – kaip į savo laimės, savo likimo, o kartu kaip į savo socialinio vertingumo – kūrėją. Dieviškasis žmogaus kūrimas nesąs užbaigtas, ir kad žmogui pavesta nuolat kurti save patį, savo konkrečias istorines žmoniškumo (vertingumo) formas. Dievas sakęs: „Adomai, neduosime tau nei nustatytos vietos, nei būdingos išvaizdos, nei kokių nors ypatingų pareigų, kad vietą, išvaizdą ir pareigas turėtum pagal savo norą, savo valią ir savo sprendimus. Visų kitų būtybių prigimtis yra apibrėžta ir apribota pagal mūsų nurodytus dėsnius. Tau nėra jokių apribojimų: atiduodu tave į tavo paties rankas, kad pasirinktum savo prigimtį pagal savo valią. Įkurdinau tave pasaulio centre, kad iš čia galėtum patogiai stebėti visa, kas dedasi pasaulyje. Nepadariau tavęs nei dangiško, nei žemiško, nei mirtingo, nei nemirtingo, kad, būdamas laisvas ir pagarbos vertas kūrėjas, pats sau suteiktum tokią formą, kokios nori. Galėsi nusileisti iki žemiausių, neprotingų būtybių ir savo dvasios valia galėsi pakilti iki aukščiausių, dieviškų būtybių“¹⁰.

Žmogus čia kviečiamas imtis įvairiausių pareigų ir jų vykdymu neribotai didinti savo socialinį vertingumą arba, vengiant pareigų, jį mažinti.

¹⁰ Dž. Piko dela Mirandola. Kalba apie žmogaus orumą. Filosofijos istorijos chrestomatija. Renesansas. Vilnius: Mintis, 1984. P. 123–124.

*Teisių ir pareigų vienovė
demistifikuoja žmogaus orumą*

Per teisių ir pareigų vienovę aiškinamas žmogaus orumas gali būti papildomas įrodymas to fakto, kad žmogaus orumas yra ne biologinės, ne transcendentinės, o socialinės prigimties. Tai ne „įgimta“ savybė, o socialinis vertybinis santykis, atsirandantis iš lygiateisių asmenų keitimosi paslaugomis santykių, iš siekio kurti ir garantuoti žmonių santarvę ir bendradarbiavimą. Jei orumas – teisinė, o ne įstatyminė kategorija, jis negali įgyti kitokios egzistavimo formos kaip teisių ir pareigų pusiausvyra; jo šaltinis – asmens kultūrinis aktyvumas, o socialinės sąlygos – asmens laisvė ir asmens nuosavybės teisė į pareigų vykdymu (kultūriniu aktyvumu) sukuriama visuomeniškai reikšmingą gerį.

Todėl teiginiai tų autorių, kurie mano, kad „kiekvienam žmogui orumas yra suteiktas (*ausgestattet*) nepriklausomai nuo lyties, rasės ar tautybės, taip pat nepriklausomai nuo gyvenimo būdo“¹¹, negali būti suprantami vienareikšmiškai. Tai, kad teismo lygmenis žmogaus teisė į orumą nepriklauso nuo rasės, lyties, tautiškumo ir net nuo gyvenimo būdo, suprantama ir įrodoma. Bet būtų nesuprantama, jei ši nuostata būtų taikoma teisei į orumą ir subjektinės teisės požiūriu, nes būtų neaišku, kaip ši teisė gali būti „nepriklausoma nuo gyvenimo būdo“, jei į „gyvenimo būdą“ įeina žmogaus ir kitų žmonių santykiai: asmuo daro nusikaltimus ar dorai gyvena turi esminę reikšmę žmogaus tinkamumo, socialinio vertingumo laipsniui. Orumui neturės reikšmės tik toks gyvenimo būdas, ar rytą asmuo geria arbatą ar kavą, nes tuo negali kitiems asmenims nei kuo padėti, nei kuo pakenkti. Jei teisė į orumą būtų šalia gyvenimo būdo apskritai, tai jos nebūtų galima apibrėžti remiantis asmens tinkamumu gyventi visuomenėje. Juk gyvenimo būdas ir yra ne kas kita kaip asmens buvimo visuomenėje būdas. Ir čia svarbu, kaip asmuo konkrečioje visuomenėje būna – taikiu ar agresyviu būdu. Šalia visuomenės ir gyvenimo būdo žmogus negali būti nei orus, nei neorus, nes panaikinamas pats tokio skirstymo pagrindas.

¹¹ H. P. Richter. Juristische Gundkurse. Band 20. Jochen Zenthöfer. Rechtsphilosophie. Berlin. 2001. S. 75.

*Orumas kaip žmogaus teisių pagrindas:
kiekvienas asmens teisės pažeidimas
yra ir to asmens teisės į orumą pažeidimas*

1975 m. Helsinkio Baigiamajame akte sakoma, kad žmogaus teisės „išplaukia iš žmogaus asmenybei būdingo orumo“, o „pripažinimas orumo <...>, lygių ir neatimamų teisių yra laisvės ir teisingumo pagrindas“¹². Orumą galima laikyti visų žmogaus teisių pagrindu, manau, tuo atveju, jei orumas suvokiamas kaip asmens tinkamumas santarvei ir bendradarbiauti. Būtent į šį asmens tinkamumą vienaip ar kitaip sueina visų žmogaus teisių legalumas. Žmogaus teisė į gyvybę, sveikatą, laisvę, nuosavybę, teisė įgyti kvalifikaciją ir kitos yra tik žmogaus orumo (tinkamumo gyventi visuomenėje) priemonės ir sąlygos: jei pažeidžiama bet kuri iš tų asmens teisių, tuo sumažinamos ir tokio asmens biologinės, daiktinės ar kvalifikacinės galios imtis pareigų ir jas tinkamai atlikti, t. y. palaikyti ar didinti savo individualų socialinį vertingumą (tinkamumą gyventi visuomenėje). Asmuo, ekonomiškai nepajėgiantis sumokėti už komunalines paslaugas, taip pat darosi šiuo požiūriu mažiau orus, t. y. mažiau tinkamas gyventi šioje konkrečioje bendrijoje konkrečiu metu, nes negalėjimas įvykdyti grįžtamųjų pareigų daro jį objektyviai konfliktišką.

Atitinkamai atsiveria galimybė kiekvieną teisės pažeidimą vertinti kaip pažeidėjo tam tikro netinkamumo gyventi visuomenėje faktą ir kartu teisingumo vykdymo provokavimą. Jei teisingumo lygmens teisė į orumą, kaip sakyta, negali būti atimama nei ribojama, tai teisingumo vykdymu gali būti siaurinama tik nusizengusiojo subjektinė teisė į orumą, t. y. į tą visuomenėje pripažintą asmens vertingumo laipsnį, kurį asmuo buvo susikūręs pareigų vykdymu ir taip įgijęs atitinkamas teises. Jei orumas – visų žmogaus teisių pagrindas, tai teisės pažeidėjo orumas mažinamas, siaurinant ar likviduojant bet kurią kitą tokio asmens subjektinę teisę, kaip vieną iš teisės į orumą konkrečių pasireiškimų. Įkalinimas yra pripažinimas, kad nuteistasis nusikaltimo padarymu pasirodė tam

¹² Žmogaus teisės. Regioninių tarptautinių dokumentų rinkinys. Vilnius, 1993. P. 232.

tikros situacijos atžvilgiu neorus, t. y. netinkamas gyventi teisei lojalių asmenų visuomenėje. Todėl teismo paskirtos sankcijos laikui jis yra priverstinai perkeliamas į riboto orumo žmonių (kalinių) bendruomenę. Teisė į orumą šiuo atveju reiškėsi subjektine teise į laisvę.

Iš to išplauktų, kad subjektinė teisė į orumą, kiek ji siekia visas asmens teises legalizuoti to paties asmens gebėjimu gyventi santarvėje su artimu, yra tas teises apibendrinanti, integruojanti teisė.

Orumas teisinės praktikos požiūriu

Suvokti žmogaus orumą kaip individualų socialinį vertingumą svarbu ir dėl to, kad kyla žmogaus teisės į orumą gynimo teismuose bylos. Kaip savarankiškos teisės objektas orumas pažeidžiamas tais atvejais, kai neigiamas, kvestionuojamas konkretaus asmens darbais realiai įsigytas vertingumas (pvz., asmens kaltinimas nepadarytu teisės pažeidimu (netinkamo buvimo visuomenėje faktų) arba be pagrindo teigiama apie asmens psichikos ar kitokią ligą, siekiant įdiegti visuomenei įsitikinimą, kad tas asmuo prarado turėtą biologinę kokybę (fizinę ar psichinę), dėl to yra sumažėjusios tokio asmens galimybės tinkamai (vertingai) gyventi konkrečioje visuomenėje. Asmens subjektinė teisė į orumą gali būti pažeidžiama ir tais atvejais, kai reiškiamą neva savo nuomonę apie kito asmens darbus, veiklą ir tai daroma užuot vertinus tą veiklą tiesos ir klaidos, pažangos ar regreso kriterijais, pats darbų autorius vadinamas „neišmanėliu“, „kvailiu“, „psichikos ligoniu“, „parsišalėliu“ ar kitais apibendrinamaisiais, įžeidžiančiais epitetais, kuriais siekiama suponuoti neigiamą visuomenės nuomonę apie asmens tariamą principinį netinkamumą gyventi dvasiškai ir fiziškai sveikoje visuomenėje, dalyvauti mainų santykiuose ne tik šios situacijos, bet ir apskritai visų kitų galimų situacijų atžvilgiu. *Argumentum ad veritatis* (argumentas į tiesą) pakeitimas *argumentum ad hominem* (argumentas į asmenį) yra vienas iš asmens orumo žeminimo, įžeidimo būdų – subjektinės teisės į orumą pažeidimo būdų. Žmonių nuomonės subjektyvios, bet jos neįžeidžia kitų žmonių orumo ir laikomos teisėtomis, kol jos asmens darbų vertinimo nepakeičia paties asmens vertinimu. Socializuotą ir orų žmogų apibūdina ne tik veiksmo, bet ir žodžio atsargumas,

kaip viena iš asmens tinkamumo gyventi visuomenėje formų. Būtent dėl to, kad teisė į orumą integruoja visas asmens teises jo socialinio vertingumo požiūriu (rodo, kokiems tikslams asmuo panaudoja savo subjektines teises), šios teisės pažeidimus reikėtų vertinti kaip sunkius. Juk nepagrįstai kaltinti asmenį padarius kažkokį nusikaltimą ar moralinį prasižengimą, tai kaltinti, kad prieš visuomenę jis naudoja visas kitas savo subjektines teises: teisę į gyvybę, į laisvę, į nuosavybę, į kvalifikaciją ir kitas.

Teisumo lygmens teisė į orumą visi žmonės lygūs, nes ją valstybė suteikia kiekvienam savo piliečiui be jo asmeninių pastangų. Todėl ir šio lygmens teisė teismuose vienodai ginama, jos pažeidimas suprantamas pagal „bendrąjį vardiklį“: ar tokie veiksmai daugelį žmonių įžeis, čia orumas yra tik tai, ką dauguma vertina, kas daugumą įžeidžia. Čia daugumos principas sprendžia, kas yra orumas, nes teisnumas į pirmą vietą kelia ne individualybę, o bendrybę.

O subjektinė teisė į orumą, kaip sakyta, pirmenybę teikia kultūriškai aktyviai asmenybei, kuri savo kultūriniu aktyvumu (pareigų vykdymu) kuria savo individualų diferencijuotą orumą. Todėl subjektine teise į orumą žmonės jau nėra lygūs: vieni (kultūriškai pasyvių) orumas visą gyvenimą išlieka teisumo lygmens, o kultūriškai aktyvieji kuria savo individualų orumą kaip savo diferencijuotą gebėjimą padėti artimui ir tuo didinti savo tinkamumą gyventi visuomenėje. O už šį gebėjimą jie yra kitų žmonių labiau vertinami, tuo tinkamumu matuojamas socialinis jų vertingumas; jie jaučia šią savo susikurtą socialinę vertę ir visuomeninį jos pripažinimą. Tai teikia jiems teisę reikalauti iš kitų asmenų atitinkamos pagarbos sau. Todėl tokių asmenų orumas teismuose turėtų būti ginamas šiek tiek subtiliau, čia neturėtų galioti „daugumos principas“: ar dauguma žmonių išsižeis dėl tokių veiksmų; čia klausama, ar šis konkretus asmuo turėjo pagrindo dėl to išsižeisti. Dėl tų pačių veiksmų, dėl kurių neišsižeistų teisumo lygmens teisė į orumą turintis asmuo, turi pagrindo išsižeisti asmuo, įgijęs subjektinę teisę į savo paties veiksmais susikurtą savo vertę (orumą). Tai dar vienas pagrindas, dėl kurio tikslinga skirti teisę į orumą teisumo ir subjektinės teisės požiūriu.

*Ką reiškia draudimas baudžiamojoje
byloje nežeminti žmogaus orumo*

Reikalavimas baudžiamosios bylos tyrimu nežeminti žmogaus orumo savo kategoriška forma yra neįvykdomas, nes pats teisingumo vykdymas, minėta, yra sąmoningas ir teisėtas teisiamojo orumo (vertingumo) mažinimas (žeminimas), nes viešai, remiantis įstatymu, pripažįstami tam tikri konkretaus asmens netinkamo gyvenimo visuomenėje faktai (teisės pažeidimai). Vadinasi, nemažinant orumo, būtų neįmanomas pats teisingumo vykdymas. Todėl reikalavimą nežeminti įtariamojo, teisiamojo ar kalinamojo orumo reikia suprasti kaip reikalavimą nemažinti asmens orumo daugiau negu objektyviai to reikia pagal teisingumo vykdymo (ikiteisminio, teismo nagrinėjimo) procedūras ir teismo paskirtos bausmės atlikimo procedūras (režimą). Visoks nuteistojo teisių varžymas, nepagarbos asmeniui reiškimas, kuris nenumatytas bausmės atlikimo režimu, yra neteisėtas. Pavyzdžiui, asmens, nuteisto kalėti, orumas būtų žeminamas, jei iš jo būtų tyčiojamasi, jis mušamas ar atliekami jo atžvilgiu kitokie diskomforto veiksmai, nenumatyti bausmės atlikimo režimu.

*Neįgaliųjų kova dėl integracijos į visuomenę,
tai kova dėl teisės dalyvauti kuriant savo pačių orumą*

Traktuojant žmogaus orumą kaip pareigų vykdymu paties asmens kuriamą vertybę, itin išryškėja neįgalių asmenų integravimo į visuomenę svarba, nes integruoti neįgaliuosius į visuomenę, tai gražinti jiems galimybę kurti savo individualų socialinį vertingumą. Neįgaliųjų teismo lygmens teisė į orumą įgyvendinimas (pavertimas subjektine teise) yra viena iš pagrindinių jų teisių ir kartu visuomenės pareigų. Pašalpa gaunančiam, bet nedirbančiam asmeniui visuomenė garantuoja tik tą vertingumo lygį, kuris, kaip sakytą, susijęs su išankstiniu visuomenės pripažinimu asmeniui teisė į gyvybę, sveikatą ir kitokius būtinus individualius jo gėrius. Bet atsidūręs šalia kultūrinių mainų, asmuo neturi svarbiausio – galimybės kurti savo individualizuoto socialinio vertingumo. Todėl jo teisė į orumą išlieka teismo lygmens. Paversti ją

subjektine teise, vadinasi, integruoti tokį asmenį į visuomenę. O tai reiškia sugrąžinti jį į mainų santykius, į kuriuos įeiti galima tik pareigų vykdymu – gebėjimu teikti kitiems asmenims reikalingas paslaugas ir tuo kurti savo individualų socialinį vertingumą.

Reziumuojant svarbu pabrėžti, kad ne visoks visuomenės pripažintą asmens vertingumas yra orumas, o tik tas, kurį asmuo susikuria savo gebėjimu tinkamai gyventi visuomenėje.

Kultūros vertybių plėtotė Europos žiniasklaidoje

Televizinio smurto ribojimas
nepilnamečių auditorijai

Dr. doc. LILIJANA ASTRA

*Kultūros, filosofijos ir meno instituto
vyr. mokslo darbuotoja*

Postmodernųjį europinį laikmetį šiandien simbolizuoja naujosios informacinės technologijos ir žiniasklaidos srantai. Viešosios informacijos poveikis tapo galingu žmonių pasaulėjautos, pamatinių vertybių, asmeninių įsitikinimų ir net laisvalaikio pasirinkimą formuojančiu veiksniumi. Juo labiau kad per kelis pastaruosius dešimtmečius jau yra atsiradusi didžiulė vaikų ir jaunimo auditorija, reprezentuojanti kartą, išaugusią kartu su kultūrinėmis, informacinėmis ir šviečiamosiomis TV programomis.

Ir kaip niekada istorijoje šiandienė žiniasklaida susieja kiekvieno žmogaus asmeninę erdvę ir laiką su viso pasaulio įvykių tėkme. Kasdienis gyvenimas jau neįsivaizduojamas be interneto, kabelinės televizijos, pasaulinių žinių srauto, įvairių programų, laidų – žiniasklaidos poveikio išvengti neįmanoma. Antra vertus, šie pagreitinti naujosios technologijos ir informacijos pokyčiai smarkiai sustiprino masinės komercinės kultūros pozicijas, vos per kelis pastaruosius dešimtmečius įsigalėjus tūkstančiams komercinių TV, radijo stočių, galingai reklamos ir pramogų industrijai. O dėl didžiulio šiuolaikinės informacijos, pramogų verslo poveikio milijardinei žmonių auditorijai (kartu ir vaikų, jaunimo), kyla daugybė ginčų, diskusijų ir net konfliktų.

Išsamūs masinės kultūrinės komunikacijos tyrimai rodo, kad televizijos ir kitų informavimo šaltinių poveikis perteikiant žinias, rengiant pramogas, ugdant žmoniškumą ir net auklėjant didžiulę auditoriją, gali būti pozityvus, tačiau gali būti ir labai neigiamas ar netgi pavojingas.

Europos Sąjungos šalyse ir JAV yra atlikta tūkstančiai tyrimų, parodančių tiesioginį TV demonstruojamo smurto ir padidėjusio žmonių agresyvumo ryšį. Amerikiečių tyrėjai netgi apibrėžė sąvoką „televizinis smurtas“, kuria apibūdinamos visos viešos demonstracijos, teleprogramų veikėjams patiriant fizinę ar moralinę prievartą, sužalojimus ir kitokių nuostolių. Pastaruoju metu agresijos, sklindančios iš šiuolaikinės žiniasklaidos ir žalojančios žmonių sąmonę ir elgesį, poveikis pradėtas riboti. Prieš kelerius metus BBC uždraudė ankstyvą vakarą rodyti naujausią britų popžvaigždės Robio Viljamso vaizdo klipą. Jame buvo rodoma, kaip dainininkas visiškai nusirengia, kad tik patrauktų merginų dėmesį, o pamatęs, kad šios į jį nereaguoja, pradeda plėšti mėsos gabalus nuo savo kūno, kol galiausiai merginos jį pastebi ir pradeda laižyti srūvantį kraują bei kramtyti raumenis... Robis virsta šokančiais griaučiais, o aplinkui susirinkę žmonės ryja jo kūną.

Akivaizdu, kad šiandien europinių kultūros vertybių išsaugojimo ir plėtotės problema, bandant eskaluoti žiaurius ar net sadistinius vaizdus TV programose ir kartu masinėje žmonių auditorijoje, tapo viena iš aktualiausių.

Televizinio smurto poveikis nepilnamečių auditorijai

Pastaruosius dešimtmečius demokratiname pasaulyje atlikta daugybė žiniasklaidos tyrimų, kurių duomenys parodė, kad televizinis smurtas sustiprina normalių vaikų nuostatas agresyviems poelgiams kasdieniame gyvenime.

Klasikiniai McCarthy tyrimai, siekiant išaiškinti vaikų ir paauglių mėgiamų TV programų suvokimo ypatybes, padėjo inicijuoti naujas etines-teisines normas, reglamentuojančias televizinį smurtą JAV, Skandinavijoje ir Europos Sąjungos valstybėse.

McCarthy atliko ilgalaikį (longitudinį), net penkerius metus trukusį Niujorko vaikų ir paauglių labiausiai žiūrimų TV programų tyrimą. Buvo apibrėžtos šios programų kategorijos: komedinės, nuotykinės (vesternai), šviečiamosios ir dokumentinės, animacinės ir fantastinės, sportinės. Trys nepriklausomi kvalifikuoti ekspertai nustatydavo kiekvie-

nos TV programos „prievertos indeksą“, o vėliau būdavo apibrėžiamas ir bendras prievertos intensyvumo rodiklis.

Po penkerių metų, apibendrinus šio unikalaus tyrimo duomenis ir siekiant įvertinti TV programų įtaką paauglių vertybių raidai ir elgesiui, buvo nustatyti net trys agresyvumo rodikliai, įvardyti taip: „polinkis konfliktuoti su tėvais“, „polinkis muštis“ ir „polinkis į amoralų elgesį“.

Kollinsio vadovaujamos tyrimų grupės psichologinių stebėjimų medžiaga taip pat turėjo labai didelę įtaką reglamentuojant televizinių smurtą Europos ir Skandinavijos šalyse. Kollins tyrė agresyvių smurtinių programų poveikį mažų vaikų sąmonei. Buvo bandoma įsigilinti į penkiamečio vaiko mąstyseną, t. y. kaip jis supranta įvykių seką ekrane, pavyzdžiui, stebėdamas žmogžudystę. Paaiškėjo, kad maži vaikai tesugeba įsiminti patį faktą – „kažkas kažką užmušė“. Vyresni vaikai jau supranta, kad A užmušė B dėl kažkokios priežasties ir todėl buvo suimtas, bet vis tiek jie dar negali suvokti visos informacijos, kad suprastų priežasties–padarinių ryšius siužete. Tęstiniai kelerių metų eksperimentai įrodė, kad, deja, ilgalaikis televizinio smurto stebėjimas išmoko vaikus suvokti ir vertinti agresyvių žmonių elgesį kaip normalų gyvenimo būdą. Daugelis vėliau atliktų kultūrinės komunikacijos tyrimų suteikė galimybę pagrįsti šias išvadas:

- ◇ pirma, TV, kino laidos ir programos gali išmokyti mažus vaikus ir paauglius įvairių agresijos būdų, nes ekraninio vaizdo stebėjimu taip pat mokomasi;
- ◇ antra, maži vaikai dėl savo amžiaus ypatybių, būdami ypač jautrūs ir pažeidžiami, nesugebėdami kritiškai mąstyti ir vertinti smurto scenų TV ekranuose, pasaulį pradeda suvokti iškreiptai, neteisinais ir tampa agresyviūs.

Be to, tiriant mažų vaikų suvokimą (ir jiems stebint agresyvius smurtinius filmus), paaiškėjo, kad labai greitai išsitrina jų moralinių – gėrio – vertinimų pradmenys, kuriuos ugdo tėvai, šeima, arba ir neugdo. Tokiu atveju atsiranda vadinamoji agresyvi identifikacija, nes augantys vaikai, paaugliai yra linkę susitapatinti su jų pasirinktais stipriais ir žiauriais herojais. Štai tokiu būdu ir atsiranda išskirtiniai kriminaliniai atvejai, kurie dažnai sukrečia visą visuomenę.

Psichologiškai šį reiškinį paaiškinti yra nesunku: išaugdami savo vaikystę ir pradėdami savarankiškai vertinti, paaugliai aktyviai ieško artimų kultūrinių idealų. Ir jei jų dėmesys apsiriboja vien televizinio smurto vaizdiniais ir vampyrų, žudikų, plėšikų etc. agresija, tai daugelis paauglių susitapatina su žiauriais ekrano herojais ir iš to atsiranda jų agresyvi identifikacija, nes stebėjimu yra mokomasi.

Lygiai tą patį galima pasakyti apie smurtinius kompiuterinius žaidimus, kuriuos žaidžiant labai greitai atsiranda vidinis žaidėjo susitapatinimas su kompiuteriniu personažu. O jei tai – labai žiaurus herojus ir kompiuteriniame žaidime liejasi „multiplikacinis kraujas“ – vaiko ar paauglio sąmonėje virtualus pasaulis tampa realiu pasauliu, kuriame ne tik galima, bet dažnai net būtina žudyti.

Būtina pabrėžti, kad šie gausių stebėjimų ir psichologinių tyrimų duomenys turėjo labai didelę įtaką kuriant naują ir teisinio precedento neturintį smurto televizijoje reglamentavimą tradicinės demokratijos šalyse, kuriose ypač stipri nacionalinė savimonė ir griežtai saugoma tradicinė kultūra. Pavyzdžiui, Islandijoje jau prieš aštuoniolika metų buvo įtvirtintas Smurtinių filmų draudimo aktas, kuriuo remiantis draudžiama gaminti ir įvežti smurtinius filmus. Šis reglamentas taip pat taikomas filmams, kuriuose ypač akcentuojamos žiauraus elgesio su žmonėmis ar gyvūnais scenos, demonstruojami brutalūs žudymo būdai. Tą patį galime pasakyti ir apie Švediją, kurioje baudžiamojon atsakomybėn traukiama už visokį seksualinio ir kitokio smurto vaizdavimą ir už tai numatyta bausmė iki dvejų metų kalėti. Suomijoje įstatymai taip pat riboja produkcijos, kurioje yra brutali prievartos ir pornografijos elementų, platinimą.

Šiandienę Europos Sąjungos valstybių žmogaus orumo ir nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio strategiją lemia aktyvus etinių – teisės principų ir kultūros normų, įtvirtintų Europos konvencijoje „Televizija be sienų“, taip pat nacionalinėse valstybėse galiojančių atitinkamų įstatymų įgyvendinimas. Kultūrinių vertybių išsaugojimo žiniasklaidoje problema išties yra labai rimta, nes jei iki šiol televizija buvo suvokiama kaip išskirtinai tam tikros šalies ir jos kultūrinės komunikacijos būdas, kurį kontroliavo valstybė, tai nau-

jųjų – XXI amžiaus informacinių technologijų proveržis suardo šią tvarką, ir akivaizdūs faktai byloja apie iškilusius sunkumus: meniškai menkaverčiai ir be galo agresyvūs, net sadistiškai žiaurūs amerikiečių filmai surenka apie 80 procentų Europos žiūrovų pinigų.

Taigi demokratinės Europos kultūros subrandinta žmogaus valios ir prigimtinės laisvės idėja dar netapo išganinga agresijos, prievartos ir kitų masinės kultūros blogybių panacėja. Kaip kažkada skelbė Franklinas D. Ruzveltas, demokratinio pasaulio kultūra remiasi keliomis esminėmis laisvėmis. Pirmoji – tai kalbos ir saviraiškos laisvė, antroji – tikėjimo laisvė. Trečioji yra laisvė gyventi be nepriteklių, o ketvirtoji – laisvė gyventi be baimės. Tačiau akivaizdu, kad šiandienėje europinėje ir pasaulinėje kultūroje šiomis laisvėmis dažnai manipuliuojama, nes ypač dažnai žodžio ir saviraiškos laisvė tampa vienasmane teise skleisti žalingas ir savanaudiškas idėjas, propaguoti smurtą, agresiją, stumti į dvasinį pakrikimą. O padidėjusi publikavimo laisvė dar nereikia, kad pagaliau visapusiškai išsiskleidžia kultūros ir meno energija, nes ta laisvė, pavirtusi savivale, tik padeda komercinti ir vulgarizuoti kultūros kūrinius. Ir todėl agresyvus masinės reklamos įsivyravimas, techniškai nepaprastai galingų informavimo technologijų pajungimas vienadienei komercinei naudai konfrontuoja su humanistinės europinės ir pasaulinės kultūros paveldu.

Kultūros vertybių nuosmukis Lietuvos žiniasklaidoje

Jau 1996 metais mūsų valstybė ratifikavo vieną iš pagrindinių Europos konvencijų „Televizija be sienų“, tačiau ji įsigaliojo tik po kelerių metų, lygiai kaip vėliau atsirado ir kiti privalomi nacionalinės teisės aktai, ribojantys smurto proveržį žiniasklaidoje.

Taigi mūsų šalyje buvo užtrukęs toks etine teisine anomija paženklintas laikotarpis, kai žiaurus smurtas, seksas, nesąmonės ir agresija kas vakarą (ir net iki 21 val.) užpildydavo visą komercinių TV kanalų turinį. „Maniakas žudo ir maitoja savo aukų kūnus“, „Žudiko kerštas“ – tokie ir panašūs anonsai be jokių skrupulų buvo skelbiami visų komercinių TV programose net ir rytinių laidų metu, nekreipiant jokio

dėmesio į vaikų ir nepilnamečių auditorijos pažeidžiamumą. Nepadėjo net įvairių socialinių grupių atstovų (pvz., Lietuvos mokytojų) vieši protestai, nes Lietuvoje pamažu ėmė išivyrauti televizinio žiaurumo subkultūra arba savitas kultūrinis užribis, kuriame nyksta pamatinės žmogiškojo gėrio, grožio ir tikėjimo vertybės, nuvertinama net žmogaus gyvybė.

Tačiau tokia komercinės TV sistema – be savikontrolės ir kultūros normų ar net elementaraus padorumo – jau yra pavojinga, nes jos produkcija ne tik žalinga vaikų ir nepilnamečių moralei raidai ar psichinei sveikatai, kartu ji skurdina, iškreipia jų pasaulėjautą, bruka žiaurumo, agresyvumo ir totalaus žmogiškojo susvetimėjimo nuostatas.

Tokioje vartotojiškoje, orientuotoje vien į naudos principą TV sistemoje atsiranda dirva ir neetiškai reklamai: prieš kelerius metus viena komercinė Lietuvos televizija net kelis mėnesius transliavo atgrasią reklamą, kurioje keli nuogai išrengti 8–9 metų berniukai vapaliojo išmoktą tekstą, kad, išsivalius dantis N dantų pasta, malonu bus pakviesti merginą į pasimatymą. Bet kurioje Europos, o juo labiau Skandinavijos valstybėje, tokia prekės reklama būtų įvertinta kaip mažamečio vaiko psichikos žalojimas ir išnaudojimas reklamos tikslais, numatant atitinkamą administracinę ar baudžiamąją atsakomybę.

Taigi net kelerius metus visai lietuviškai žiniasklaidai buvo iškilęs vadinamas Laisvės paradoksas, kurį nurodė jau Platonas, pabrėžęs, kad neribotą laisvę galima panaudoti ir įstatymams sutrypti, ir pačiai laisvei sunaikinti: „Pernelyg didelė laisvė – ir atskiro žmogaus, ir valstybės – matyt, paprastai virsta pernelyg didele vergija“ (Valstybė, 564 p.).

Akivaizdu, kad ne vienerius metus mūsų valstybėje ėmęs dominuoti šiuolaikinės komercinės žiniasklaidos aspektas buvo pradėjęs užgožti kitas – politines, kultūrinės, šviečiamąsias, pilietines – žiniasklaidos funkcijas. Tačiau kultūrinė žiniasklaidos paskirtis yra neatsiejama nuo demokratinių visuomenės principų ir nuo pirmosios gebėjimo ginti laisvę nuo galimų politinių manipuliacijų, o pamatines vertybes – nuo vartotojiškos destrukcijos ir tuščio pramoginio ar reklaminio blizgesio.

Marcelijus Martinaitis savo kalboje, pasakytoje Lietuvos kultūros kongrese (2002 m. kovo 23 d.), pažymėjo, kad mūsų valstybėje kultū-

ra plačiąja prasme ir žiniasklaidos kultūra „<...> vis dažniau suvokiama kaip pramoga, komercija, biznesas, įsigali ir yra prieinami patys lengviausi, neretai absoliučiai tušti žanrai. Labiausiai neramina tai, kad jaunimas yra atiduotas šioms komercinėms pramogų struktūroms, kurios jį liumpenizuoja, erotizuoja ir narkotizuoja“.

Kultūros vertybių nuosmukio Lietuvos žiniasklaidoje ar komercinėse TV problema – tai mūsų negalėjimas ar nesugebėjimas tapti visaverčiais europiečiais, nes mūsų žiniasklaidos kultūroje ne vienerius metus buvo atsivėrusios tokios vertybinės tuštumos, kurias dar labai sunkiai pildome europine patirtimi.

Tačiau šiandien Lietuvos ir kitų Europos bendrijos valstybių žmogaus orumo ir nepilnamečių apsaugos žiniasklaidoje strategiją lemia aktyvus etinių teisės principų ir kultūros normų, įtvirtintų Europos konvencijoje „Televizija be sienų“ ir Lietuvos Respublikos nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatyme, įgyvendinimas.

Vadovaudamasi europinėmis žiniasklaidos kultūros vertybėmis, Lietuva išpareigojo apsaugoti vaikų ir nepilnamečių auditoriją nuo televizinio smurto, taip pat ginti žmogiškąjį orumą, tad dabar svarbiausia yra mūsų valstybės lygiu kurti veiksmingą šių išpareigojimų įgyvendinimo strategiją.

LITERATŪRA

Carson Th. *Value and the Good Life*. University of Notre Dame Press, 1955.

Collins W. A. The developing child as viewer // *J. of communication*. Philadelphia. 1975, vol. 25, N 4, p. 35–44.

Collins W. A., Berndt T. J., Hess V. Z. Observational learning of motives and consequences for television aggression: A developmental study // *Child development*. Chicago. 1974, vol. 45, N 3, p. 799–802.

McCarthy E. D., Langner T. S., Gersten J. C. Violence and behavior disorders // *J. of communication*. Philadelphia. 1975, vol. 25, N 4, p. 71–85.

Platonas. *Valstybė*. Vilnius, 2000. P. 331.

ŽURNALISTO STATUSAS.
TEISĖ IR MORALĖ

Žurnalisto statusas ir profesinė etika

DAINIUS RADZEVIČIUS

Lietuvos žurnalistų sąjungos pirmininkas

Kalbėti apie žurnalisto statuso kaitą informacinėje visuomenėje kasdien tampa vis kebliau. Ne todėl, kad pokyčiai pernelyg dideli ar maži. Tiesiog globalizacija pernelyg stipriai veikia visas gyvenimo sritis. Vis labiau nyksta to, kas yra, ir to, kas tariamai yra, ribos.

Į klausimą, kas šiandien yra žurnalistas, daugelis Lietuvoje ir užsienyje nelabai gebėtų aiškiai ir vienodai atsakyti. Vieni sakytų, kad tai informaciją renkantis ir per visuomenės informavimo priemones ją teikiantis asmuo. Tačiau paprašyti patikslinti, kas dabar yra visuomenės informavimo priemonė, daugelis gali ir sutrikti. Nebelieka tradicinės ir netradicinės žiniasklaidos ribų, todėl nebelieka ir ribų, kada žurnalistas yra žurnalistas.

Nepilnamečiai ir žiniasklaida

Nepilnamečių teisių gynimas ir tai reguliuojantys Lietuvos įstatymai dabar yra fikcija ir visiškas chaosas. Galima išvardyti daug institucijų, kurios turėtų ginti nepilnamečių teises: Vaiko teisių kontrolieriaus tarnyba, žurnalistų etikos inspektorius, Vaiko teisių apsaugos tarnyba ir t. t. Taigi vaikai turi gausybę auklių, tačiau tinkamos priežiūros – trūksta.

Galima nutolti nuo žiniasklaidos ir nepilnamečių santykių teisinio reguliavimo, tačiau kiek yra skiriama dėmesio kultūrai, šeimai ir jų įtakai nepilnamečių ir žiniasklaidos santykiams? Todėl kalbėti apie nepilnamečių teises apsaugą ir teisės aktus yra labai keblu. Ko gero, retas kuris valdžios atstovas, priimdamas įstatymų ar kitų teisės aktų pakeitimus, susimąsto, kam jie apskritai reikalingi. Ar kas nors Lietuvoje prieš aklai kopijuodamas europines teisės normas pamastė ir išsiaiškino, kodėl reikalingi nepilnamečių apsaugos nuo neigimo žiniasklaidos poveikio įstatymai? Ar kas nors aiškiai gali pasakyti, nuo ko dabar

saugosi Europa? Ar galima teisės normomis uždrausti ar riboti vaiko priėjimą prie jam žalingos informacijos? Aklas normų kopijavimas ir jų esmės nesuvokimas – tai tik bergždžios pastangos.

Todėl būtų verta paanalizuoti ir žiniasklaidos kultūrą bei tą kultūrą (ne)puoselėjančių žiniasklaidos darbuotojų ir žurnalistų statusą. Apžvelgti ne tik kultūros įtaką jaunimui, bet ir žurnalistų bei žiniasklaidos pastangas įdomiai, suprantamai pateikti jaunimui tai, kas jį iš tiesų domina.

Tėvų įtaka didesnė nei žiniasklaidos

Daugelį stereotipų, kad, tarkime, vaikams skirtos pataisos įstaigos padeda jiems pasitaisyti, galima paneigti. Anot tokioje įstaigoje Kaune dirbančio pareigūno, šiuose pataisos namuose nuolat ir daug dirbama su jaunimu mokant profesijų, suteikiant bent minimalų išsilavinimą. Tačiau maksimalus galimas to rezultatas – tik galimybė pasirinkti kitą gyvenimą nei gyveno iki tol. Ar juo pasinaudos šiuos namus palikę žmonės – priklausys nuo jų ir aplinkos.

Neslepama, kad tokių įstaigų auklėtinius labiausiai domina kriminalinės laidos, smurtinio pobūdžio informacija, koviniai veiksmo filmai. Ilgalaikė analizė rodo, kad šiuos jaunos žmones ypač domina tokios laidos ir filmai, kuriuose jie atpažįsta save ir savo gyvenimo istoriją. Nusikalstamo pasaulio autoritetų kultas jiems svarbus ne tik dėl filmų ar televizijos laidų. Gyvenime jis ne mažiau išgalėjęs.

Internetas ir jaunimas: kas ir ką gali kontroliuoti

Kai kurios DELFI portalo išvados stebina spaudos žurnalistus. Pasirodo, kad jaunimą labai domina garsenybės (ypač Lietuvos), koncertai, vakarėliai, kino recenzijos, mokyklos aktualijos, studentų gyvenimas.

Prof. dr. Aleksandras Dobryninas yra pateikęs daug faktų, įrodančių nepilnamečių ir smurto žiniasklaidoje sąsajas. Tačiau, profesoriaus nuomone, būtų didelė klaida manyti, kad smurtas televizijoje ar spaudoje tiesiogiai skatina nepilnamečius daryti tuos nusikaltimus. Gyvenimo praktika ir tegu net nedidelės smurto scenos šeimose ar artimiau-

sioje aplinkoje daro kur kas didesnę nei žiniasklaida įtaką ir poveikį vaiko sąmonei. Todėl būtina ieškoti naujų netradicinių jaunimo užimtumo priemonių. Mokykla ir šeima turi tapti pagrindiniais vaiko auklėtojais. Internetas – tai tik šiuolaikinė priemonė, kuria naudotis vaikai išmoksta labai greitai. Pagrindinis klausimas, kaip jie ja naudojasi ir kokiems tikslams. Internete jaunimas dažniausiai ieško pramogų (pvz., sekso ir smurto, žaidimų).

Globalizacija

Beprotiškai greitai globalizacijos procesai verčia diskutuoti apie įvairias išskylančias problemas, atsirandančias dėl nežinojimo ar nenoro žinoti, kas vyksta. Natūralu, kad tai paliečia ir žurnalistus. Jie ieško naujų standartų. Nyksta ne tik individualus žurnalistų rašymo stilius, bet ir apskritai žurnalistikos žanrai. Neseniai kolega paklausė, kur dingsta žanrai. Deja, į šį klausimą gali atsakyti tik patys žurnalistai. Atsiranda bendras stilius – žinutė, išplėsta žinutė ir interviu. Žurnalistas, kuris kažkada buvo ir šiek tiek literatas, dabar tampa tiesiog informacijos gamintoju. Lietuvoje vis labiau ryškėja bendras leidinio stilius; jei ne pavardė virš straipsnio, apskritai nebūtų galima išskirti, kas rašo.

Politikai, valstybės institucijos ir visuomeninės organizacijos vis dažniau diskutuoja apie informacinę visuomenę. Dažniausiai kalbama apie interneto teikiamas galimybes pažinti pasaulį iš arčiau. Dabar ypač aktyviai stengiamasi aprūpinti mokyklas kompiuteriais, kad dauguma moksleivių turėtų laisvą prieigą prie šio neišsemiamo ir nekontroliuojamo informacijos šaltinio.

Aktyviausia visuomenės dalis, kuri turi galimybę naudotis šia technologija, internete praleidžia vis daugiau laiko ir vis mažiau dėmesio skiria tradicinėms žiniasklaidos priemonėms – dienraščiams, savaitraščiams, knygoms, net televizijai.

Apie interneto teikiamus pranašumus banalu kalbėti. Gerokai įdomiau ir svarbiau yra pavojai, tykantys jo vartotojų. Kontroliuoti, kas ir kaip vyksta pasauliniame tinkle, nepajėgus niekas. Žinoma, siekiami pasinaudoti interneto prieinamumu, tradiciniai leidiniai skverbiasi į šią sritį ir jau dažnas nacionalinis ar net regioninis laikraštis turi ir

savąją interneto versiją. Taip pat veikia ir informacijos portalai, kuriuose dirba nemažai gabių žurnalistų. Ir ne tik žurnalistų. Tačiau jie iš esmės dirba panašų darbą – renka ir platina informaciją. Skirtumas tik vienas: ne visi jie tai daro žinodami ir išmanydami visuomenės informavimo taisykles, Žurnalistų etikos kodeksą.

Spauda, radijas ir TV – verslas

Tai, kad žiniasklaida taip pat yra verslas, supranta daugelis. Kad tai yra specifinis verslas, kuriam negali būti taikomi tie patys standartai kaip ir prekiaujant konditerijos gaminiais, dažnai nutylima. Na, o apie tai, kad žurnalistika tampa tiesiog pigia preke, stengiamasi nekalbėti. Deja, kasdien randame pavyzdžių, kai sunku beatskirti, kas yra tikroji informacija, kas yra reklama, paslėpta reklama, kokie leidėjo interesai. Visuomenė, deja, kol kas dar neatsirenka arba bent jau ne visada atsirenka, kas yra kas. Džiugu, kad jau dabar kalbama apie pilietinę žurnalistiką ir vis dažniau tenka išgirsti iš pačių kolegų, kad geras žurnalistas – visų pirma turi būti padorus žurnalistas.

Kai žiniasklaidos versle viršenybe tampa leidyba besiverčiančios bendrovės interesai, vietos laisvai žurnalistikai nebelineka, tada atsiranda ir tariamoji žurnalistika.

Laisva spauda – laisva žurnalistika?

Nepriklausoma Lietuva gali didžiuotis, kad šalies spauda yra viena iš laisviausių Europoje. Teisė skelbti tai, ką nori, tapo vos ne absoliučia. Tačiau tokia laisvė tapo tik tiems, kurie yra konkrečios privačios žiniasklaidos priemonės savininkai. Žinoma, kiekvienas redaktorius turi vidinę laisvę, kuri jam leidžia pasirinkti, koks turi būti jo leidinys, kokia ir kaip bus skelbiama informacija. Tačiau visada iškyla dilema, kai vienas žmogus yra dviejuose asmenyse. Deja, Lietuvoje ne vieno leidinio savininkas yra ir jo redaktorius. Viena vertus, tai yra gerai, nes tik tikrasis šeimininkas rūpinasi, kad jo veikla būtų sėkminga. Tačiau ką daryti, kai ta veikla dėl labai objektyvių kriterijų nėra pelninga? Tada belieka bankrutuoti arba... uždirbti pinigų, t. y. parduoti tai, kas perkama. Tačiau ką tada daryti žurnalistui? Atsakymas paprastas – pri-

sitaikyti arba palikti savo darbo vietą. Du keliai. Nedrįsiu pasakyti, kuris geresnis, nes tenka rinktis geriausią iš blogiausių.

Vienas iš svarbiausių ne tik žurnalisto, bet ir kitų profesijų atstovų savarankiškumo ir nepriklausomumo garantas – socialinių ir ekonominių sąlygų užtikrinimas. Deja, dabar beveik nebeliko ribų ir nebegalima išskirti, kas yra žurnalistas, kas šoumenas, o kas tiesiog aktorius ar šiaip rašeiva. Liberalizavus darbo santykius Lietuvoje, apmokėjimo sistema tapo puikiu įrankiu žiniasklaidos priemonių savininkams laikyti žurnalistus ant trumpo pavadėlio, kadangi dabar dauguma nuolatinių visuomenės informavimo priemonių darbuotojų už savo darbą gauna autorinį atlygį, kurio dydį labai nesunku sumažinti. Visiška finansinė priklausomybė – viena iš didžiausių problemų siekiant užtikrinti nepriklausomo žurnalisto statusą.

Išvados

Tik savarankiško žurnalisto statusas gali būti reali garantija, kad visuomenė turės laisvą spaudą. Būtina ieškoti profesinių standartų ir identifikuoti, kas yra žurnalistas. Ne kiekvienas žinias skelbiantis ir platinantis asmuo turėtų vadintis žurnalistu (pagal Lietuvos Respublikos visuomenės informavimo įstatymą žurnalistu faktiškai gali vadintis bet kas), kaip ne kiekvienas pilietis, šiek tiek išmanantis teisę, gali tapti teisėju ar advokatu. Aiškesnis žurnalisto statuso įvardijimas padėtų išspręsti ne vieną opią problemą: kaip laikomasi žurnalistinės etikos principų, kaip veiksmingai funkcionuoja savireguliacijos mechanizmas, koks žurnalisto sąžinės laisvės ir nepriklausomumo nuo leidėjo ar savininko interesų lygmuo.

Nuo reguliacijos iki atsakomybės

JONAS LINIAUSKAS

Lietuvos radijo ir televizijos komisijos pirmininkas

„Lietuvos radijo ir televizijos komisija – nepriklausoma Seimui atskaitinga komercinių radijo ir televizijos transliuotojų veiklą reglamentuojanti bei prižiūrinti institucija...“. Komisija privalo prižiūrėti, kaip laikomasi „licencijose nustatytų reikalavimų programų sandarai ir turinui“. Šios Visuomenės informavimo įstatymo 48 straipsnio ir 49 straipsnio nuostatos ir yra tie pradžios taškai, kad komisija neapsiriboja vien reklamos sekundžių skaičiavimu ar Europos kūrinių kvotomis. Yra dar Nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymas, pagaliau – kiekvieno iš mūsų samprata, kas dar yra toleruotina, o kas jau peržengia visas pakantumo ribas ir laužo nusistovėjusias moralės normas. Transliuotojams, pažeidusiems Visuomenės informavimo įstatymo reikalavimus, komisija gali taikyti nuobaudas – nuo įspėjimo iki veiklos sustabdymo. Lietuvoje atsakomybė bent dabar yra prisimenama kalbant apie nuobaudas ir ji kažkodėl susiaurinama iki atsakingos institucijos arba net vieno asmens. Atsakomybė ir visas jos moralinis turinys tampa vaikišku baksnojimu pirštais: jis kaltas! Ne, jis pirmas pradėjo! Taip įstatyme apibrėžta redakcinė atsakomybė subyra iki pavienių žodžių ir vaizdų, iki fragmentų. Man neteko matyti nė vieno transliuotojo, kuris muštųsi į krūtinę, kad, tarkime, vadinamosios kriminalinės publicistikos laidos sužalojo visuomenę, ne vien nepilnamečius, kad pažemino ir įskaudino aukų artimuosius, smurtą perteikė kaip kasdienį reiškinį – beveik kaip ėjimą į darbą arba vakarienę šeimoje. Neteko girdėti, kad transliuotojas prisipažintų: štai mes sėjame grūdus, kuriuos pjaus visuomenė ir visos jos teisėsaugos institucijos. Jau kelinti metai niekas nebesiginčija, kad vaikai, daugiau žiūrintys televizorių negu užsiimantys kita veikla, yra dažniau linkę į kriminalinius eksperimentus. Nebeabejojama, kad ne-

pilnamečiams galinti turėti neigiamą poveikį informacija skelbtina nuo 23 val. arba turi būti koduojama. Pagaliau antri metai skausmingai kuriamas Transliuotojų etikos kodeksas, kurį patys transliuotojai yra pasižadėję prisiimti kaip įsipareigojimus visuomenei. Atrodo, galėtume džiaugtis ir prognozuoti metus, kada nebereikės jokių priežiūros ir kontrolės institucijų. Bet kiekvieną savaitę komisiją pasiekia vis nauja žinia – štai filmas su ženklų „S“ rodytas nuo 22 val. Ir aiškinamės, ar erotikos scena prasidėjo iki 23 val. ar vėliau. Pagaliau komisijai nesuteikta teisė vertinti, ar ten apskritai buvo erotika ar smurtas. Tas išvadas gali pateikti tik Žurnalistų ir leidėjų etikos komisija arba Žurnalistų etikos inspektorius. Būna liūdniau, kai iš šių abiejų institucijų gauname priešingas nuomones. Praeina nemažai laiko, kol susirašinėjame, sulaukiame paaiškinimų, ekspertų išvadų. Atėjus laikui skirti nuobaudą, nagrinėjame, kur transliuotojo redakcinė atsakomybė. Transliuotojų įmonių generaliniai direktoriai tvirtina, kad jie negali dieną naktį tikrinti produkcijos, kurią leidžia į eterį; kad buvo iš nepriklausomų transliuotojų nupirktas laidų ciklas ir niekas negalėjo pagalvoti, kad neužteko techninių priemonių užtikrinti nepilnamečio autentiškumą. Mes grįžtame į tą patį uždarą ratą, kad žurnalistu gali būti kiekvienas – be profesinio pasirėngimo, nesilaikantis žurnalistinės etikos normų, nejaučiantis jokios atsakomybės už tai, ką daro. Savo chuliganizmą filmuojantys paaugliai Kaune ir Šiauliuose – tai mūsų vaikai, mūsų visuomenės augintiniai, mūsų televizijų auklėtiniai.

Nors ir garsiau skamba kabelinių televizijų operatorių balsas, kad ne jų atsakomybės reikalas yra retransliuojamos programos, nors skaitmeninėje televizijoje multipleksuojantis operatorius taip pat norėtų išvengti atsakomybės visuomenei, lieka galioti aiškios ir paprastos taisyklės. Kuo mažiau atsakomybės prisiima transliuotojai, tuo būna griežtesnės įstatymų pataisos, kuo pavojingesnis visuomenei turinys „vežamas“ informaciniais kanalais, tuo didesnė reikiamybė apsaugoti nepilnamečius nuo neigiamos viešosios informacijos. Visos komisijos ir ekspertai puikiai supranta, kad pavienių faktų, žodžių, vaizdų, netgi laidų „gaudymas“ neduoda jokios naudos: laidą galima „uždaryti“, pakeisti jos pavadinimą, pakviesti naujus vedėjus. Bet kuo čia dėtos de-

koracijos, jeigu turinys tas pats? Ir tik transliuotojų bendras darbas su visomis reguliuojančiomis institucijomis, mūsų visų bendra atsakomybė už mūsų vaikų ir mūsų visų ateitį gali duoti vaisių.

Kartais man atrodo, kad rengiamės stoti ne į ES, o į žlungančią Romos imperiją, nes beveik visi televizijos kanalai siūlo tik „duonos ir žaidimų“, tik kraujo ir malonumų kultą. Tada pagalvoju, kad tai, ką matome ir įvardijame kaip šou, anksčiau sudarė naktinių barų programas. Prieš dvidešimt metų už šiandienės televizijos programos įrašą būtų atsidūrę kalėjime visi – ir tie, kurie gamino, ir tie, kurie platino, ir tie, kurie žiūrėjo – už visuomenės moralės žlugdymą. Pakantumo ir tolerancijos ribos išsiplėtė. Sakoma, kad tai ir yra demokratija. Bet vis daugiau žmonių lyg Ž. Ž. Ruso bėga atgal į gamtą, renkasi kaimo turizmą be televizorių ir spaudos. Matyt, todėl Lietuvoje steigiasi mokyklų radijai ir televizijos, o nauji televizijos kanalai deklaruoja programas be smurto ir sekso. Ir aš vėl naiviai pradėdau skaičiuoti metus, kada neberekės nei priežiūros, nei reguliuojančių institucijų. 2012-ieji? 2015-ieji? Bet susizgrimbu, kad tuo metu televizijos kanalam vadovaus žmonės, augę ir auklėti metu, kai visuomenė dar nebuvo saugoma...

Žiniasklaida ir pilietinis nihilizmas

GINTARAS SONGAILA

Žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos pirmininkas

Mano pranešimas nėra kokių nors atliktų tyrimų ar kokios nors formalizuotos analizės apibendrinimas, tai tarsi hipotezė, susirūpinimas. Kad atsakytume į iškilusius klausimus, reikia išsamesnių tyrimų ir galbūt daugiau dėmesio toms problemoms. Tokią pranešimo temą pasirinkau atsižvelgdamas į daugelio metų patirtį žiniasklaidos srityje ir į tai, kas šiaudien vyksta Lietuvoje – vadinamąją „naujojo realizmo“ bangą žiniasklaidoje ir visuomenėje. Naujuoju realizmu vadinu etinio reliatyvizmo nuostatas, kurios veda prie pilietinių vertybių degeneracijos.

Anksčiau irgi buvo jaučiamos tokios tendencijos, bet šiuo metu, atrodo, visuomenėje ima galutinai įsigalėti „norma“, kad valdžioje visi vagys. Tuomet belieka paklausti: jeigu visi vagys, tai ko jūs norite? Norite nuskriausti vieną vagį, kad kitas vagis atsisėstų į jo vietą, ir panašiai. Čia vyksta reikalavimų valdžiai, požiūrio į valstybę, į valstybės institucijas nuvertėjimas – įsivyrąja „realistinės“ nuostatos, kad neverta vargti dėl vagių pašalinimo iš valdžios, nes kai kiti ateis, irgi vogs.

Tokį pavyzdį galima pateikti ne tik vagystės tema. Pagal šį modelį galima „spręsti“ ir kitas problemas. Tarkime, juk ir kiti, atėję į valdžią, „tarnaus rusams“ ir darys kitus veiksmus, kurie neatitinka galiojančių įstatymų ar etikos standartų. Tarsi tai, kad ir kiti neišvengiamai bus vagys ar tarnaus rusams, gali kaip nors pateisinti šiandienę valdžią, jei ji šiandien „vagia“ ar „tarnauja rusams“, ir panašiai.

Aš labai supaprastinu padėtį, bet iš tikrųjų – kur mes einame? Ar einame pilietinės visuomenės link, ar atvirkščiai? Šiame kelyje mums labai svarbus žiniasklaidos vaidmuo. Nuolat teigiama, kad žiniasklaida yra labai svarbus demokratinis veiksnys, nes laisva žiniasklaida prižiūri valdžią, tarnauja visuomenei ir tarsi savaime yra vertinga, kadangi gina viešąjį interesą. Valdžia, valstybės institucijos – tai žiniasklaidos nuolat

atakuojamas objektas, ir gerai, kad atakuojamas, nes tokiu būdu visuomenė daugiau sužino, atliekama tam tikra įvairių visuomenei nereikalingų ar žalingų reiškinių prevencija ir t. t.

Kas tas subjektas, į kurį kreipiamasi per žiniasklaidą? Tarsi savaime suprantama, kad žiniasklaidos adresatas yra pilietinė visuomenė. Ji ir turėtų būti tas šeimnininkas, tas ūkininkas, kuris klausosi „šuns balso“. Čia kalbame apie sarginį šunį (taip mėgstama vadinti žiniasklaidą), kuris privalo loti ir nuolat loja ant valdžios institucijų.

O kas gi ta pilietinė visuomenė? Kaip ir kiek ji iš tikrųjų egzistuoja? Nesileisdamas į kokį nors politologinį nagrinėjimą, kalbėsiu apie vieną pilietinės visuomenės aspektą – viešąją nuomonę, tą visuomenės gyvenimo sritį, kur formuojasi ar bandoma formuoti viešoji nuomonė, bandoma į ją apeliuoti. Bet ta viešoji nuomonė irgi nėra labai paprastas dalykas, ji priklauso nuo to, ką būtų galima vadinti vertybėmis, visų pirma pilietinėmis vertybėmis. O juk pilietinės vertybės nėra vieną kartą duotas dalykas. Akivaizdu, kad tos vertybės ar normos visuomenėje kinta, riba tarp viešosios nuomonės požiūriu leistinų ir neleistinų dalykų taip pat nuolat kinta. Nuo ko tai priklauso? Ko gero, ir nuo pačios žiniasklaidos, kaip ji „atspindi“ tai, kas vyksta visuomenėje, viešosiose institucijose.

Ką mes turime Lietuvoje? Tikrai negalime teigti, kad mūsų šalyje yra kokių nors nebūtinų apribojimų ar kaip nors nedemokratiškai tvarkomasi informacijos srityje. Lietuvoje yra užtikrinta informacijos laisvė, teisinė aplinka labai palanki žiniasklaidos verslui, nes nėra kokios nors monopolizacijos, yra didelė įvairovė, didelė konkurencija bet kurioje srityje, ar kalbėsime apie leidybą, periodinius leidinius, ar apie radiją bei televiziją. Tikrai negalime sakyti, kad yra kokia nors viena viešosios raiškos kryptis visuomenėje, kad mūsų šalyje būtų kryptingai formuojama viena nuomonė.

Iki šiol matėme keistoką reiškinį – ne visada pateisinamą nepaprastą visuomenės pasitikėjimą žiniasklaida. Jei būtų klausiami apie vieną ar kitą konkretų leidinį ar konkrečią laidą, tai gal atsakymas nebūtų toks jau palankus. Bet kai kalbama apie visą žiniasklaidą, ji būna pirmoje arba antroje vietoje pagal pasitikėjimą ir konkuruoja su Bažnyčia.

Kai žiniasklaida labai stipriai ir daug metų atakuoja valdžią, tampa vos ne sportu atleisti kokį nors ministrą, politiką ar valdininką, tiesiog pademonstruoti savo galias toje srityje. Mes tame procese dalyvaujame, aišku, vadovaudamiesi ta pačia viešąja nuomone, tarnavimo viešajam interesui misija – kad nebūtų neetišky, korumpuotų visuomenės nepriimtinių valdininkų.

Turint omenyje, kad Lietuvoje pakankamai mažai pasitikima valdžios institucijomis ar pareigūnais, o apie tai čia jau buvo diskutuojama, pradeda ryškėti mediokratijos elementai, žiniasklaida ima tiesiogiai dalyvauti valdant valstybę. Kai kurie žiniasklaidos koncernai stengiasi nustumti sau nepalankius ar nepriimtinius politikus ir tiesiogiai ar netiesiogiai iškelti priimtinius. Viešasis interesas tampa asmeninių ar grupių interesų priedangos forma. Šiandien kažin ar kas Lietuvoje prieštarautų, kad žiniasklaida tikrai yra viena iš valdžių, dėl politinės įtakos rungtiasi stambiausi konkuruojantys žiniasklaidos koncernai (tai ypač pastebima spaudos leidinių rinkoje, mažiau – elektroninėje žiniasklaidoje).

Priartėjome ir prie svarbiausio šio pranešimo klausimo. Ar tokia žiniasklaida, kokią turime šiandien, tikrai prisideda prie pilietinės visuomenės kūrimo, ypač prie laisvos, kritiškos asmenybės formavimosi? Čia jau buvo kalbėta apie tai, ar spauda neprisideda prie baimės kultūros visuomenėje formavimo, ar ji nėra veiksnys, kenkiantis laisvai asmenybės saviraiškai, ar bent jau nesudaro galimybių jai reikštis, nes viešajame gyvenime viską ima valdyti pinigai ir grupių interesai. Į šį klausimą nėra taip paprasta atsakyti. Vienintelis dalykas yra aiškus: jeigu ta žiniasklaida teikia ne tik negatyvias, bet ir pozityvias vertybes, tai, darant prielaidą, kad žmogus yra racionali būtybė, galima sakyti, kad jis pats sugeba pasirinkti. Tuomet ir tos negatyvios vertybės, negatyvūs faktai, kuriais nuolat maitinama publika, tarsi ir neturėtų jos paveikti neigiamai. Juk bendras žiniasklaidos kontekstas vis tiek yra pozityvus, nes siekiama apginti viešąjį interesą, kad būtų morali valdžia, kad ji tarnautų piliečiams ir t. t.

Jeigu pozityvusis žiniasklaidos kontekstas iš tikrųjų būtų toks tvirtas ar bent jau keltų pagrįstą pasitikėjimą, taip pat jeigu jame būtų pateikiama daugiau pozityvių visuomenės gyvenimo faktų, tai gal ne-

būtų ir pagrindo nerimauti. Antra vertus, būtų sunku pagrįsti ir priešingą požiūrį – kad žiniasklaida yra atsakinga už viešojo intereso atžvilgiu iškreiptą poveikį visuomenei, ypač kai kalbama apie jaunimą, apie besivystančią asmenybę.

Mūsų žiniasklaida yra aiškiai bulvarinio pobūdžio, nes siekia paskleisti kuo daugiau negatyvios informacijos. Neretai tai būna ir iš piršto laužti arba tendencingai išpūsti faktai. Paklauskime savęs: ar Lietuvoje yra rimtas dienraštis? Aš tuo abejočiau. O kitose demokratinėse šalyse rimtieji dienraščiai egzistuoja, netgi pas mūsų kaimynus baltus. Tikriausiai toks dienraštis būtų paklausus ir Lietuvoje, ir jis taptų atsvara „nihilistinei“ žiniasklaidai. Rodos, radijo ar televizijos srityje turėtų būti šiek tiek geriau, nes čia yra visuomeninis transliuotojas – Nacionalinis radijas ir televizija. Bet kažin ar jis tinkamai atlieka savo misiją, nes tesudaro tik šokią tokią atsvarą plintančiam nihilizmui.

Panašu, kad ši bulvarinė tendencija progresuoja. Ar nepastebime ydingo uždaro proceso, kai vis labiau norima nustebinti publiką naujais negatyviais faktais, o jie tampa įprasta nuobodžia kasdienybe, ir tai verčia žiniasklaidą nuolat ieškoti naujų nihilizmo erdvių. Ar ši tendencija nedaro poveikio visuomenės įsivaizdavimui apie tai, kas iš tikrųjų vyksta mūsų šalyje ir kokią turime valstybę, kaip veikia jos institucijos. Dar reikia atsižvelgti į tai, kad valstybės institucijos jau priprato prie to, kad reikia skaitytis su ketvirtąja valdžia. Jeigu nori patekti į valdžią, turi ieškoti sutarimo su bent jau pagrindiniais žiniasklaidos koncernais, sudaryti finansinėmis injekcijomis pagrįstą koaliciją. Lietuvoje plėtojasi viešųjų ryšių verslas, kuris daugiausia ir užsiima „ryšiais“ tarp politikų ir įtakingų žiniasklaidos asmenų. Taigi, viena vertus, žiniasklaida užsiima politiniais žaidimais, o kita vertus, „realistas“, t. y. naujasis realistas, kuris nori dalyvauti politikoje, turi suprasti, kad jis turi rasti būdą „prieiti“ prie Vainausko, Tomkaus ar pasamdyti tokią viešųjų ryšių kompaniją, kuri jam padėtų rasti tą „priėjimą“.

Nepaisant nuolatinių beatodairiškų žiniasklaidos atakų, vis dėlto galima sakyti, kad Lietuvoje dar šiek tiek pasitikima viešosiomis institucijomis – kai kurias jų visuomenė vertina gana pozityviai. Aš kalbu ne tik apie nevalstybines institucijas, pavyzdžiui, Bažnyčia, bet ir apie tokias

kaip Krašto apsaugos ministerija, savivaldybės. Sprendžiant iš to, kaltinimas, kad žiniasklaida žlugdo pilietines nuostatas, tarsi neturi svaraus pagrindo.

Bet paanalizuokime, kas yra tas pasitikėjimas, ar jis iš tikrųjų reiškia pasitikėjimą valstybe. *Transparency International* jau ne vienerius metus atlieka visuomenės požiūrio į korupciją tyrimus. Korupcija yra tarsi socialiai nepriimtinas reiškinys, ir visi ją smerkia. Bet kai pateikiamas kitas klausimas: „O jūs pats duotumėte kyšį ar neduotumėte?“ kaip jūs asmeniškai pasielgtumėte?“ de ja, didžioji visuomenės dalis, kai žmogų tai liečia asmeniškai, vis dėlto sako, kad „aš tai nieko prieš, nes tai yra įprastas būdas spręsti problemas“. Taigi tai yra visuotinai priimtinas būdas. O kaipgi kitaip? Jei šioje valstybėje „visi“ ima kyšius, tai ir aš, kai noriu sutvarkyti savo reikalus, taip darau. Pilietis savo valstybe apskritai tarsi ir pasitiki, bet ar tas pasitikėjimas paremtas vertybiniu pagrindu? Tas vadinamasis pasitikėjimas kažkoks naujai „realistinis“. Taip, kažkokią funkciją tos institucijos atlieka, bet, žinoma, jos yra šiek tiek korumpuotos, ten, „kaip ir visur“, šiek tiek vagiama. Ar tai galima pavadinti pasitikėjimu, ar tai yra tikrai pasitikėjimas viešosiomis institucijomis? Tarsi ir yra socialinis korupcijos netoleravimas. Bet daugeliui būdinga asmeninė „realistinė“ tolerancija. Kodėl atsiranda šis reiškinys? Be jokios abejonės, iš dalies dėl viešosios informacijos poveikio. Faktiškai visi yra pripratę ir mėgsta kuo daugiau sužinoti negatyvių faktų. Aš tai vadinu priklausomybe nuo nihilizmo, nuo negatyvių faktų. Kai žiniasklaida sėkmingai atskleidžia naujas blogybes (turbūt taip yra visame pasaulyje) daugumai visuomenės tai tarsi sukelia pasitenkinimą, ir pats skaitytojas aktyviai ima ieškoti negatyvių faktų, kurie vis labiau patvirtina jo įvaizdį apie tai, kad visi yra truputį „ne visai etiški“, šiek tiek galvoja apie save, o ne apie visuomenės ar viešuosius interesus.

Ta analogija su priklausomybe, kaip su savita toksikomanija, yra gana įdomi. Čia galėtume pritaikyti žinias apie tai, kaip vystosi toks procesas. Pirmoji stadija būtų didėjanti tolerancija negatyviems faktams – kaip didėjanti tolerancija alkoholiui, kai norint pasitenkinti reikia vis didesnės dozės. Didėjančios tolerancijos analogija iš dalies paaiškina, kodėl mūsų spauda bulvarėja. Todėl, kad jai reikia vis dau-

giau „faktų“. Vadinasi, reikia ieškoti vis daugiau nenormalių faktų, o jie savo ruožtu pamažu virsta norma. Žinoma, čia yra tik analogija ir gali būti pritaikyta tik pamąstymui apie realias tendencijas. Bet aišku, kad žiniasklaida veikia tai, kas visuomenėje yra išivaizduojama kaip norma. Prieš kelerius metus vyravęs išvaizdavimas, koks turėtų būti valdininkas ar politikas, ką jis gali, ko negali, labai pasikeitė. Šiandien jau galime savęs paklausti, ar apskritai visuomenė pakankamai jaučia tą „normą“. Aišku, nereikia supaprastintai kalbėti apie visą visuomenę, nes yra įvairių visuomenės sluoksnių.

Antroji stadija yra tuomet, kai tolerancija pasiekia maksimumą. Nežinau, ar mes Lietuvoje jau pasiekėme tą maksimumą ar nepasiekėme, bet gali būti, kad esame labai netoli. Tai bus tas momentas, kai niekas niekuo jau nebenustebins publikos, nesvarbu, kokie faktai bus pateikiami. Šiandien visuomenės „tolerancija“ labai didelė, visuomenė labai daug „pakelia“. Pilietinės vertybės tampa nesvarbiu, labai reliatyviu dalyku. Tokioje situacijoje visuomenė tampa abejinga. Kai visiškai „viskas vienodai“, tai nežinia pagal kokius kriterijus visuomenė pradeda vertinti politikus arba institucijas. Aišku, galima diskutuoti, ar tokią antrąją stadiją mes jau pasiekėme ar ne, ar toks išvaizdavimas yra realus.

Žinoma, trečiosios stadijos tikrai dar nepasiekėme, nes tai būtų tuomet, kai išnyktų tolerancija viskam ir vystytųsi kokia nors visuomenės degradacijos forma. Tada jokie fakto ir jokios institucijos niekas nebetoleruotų, visuomenė nepasitikėtų ne tik pareigūnais, politikais ar institucijomis, bet ir pačia žiniasklaida.

Taigi žiniasklaidos perspektyva pagal čia pateiktą analogiją atrodytų taip: iš pradžių plinta bulvarinis nihilizmas, paskui pasiekiami stadija, kad išsemiamos galimybės bulvarinėmis priemonėmis kovoti dėl savo reitingų, auditorijos, ar pereinama į trečiąją stadiją („negydant“ ji yra neišvengiama), kai visuomenė nustoja pasitikėti pačia žiniasklaida ir nihilistiškai jos nebetoleruoja. Šis katastrofinis vaizdas, kurį nupiešiau, nėra realus, bet padeda kalbėti apie tam tikrus dėsningumus ir galimus padarinius. Analogija šiek tiek atitinka tikrovę ir turi panašumų į priklausomybės ligas.

Ar yra būdų gydyti tą ligą? Kaip žinote, išgydyti priklausomybės ligas labai sunku, beveik neįmanoma. Faktiškai tai priklauso nuo paties žmogaus, kaip jis elgiasi. O nuo to žmogaus ar daug kas priklauso? Kas vyksta visuomenėje, nuo jo priklauso labai nedaug. Taigi faktiškai neturiu atsakymo, kaip turi būti elgiamasi. Galima tik pagal analogiją pasakyti, kad kai ateina krizės, atsiranda ir išsigelbėjimo galimybė. Jeigu alkoholikas patenka į socialinę krizę, tai net antroje stadijoje jis turi būdą išsigelbėti, nes ta krizė būna susijusi su darbo, šeimos ir sveikatos netekimu. Krizė žmogų kartais atveda į protą, ir jis randa savyje jėgų išsikapstyti iš ligos. Reikia tikėtis, kad tos krizės, kurios šiandien apėmė Lietuvą, ir mus daug ko išmokys ir galbūt privers atsi- tokėti, taip pat žiniasklaidą.

Žiniasklaida: tarp teisės pozityvizmo ir moralės reliatyvumo

Doc. dr. GEDIMINAS MESONIS

Lietuvos teisės universitetas

Žiniasklaidos veiklos reguliavimo formos

Teisinei valstybei būdinga, kad kiekviena visuomeninių santykių sritis yra reguliuojama teisiniais metodais, t. y. būdais, aiškiai apibrėžiančiais subjekto galimos veiklos ribas ir ginčo atveju pateikiančiais galutinius elgesio vertinimus. Žiniasklaida, kaip viena iš visuomeninio gyvenimo veiklos formų, yra ir privalo būti teisės reguliavimo objektas. Antraip ji nustotų buvusi ta visuomeninių santykių rūšis, kuri veikia teisinės valstybės interesais, o jos veiklos metodai teisinėje valstybėje nebūtų toleruoti.

Taigi akivaizdu, kad žiniasklaidos veikla nėra savitikslių, nes žiniasklaida turi atspindėti ir garantuoti labai reikšmingą visuomeninį interesą. Tačiau vis dėlto nors sėkminga žiniasklaidos veikla ir yra vienas iš visuomenės interesų, jo negalima supriešinti su kitais lygiaverčiais visuomenės poreikiais. Visuomeniniai santykiai, iš jų ir atsirandantys žiniasklaidos veikloje, turi būti reguliuojami taip, kad taptų civilizuoti (t. y. išreikštų tiek individualų, tiek asmeninį interesą).

Žiniasklaida, kaip visuomeninių santykių sritis, yra reguliuojama pozityviosios teisės nuostatų. Lietuva, 1990 m. kovo 11 d. atkūrusi nepriklausomybę, siekė ir siekia vadovautis demokratinei valstybei būdingais principais, todėl nuolatinėje Lietuvos Respublikos Konstitucijoje (1992 m.) egzistuoja pagrindinės nuostatos ir principai, tiesiogiai ir netiesiogiai reglamentuojantys žiniasklaidos veiklą. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 25 straipsnyje įtvirtinama įsitikinimų ir saviraiškos laisvė, jame imperatyviai draudžiama trukdyti asmeniui skleisti informaciją ir idėjas, mėginama apibrėžti žiniasklaidos visuomeninio inte-

reso kontūrus. Žiniasklaida grindžia savo veiklą vadovaudamasi šiuo straipsniu (ir ne tik juo).

Atrodytų, kad Konstitucija žiniasklaidai, vykdančiai informavimo ir idėjų perteikimo funkcijas, suteikia neribotus įgaliojimus. Tačiau taip nėra. Būtina pabrėžti, kad Lietuvos Respublikos Konstitucija, būdama vientisas ir tiesiogiai taikomas teisės aktas, įtvirtina ne tik šią žmogaus teisę – Konstitucijoje, reguliuojant minėtą visuomeninių santykių sritį, yra kuriami tam tikri teisių ir laisvių pusiausvyros saugikliai. Žmogaus teisių ir laisvių apibrėžime nedviprasmiškai teigiama, kad negali būti įgyvendinama viena žmogaus teisė pažeidžiant kitas teises ir laisves. Tai gi jau minėtame Lietuvos Respublikos Konstitucijos 25 straipsnyje, įtvirtinant teises ir laisves nurodoma, kad įsitikinimų ir informacijos skleidimas turi ne tik atspindėti visuomeninį interesą, bet gali būti ir nusikaltamas, jeigu yra kurstoma tautinė, rasinė, religinė ar socialinė neapykanta, propaguojamas smurtas, diskriminacija, skleidžiama dezinformacija arba šmeižtas. Tokios Konstitucijos nuostatos žiniasklaidos teisę (skleisti idėjas ir informaciją) leidžia interpretuoti ne tik kaip savitikslių privilegiją, bet ir subjekto pareigą informuoti, šviesti visuomenę. Neatsitiktinai Lietuvos Respublikos Konstitucija 25 straipsnyje garantuodama teisę skleisti informaciją 21 straipsnyje nurodo, jog žmogaus orumas yra ginamas įstatymų, o 22 straipsnyje nedviprasmiškai teigiama, jog asmens privatus gyvenimas yra neliečiamas. Pastarajame Konstitucijos straipsnyje pabrėžiama, jog informacija apie asmenį gali būti renkama tik motyvuotu teismo sprendimu ir tik pagal įstatymą. Taigi žiniasklaida savo veikloje turi vadovautis ne vienu ar keliais Konstitucijos straipsniais, suteikiančiais pagrindą veikti, bet ir tais straipsniais, kurie limituoja, riboja jos veiklą.

Prisijungdama prie Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos (toliau – Konvencijos) Lietuvos Respublika ją inkorporavo į nacionalinę teisinę sistemą. Europos žmogaus teisių konvencijos nuostatos ir principai tapo kasdienio taikymo objektu, taigi ir nacionalinė žiniasklaida veikia vadovaudamasi Konvencijos nuostatomis.

Konvencijos straipsniai įtvirtina asmens teisę laisvai reikšti savo mintis ir įsitikinimus, tačiau, kaip mūsų Konstitucijos 10 straipsnyje

teigiama, „Naudojimasis šiomis teisėmis, kadangi tai susiję su pareigomis bei atsakomybe, gali būti sąlygojamas tokių formalumų, sąlygų, apribojimų ar bausmių, kurias numato įstatymas, ir kurios demokratinėje visuomenėje būtinos valstybės saugumo, teritorinio vientisumo ar viešosios tvarkos interesams, siekiant užkirsti kelią teisės pažeidimams ir nusikaltimams žmonių sveikatai bei moralei <...>“. Taip pat akcentuojama, jog minėtų teisių įgyvendinimas „<...> neturi trukdyti valstybėms kelti reikalavimą licencijuoti radijo, televizijos ar kino įstai-gas“¹. Europos žmogaus teisių teismas savo praktika yra patvirtinęs, jog Konvencijos 10 straipsnyje įtvirtintos laisvės nėra absoliučios. Bylose *Lingens prieš Austriją* (1986), *Groppera Radio prieš Šveicariją* (1990) ir kitose Europos žmogaus teisių teismas, net ir labai vertindamas žiniasklaidos misiją, nurodė ribas, kurių žiniasklaidai peržengti nevalia. Panašias veiklos ribas nubrėžia ir Europos konvencijos dėl televizijos be sienų (1989) 7 straipsnis, kuriame numatyti transliuotojo išsipareigojimai saugoti žmogaus orumą ir pagrindines teises.

Konstitucija, kaip svarbiausias valstybės teisės aktas, reguliuoja tik pačius svarbiausius, principinius visuomeninių santykių aspektus. Detalai ir išsamiai normina visuomeninių santykių subjektų teises ir pareigas, numato jų veiklos ribas įstatymai ir poįstatyminiai aktai. Svarbu, kad tiek įstatymai, tiek poįstatyminiai aktai neprieštarautų Konstitucijos nuostatomis ir principams, nes „<...> ne Konstituciją reikia komentuoti remiantis įstatymais, o įstatymus remiantis Konstitucija“². Tad ir Lietuvoje nacionalinė teisinė sistema žiniasklaidos veiklą reglamentuoja keliais lygiais. Be Konstitucijos ir tarptautinių teisės aktų (konvencijų), Lietuvoje yra specifinių įstatymų, reglamentuojančių ir norminančių žiniasklaidos veiklą: Visuomenės informavimo įstatymas, Nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymas, Civilinis kodeksas ir kiti.

¹ European Convention on Human Rights. Directorate of Human Rights. Council of Europe. Strasbourg, 1998. P. 12–13.

² E. Kūris. Konstitucija, konstitucinė doktrina ir Konstitucinio Teismo diskrecija // Konstitucijos aiškinimas ir tiesioginis taikymas. Baltijos ir Skandinavijos šalių konferencijos medžiaga. Vilnius, 2002. P. 17.

Be norminio reglamentavimo, žiniasklaidoje yra plačiai propaguojamas jos savireguliacijos principas, teigiantis, kad valstybinio reguliacijos apimtis turėtų mažėti, o reikėtų plėtoti tokius būdus ir priemones, kurie leistų pačiai žiniasklaidai (pagal jos pačios sukurtus mechanizmus ir principus) šalinti trūkumus. Reikia pripažinti, kad dabar pakankamai aktyviai yra advokataujama žiniasklaidos „savireguliacijos“ principui, kuris laikomas racialesniu metodu eliminuoti egzistuojančius žiniasklaidos trūkumus. Siūloma pritarti pozicijai, kad sistema pati geriau žino savo problemas, pranašumus ir trūkumus ir todėl geriau už kitus galės save koreguoti. Dažnai tokia pozicija yra grindžiama selektyviai perteikiama užsienio valstybių (ypač Vakarų) patirtimi. Tenka išgirsti, kad valstybinis reguliacijos yra nedemokratinis ir varžo žiniasklaidos laisvę. Tokia koncepcija yra labai abejotina, nes, atsisakę konstitucinio ir įstatyminio vienos visuomeninių santykių srities reguliacijos, negalėsime pagrįsti kitų visuomeninių sričių reguliacijos vadovaudamiesi pozityviaja teise ir taip suteiksime vieniems visuomeniniams santykiams privilegijas, netoleruotinas teisinėje valstybėje.

Atstovaujantieji savireguliacijos principui vadovaujasi savo logika ir todėl būtina įvertinti, kokių padarinių galėtume tikėtis, jei pritartume siūlomiems sprendimo būdams. Siekiant sudaryti savireguliacijos veiksmingumo įspūdį buvo parengtas Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos kodeksas (toliau – Etikos kodeksas), kuris dažnai priešpriešinamas pozityviajai teisei, teigiant, kad jis (Etikos kodeksas) yra geras, atspindi savireguliacijos mechanizmo principus ir todėl gali reguliuoti žurnalistų ir leidėjų veiklą. Egzistuojant teisinio ir savireguliacijos metodo priešpriešinimui turime žvilgtelėti į Etikos kodekso nuostatas ir jų turinį.

Akivaizdu, kad žmogaus teisių ir laisvių garantavimas demokratinėje valstybėje yra ir bus teisėtumo mato ekvivalentas. Todėl pagrindinės vertybės, kurias turėtų apsaugoti Etikos kodeksas, turėtų būti žmogus, jo teisės ir laisvės. Tik tokiu atveju atsiranda poreikis reguliuoti žurnalistų ir leidėjo darbą ir jį vertinti pagal etikos normas. Tai principinės, pirminės nuostatos. Etiško žurnalistų ar leidėjo elgesio reikalavimas nėra savitikslis, nes kitoks elgesys nei etiškas kėsinsis į žmogaus teises ir laisves, o drauge ir socialinę taiką visuomenėje. Taip

pat bus kėsinamasi į valstybės pamatus, nes visuomenė, kurioje nevyrauja socialinė taika, negali garantuoti valstybės stabilumo.

Etikos kodekso 1 straipsnis nurodo tik vieną iš žmogaus teisių – „galimybę gauti ir skleisti informaciją“. Jame teigiama, kad „Galimybė gauti ir skleisti informaciją – tai viena iš **pagrindinių** žmogaus teisių“. Minėjome, jog teisės doktrina nedvejodama teigia, kad žmogaus teisės sudaro vientisą ir vieningą sistemą. Būtų labai neatsargu išskirti kurias nors žmogaus teises ar jų grupes ir teikti joms prioritetą kitų teisių atžvilgiu. Išimtis daroma tik prigimtinių teisių katalogui. Galimybė gauti ir skleisti informaciją negali būti traktuojama kaip prigimtinė ir taip priešpriešinama kitoms žmogaus teisėms ir laisvėms. Etikos kodekso 20 straipsnyje teigiama, kad „žurnalistas ir leidėjas negali pažeisti žmogaus teisių ir orumo“. Ši formuluotė turėtų tapti Etikos kodekso moto, tačiau taip nėra, nes ji (formuluotė) ir Etikos kodekso normų sandara tam tikru aspektu supriešina žmogaus teises, kadangi galimybė gauti ir skleisti informaciją nėra reikšmingesnė už teisę į asmeninio gyvenimo privatumą ar teisę į nuosavybės neliečiamumą. Visas Kodeksas sufleruoja žurnalistui ir leidėjui, kad, konkuruojant skirtingoms žmogaus teisėms, prioritetą reikia atiduoti vienai iš teisių (pvz., teisei skleisti informaciją), o todėl galima pažeisti kitas žmogaus teises ir laisves. Visuomenės interesas yra viena iš aplinkybių, kuri gali suteikti galimybę žiniasklaidos atstovui peržengti asmens privatumo ribas. Gal todėl Etikos kodekse nėra apibrėžtas sąvokos „visuomenės interesas“ turinys. Tokia spraga žurnalistui suteikia galimybę subjektyviai traktuoti sąvoką ir taip iškreipti jos esmę ir dirbtinai išplėsti ribas. Teisėtas visuomenės interesas gali būti suprantamas tik kaip „<...> visuomenės teisė gauti informaciją apie įstatymo saugomą žmogaus privatų gyvenimą tais atvejais, kai būtina apsaugoti kitų asmenų teises ir laisves nuo neigiamų padarinių“³.

Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos kodekso dauguma nuostatų, apibrėžiančių žurnalistų ir leidėjų veiklos principus, tėra dispozityvios.

³ E. Žiobienė. Informacijos apie privatų asmens gyvenimą apsauga. Daktaro disertacija. Vilnius, 2003. P. 126.

Tokios nuostatos: „Žurnalistui *dera* nurodyti, kas jam suteikė informaciją“ (15 str.), „Žurnalistas ir leidėjas *neturėtų* skelbti kritinių kūrinių <...>“ (23 str.), „Žurnalistas *neturėtų* priminti apie seniai padarytą nusikaltimą, už kurį žmogus jau atliko bausmę“ (46 str.), „Žurnalistas *neturėtų* skelbti nepatikimos medicininės informacijos“ (51 str.) ir kt. suponuoja dvilypį išpūdį, jog Kodeksas tokią veiklą laiko nekorektiška, bet vis dėlto neišdrįstama pasakyti, kad toks žurnalisto ar leidėjo elgesys būtų amoralus ir neetiškas. Cituotose nuostatose išsakomas tam tikras pageidavimas, tam tikra rekomendacija, kuri tam tikromis aplinkybėmis gali būti ir nevykdoma. Kaip Etikos kodekso trūkumas vertintina aplinkybė, kad šiame dokumente nėra vienareikšmiškai apibrėžta, ką žurnalistai ir leidėjai laiko vertybėmis, dėl kurių jie dirba ir kurias privalo ginti. Perskaičius Etikos kodeksą susidaro išpūdis, jog pagrindinis šio dokumento tikslas – nurodyti tam tikrus (toli gražu ne visus būtinus) pageidavimus, kaip žurnalistai ir leidėjai turėtų elgtis, nes antraip būtų lyg ir ne visai gerai – neetiška. Tokia Etikos kodekso filosofija reikalavimą (netgi pageidavimą) žurnalistui ir leidėjui elgtis etiškai paverčia savitiksliu. Tai tarytum gero elgesio taisyklių rinkinys, kurio laikytis yra gražu ir garbinga, bet jo nesilaikant iš principo neatseitinka nieko baisaus. Etikos kodeksas *neakcentuoja* paties svarbiausio aspekto, kad žurnalisto ar leidėjo elgesys, neatitinkantis etikos reikalavimų, ne tik tokį veikėją daro nemoralų objektyviaja prasme, bet ir pažeidžia kitų žmonių teises ir laisves, nors „žmogaus teisės ir laisvės šiuolaikinėje teisės doktrinoje <...> tampa visos teisinės sistemos pagrindu“⁴. Akivaizdu, kad žurnalistas ar leidėjas, pažeidęs asmens teisę į privatumą arba paskleidęs nepatikrintą informaciją apie asmenį, pasielgė neetiškai, bet jis padarė didesnę pažeidimą – paskleidė netiesą arba šmeižtą. Taigi Etikos kodekse akcentuojama, kad reikia ne tokio elgesio, kuris gali garantuoti žmogaus teisių ir laisvių apsaugą, o tokio, kuris būtų tarsi abstraktaus etiškumo pageidavimas.

⁴ T. Birmontienė. Žmogaus teisės Lietuvos Respublikos Konstitucijoje // Konstitucija, žmogus, teisinė valstybė. Konferencijos medžiaga. Vilnius: Lietuvos žmogaus teisių centras, 1998. P. 138.

Žurnalistų ir leidėjų etikos kodeksas – iš principo labai gera idėja, tačiau jo taikymo ir interpretavimo galimybės ir sėkmė tiesiogiai priklauso nuo visuomenėje egzistuojančių vertybių sistemos universalumo. Kadangi žurnalistas ir leidėjas gali būti vertinamas pagal etines vertybes, labai svarbu, jog tiek vertinantysis, tiek vertinamasis vadovautųsi tais pačiais principais. Esant vertybių neatitikčiais, kiekvienas sprendimas bet kurioje situacijoje bus kvestionuojamas, o todėl nebus efektyvus socialinės įtaigos ir padarinių kontekste. Tik esant vieningai vertybinei (etinei) sistemai galima išvada (elgesio vertinimas) tampa, visuomenės požiūriu, objektyvus ir galutinis. Taigi būtina aptarti teorinę etikos, egzistuojančios šiuolaikiniame pasaulyje ir Lietuvoje, sampratų erdvę.

*Žiniasklaida ir moralės reliatyvumo teorija:
konceptijos atstovai ir vartotojai*

Kokia gi teorija dabar vyrauja ir kokias veiklos perspektyvas ji žada žiniasklaidai? Į šį klausimą galime atsakyti remdamiesi teisės teorija ir filosofija. Moralės filosofijos ir teisės santykis buvo nagrinėjamas nuolat. Dar idealizmo atstovas I. Kantas yra teigęs, jog „Du dalykai pripildo sielą vis naujo ir vis stiprėjančio susižavėjimo bei giliausio pagarbumo, kuo dažniau ir ilgiau apie tai susimąstome, – žvaigždėtas dangus virš manęs ir moralės dėsnis manyje“⁵. Didysis filosofas iškėlė moralinę aspektą, nurodydamas, kad jis būdingas tik žmogui. I. Kanto epocha išskyrė žmoniją į unikalią bendruomenę, kurios išskirtinumo šaltinį grindė metafiziniu pasaulio supratimo principu. Tuomet dar buvo neįtaigi teorinė opozicija visuotinai pripažįstamoms moralės normoms ir jų socialiniam universalumui. Teorija ir praktika (visuomenėje egzistuojanti mąstymo paradigma ir įsitvirtinusi vertybių sistema) sutarė dėl principinių dalykų. Taigi, nors ir keista, bet tos epochos visuomeninė sąmonė ir moralės filosofijos teorinės išvados tik šiek tik prieštaravo viena kitai.

⁵ I. Kantas. Praktinio proto kritika. Vilnius: Mintis, 1987. P. 186.

XX a., galutinai išlaisvindamas žmogų ir jo saviraiškos laisvę, turėjo įtakos visuomenėje egzistuojančios mąstymo paradigmos ir vertybių sistemos kaitai, kuri tapo tokia pastebima, kad galime pritarti teiginiui, jog „<...> politiškai laisvas individas tampa savo paties perdėto individualizmo auka“⁶. Teisės ir moralės filosofijos doktrinos atsirado lygia greta egzistuojančios teorinės kryptys, kurios griežtai oponavo viena kitai. Teorijų raida ir tiesos paieškos – tai lyg ir natūralus, o todėl ir teigiamas socialinės raidos aspektas. Tačiau paradigmų kaita teorijoje, socialinės ir technologinės transformacijos visuomenėse lėmė vertybinių nuostatų kaitą ir bendroje (*common*) visuomenės sąmonėje. O tai jau yra reikšmingos socialinės transformacijos, turinčios ilgalaikę perspektyvą.

Dabarties (XX a. pab.–XXI a. pr.) teorijoje įsitvirtinusi mąstymo paradigma (kalbant apie vertybių sistemą) iš principo pakeitė pačią tyrimo problematiką. Iki I. Kanto ir jo epochos doktrinos pagrindinė problema buvo pažinti ir nustatyti visuotinai egzistuojančių moralinių vertybių šaltinį, o šios užduoties sprendimas buvo randamas metafizinių arba socialinių argumentų ir nuostatų visumoje, o dabar kyla pačios pirminės nuostatos, teigiančios, kad egzistuoja visuotinai pripažintos moralės normos, klausimas. Šis klausimas tapo nuolatine teisės teorijos ir moralės filosofijos problema. Panašių pažinimo objekto pokyčių pastebi ir J. Ratzingeris (*Joseph Ratzinger*). Jis teigia, jog šiuolaikinė visuomenė ir doktrina jau tiek drąsi, kad kelia ne tik tikėjimo kokybės (o tai buvo būdinga reformacijos ir kontrreformacijos epochai), bet patį krikščioniškojo tikėjimo prasmingumo klausimą, nors ilgas amžius krikščioniškojo tikėjimo tiesos buvo neginčijamas moralinių nuostatų šaltinis⁷. Akivaizdu, jog doktrinai, suabejojus krikščioniškosiomis vertybėmis, tenka abejoti ir krikščioniškosiomis moralinėmis vertybėmis. A. Jokūbaitis taikliai pastebi, kad „<...> dauguma

⁶ A. Jokūbaitis. Liberalizmo tapatumo problemos. Vilnius: Versus Aureus, 2003. P. 148.

⁷ J. Ratzinger. Krikščionybės įvadas. Vilnius: Katalikų pasaulio leidinys, 1991. P. 17–40.

dabartinių liberalų mąsto kitaip – jie pradeda ne nuo tikėjimo tiesų, bet nuo moralinio reliatyvizmo⁸. Pati abejonė nėra blogas ar smerktinas reiškiny, nes mokslas lyg ir privalo abejoti. Tačiau ši koncepcijų įvairovė ar abejonė buvusiomis nuostatomis jau kokybiškai matoma visuomenėje egzistuojančių vertybių sistemoje.

Taigi šiandienei mąstymo paradigmai yra būdinga tai, kad ji nepripažįsta išankstinių nuostatų, abejoja tuo, kuo ilgus amžius nebuvo abejojama. Todėl šiandienėje teisės teorijos ir moralės filosofijoje egzistuoja lygiavertės koncepcinės kryptys: viena pripažįsta, kita neigia visuotinai egzistuojančias moralės normas. Pirmoji neatskiria teisės nuo moralės teigdama, kad tik teisė, neprieštaraujanti moralės normoms, gali vadintis teise. Antroji teigia, jog moralės normos yra reliatyvios, jos negali būti universalios, tad teisė nebūtinai turi atspindėti moralės nuostatas, nes tai neįmanoma. Pirmosios akademinės pozicijos (pripažįstančios moralės normų objektyvumą ir universalumą) žymiausi atstovai yra R. Dworkinas (*Ronald Dworkin*), D. Finis (*John Finnis*), T. Nagelis (*Tom Nagel*), T. Skanlonas (*Tom Scanlon*) ir kiti. Antrajai atstovauja H. Kelzenas (*Hans Kelsen*), R. A. Pozneris (*Richard A. Posner*), B. Viljamas (*Bernard Williams*) ir kiti. Visi jie žymūs teisės ir moralės filosofijos profesoriai, turintys reikšmingą įtaką mokslinei paradigmai.

Ką gi reiškia tokia teorinių koncepcijų konkurencija ir mąstymo paradigmos kaita mūsų nagrinėjamai problematikai – žiniasklaidos veiklos principams, savireguliacijos metodų taikymo žiniasklaidoje perspektyvų kontekstu? Nors moralės sąvokos turinys problemiškas, tačiau skirtingų mokslų doktrinos moralė įvardijama labai panašiomis definicijomis. Oksfordo žodyne teigiama, kad moralė – tai „sistema normų, nustatančių žmogaus pareigas visuomenės ir kitų žmonių atžvilgiu“⁹.

Kokius gi argumentus naudoja mokslininkai, neigiantys moralės normų universalumą? Moralės neigimas vadovaujasi kelias pagrindi-

⁸ A. Jokūbaitis. Liberalizmo tapatumo problemos. Vilnius: Versus Aureus, 2003. P. 167.

⁹ Oxford dictionary. Dorling Kindersley Limited and Oxford University Press. Vilnius: Alma littera, 2001. P. 529.

niais argumentais. Pagrindinis neigimo argumentas – moralės normos yra reliatyvios – kas vienam moralu, kitam ne. Argumentuojama, kad kiekvienas turi savo moralės normų sąrašą, kiekvienas turi savitą moralės viziją, todėl visuotinai pripažįstama moralės normų sistema yra utopija, taigi jeigu ji ir būtų reikalinga, tai vis tiek yra objektyviai negalima. Štai H. Kelzenas (*Hans Kelsen*) „Grynojoje teisės teorijoje“ nedvejodamas teigia moralės normų santykinumą ir tvirtina, kad net Kristus atėjo į žemę ne taikos skleisti¹⁰. Kaip apie lygiavertes Kristaus ir Poncijaus Piloto (įsakiusio nukryžiuoti Kristų) morales rašo ir R. A. Pozneris¹¹. Panašiais argumentais daugelis autorių mėgina neigti krikščioniškąją moralės prigimtį ir moralę labiau sieja su psichologiniais dalykais (sentimentais) nei su vertybių sistema ir teise.

Pripažinus, kad visuotinai pripažįstamos moralės normų sistema yra negalima, daroma tolesnė logiška išvada, jog jos ir siekti nereikia, o visos pastangos veikti ta kryptimi įvardijamos beprasmėmis. Tokios koncepcijos požiūriu, subjektų bendravimo ir elgesio modeliams turi įtakos tik subjektyvūs požiūriai į moralės normas. Kitas visuotinės moralės normų buvimą neigiantis argumentas – net ir esant visuotinai pripažintiems moraliniams dėsniams nebus mechanizmo, priverčiančio subjektą įgyvendinti moralinę pareigą, nėra būdų moralinę normą paversti moraliniu imperatyvu. Todėl visuotiniai moraliniai dėsniai, jeigu jie ir būtų suformuluoti, tegali būti vertinami kaip deklaracija, kurios įgyvendinimas priklauso nuo subjekto geranoriškumo.

Natūralu, kad tokia doktrinos pozicija legalizuoja moralės reliatyvumą visuomenėje. Jeigu galima koncepcija apie subjektyvią moralę, kodėl asmuo negali turėti savojo moralės normų rinkinio, kurio turinys priklauso nuo jo paties. Subjektyvios moralės doktrinos, legalizuojančios bet kokią elgesį, naudą pastebejo ir visuomenė. Ji – „subjekty-

¹⁰ H. Kelsen. *Grynoji teisės teorija*. Vilnius: Eugrimas, 2002. P. 85–88.

¹¹ „But I would hesitate to call him immoral, just as I would hesitate to call Jesus Christ immoral for having violated settled norms of Judaism and Roman Law or Pontius Pilate immoral for enforcing that law.“ A. R. Posner. *The Problematics of Moral and Legal Theory*. Cambridge, Massachusetts, London, England: The Belknap Press of Harvard University Press, 2002. P. 10.

vių moralių“ visuma dabar aktyviai veikia ne tik piliečių tarpusavio, bet ir konstitucinių teisinių subjektų elgesio motyvaciją, teisės normų komentarus ir kt. Įsitvirtino bendra visuomeninė nuostata, kad visoks elgesys yra moralus, jei įstatymas šiam elgesiui neturi pretenzijų. Aki-vaizdu, kad tokia pozicija sutapatina moralę su teisės normomis, todėl teisinių santykių (ir ne tik) subjektai visuomenėje gali tikėtis moralumo tik tiek, kiek jo yra teisės normose.

Tokia pozicija, kuri, reikia pripažinti, vyrauja daugelyje pokomunistinių visuomenių, verčia teisės normose ieškoti moralės netgi tada, kai teisės normos turinys prieštarauja elementariai logikai ar kitiems teisės aktams. Nors teigiama, kad moralės ir teisės „<...> normos yra panašios tuo, kad jos laikomos įpareigojančiomis nepriklausomai nuo įpareigojančio asmens sutikimo, ir jas palaiko didelis socialinis spaudimas, verčiantis jų laikytis“¹², tačiau taip būtų, jei visuomenės nuomonė būtų vieninga. Tokia ji gali būti tada, kai pačioje visuomenėje nėra diskusijos, nėra prieštarų vertinimų. Pripažinus, kad moralės normos reliatyvios ir iš jų nebūtinai kyla pareiga, kiekvienas subjektas gali aplinką vertinti „savo“ (subjektyvios) moralės aspektu. Patenkame į paradoksišką situaciją: teisės normos, kaip vieninteliai galimi moralinio elgesio modeliai, visuomenės subjektams tampa absoliučiai amoralios, nes negali atspindėti gausybės subjektyvių moralės modelių. Taigi reikia konstatuoti, kad, atmesdami teiginį, jog egzistuoja visuotinės moralės normos, turime teigti ir tai, kad teisės normos gali būti moralios apskritai, nes jokia egzistuojanti teisės normų sistema negali atspindėti visų subjektyvių moralės sistemų. Visuomenė, o gal ir valstybė, atsiduria pavojingoje situacijoje, kai *de facto* visuomenė nepripažįsta, kad egzistuoja visuotinės moralės normos, o galiojančios teisės normos tėra griežti imperatyvai, kurių vykdymas garantuojamas baimėmis dėl sankcijų, konformizmo ir panašių dalykų. Tačiau dažnai teisinių santykių subjektui pasielgus pagal galiojančių normų reikalavimus, toks elgesys visuomenės akyse vertinamas kontroversiškai. Taip visuomenė išsako savo nuomonę ne tik apie instituciją ar pareigūną, bet konstatuoja, kad pati teisės norma neatitin-

¹² H. L. A. Hartas. Teisės samprata. Vilnius: Pradai, 1997. P. 285.

ka jos sampratos apie moralę ir todėl negali būti traktuojama kaip morali. Akivaizdu, kad teorija, pritariananti moralės normų reliatyvumui, skatina teisinį nihilizmą.

Apibendrinę išsakytas mintis galime teigti, kad įsitvirtino visuomeninė nuostata, jog šalia teisės normų visuotinių moralės normų nėra, o moralės reliatyvumas eliminuoja ją kaip teisės šaltinį, kurį būtų galima taikyti kasdieniame gyvenime. Akcentuotina, kad net daliai visuomenės priėmus tokį požiūrį, moralės normos objektyvumo problema nustoja egzistuoti, kadangi nėra išsprendžiama iš esmės. Per doktrinos abejones netiesiogiai atsiduriame situacijoje, kuri primena M. Vėberio (*Max Weber*) tyrinėtus visuomeninius santykius, buvusius iki kapitalistinių santykių atsiradimo, kai egzistavo kelios moralės – „išorinė moralė“, leidžianti tai, kas smerkiama santykiuose „tarp brolių“, ir vidinė, kuri griežtesnė nei išorinė¹³. Negi tai žingsnis atgal? Kokių perspektyvų galime išvelgti, jeigu „<...> laisvas individas pasirinko ne Locke'ą ir Kantą, bet kitas, daug mažesnius reikalavimus keliančias, moralės filosofijas“¹⁴.

Tokia teorijų konkurencija, kuri padėjo visuomeninėje sąmonėje įsitvirtinti praktiškesnei pozicijai (atmetančiai moralės normų universalumą), neabejotinai turi įtakos ir žiniasklaidai. Ji tiesiogiai ir netiesiogiai suinteresuota tokia koncepcija ir jų plėtote. Susiformavusi situacija iš principo atpalaiduoja žiniasklaidą nuo moralinės atsakomybės, o iš visuomenės atima galimybę vertinti žiniasklaidos veiklą pagal objektyvius kriterijus. Todėl dažnai žiniasklaida, prisidengdama pareiga perteikti visus požiūrius ir koncepcijas, sulygina ar pristato pozicijas, kurios moralės požiūriu iš principo yra nelygintinos. V. Radžvilas taikliai pastebi, kad visuomenei labai sudėtinga atskleisti „<...> kas iš tikrųjų slypi už šių tariamai lygiaverčių nuomonių <...>, kurios tapo „lygiavertėmis“, nes yra naudojamosi „<...> iš pirmo žvilgsnio vienodai įtikinamais argumentais“¹⁵. Taigi reikia pritarti autoriui, kad nesusi-

¹³ M. Weber. *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*. Vilnius: Pradai, 1997. P. 48.

¹⁴ A. Jokūbaitis. *Liberalizmo tapatumo problemos*. Vilnius: Versus Aureus, 2003. P. 242.

¹⁵ V. Radžvilas. *Gyvenimas pagundos šešėlyje* // *Veidas*. 2004, Nr. 3, p. 54.

kalbėjimo priežastis ir yra žmones skirianti moralinė ir dvasinė praraja. Esant tokiai moralinei ir dvasinei prarajai žiniasklaidos veikla iš principo negali būti vertintina, nes vis tiek atsiras subjektas, kuris pritaras kad ir nemoraliausiai pozicijai ar elgesiui ir taip legalizuos jų egzistavimą. Todėl logiška ir nuoseklu (tai jau neturėtų stebinti), jog vagies ir apvogtojo, sausio 13 dienos aukų ir egzekutorių, šmeižikiškos knygos autoriaus ir apšmeižtojo pozicijas mūsų žiniasklaida pristato vienodai ir taip suvienodina. Nebeliko jokio visuomeninio moralinio pagrindo ir paties subjekto, kuris galėtų pasakyti, kad vagies ir apvogtojo pozicijos dėl ginčo objekto nėra lygiavertės, o tas nelygiavertiškumas yra ne nuomonių skirtumų apribojimas, o rodo visuomenės interesą.

Taigi galime teigti, kad žiniasklaidos savireguliacijos metodas, kurį taip aktyviai propaguoja pati žiniasklaida, yra konceptualiai neefektyvus ir negali būti efektyvus dėl teorijoje įsitvirtinusios ir dalies visuomenės palaikomos moralinio reliatyvumo koncepcijos.

*De facto prieš de jure:
realijos ir raidos perspektyvos*

Matant, kokią neribotą raiškos laisvę žiniasklaidai gali suteikti savireguliacijos principas (vyraujant moralės reliatyvumui), tampa aišku, kodėl tiek anksčiau, tiek dabar kratomasi pozityvios teisės reguliacijos. Galime teigti, kad tai likęs paskutinis būdas, kuriuo dar galima daryti įtaką žiniasklaidai. Taigi reikia pritari H. L. A. Harto (*Herbert Lionel Adolphus Hart*) teiginiui, kad „...> moraliai neteisingos normos vis tiek gali būti teisė <...>“¹⁶. Savireguliacija – vienintelis metodas, leidžiantis siekti, kad žiniasklaidos veikla nors iš dalies tenkintų visuomeninį interesą, o nebūtų vien komercija ar asmeninių interesų reiškinys.

Mes jau konstatavome, kad žiniasklaidos teisinio reguliacijos išvengti negalima ir neleistina, nes antraip ši visuomenės veiklos sritis taptų privilegijuota ir tokia būdama vien savo egzistavimu pažeistų žmogaus teises ir laisves. Konstatavę, kad teisinis metodas tebėlieka vienintelis galimas efektyvus, turime analizuoti, kiek teisės normos ir jų ku-

¹⁶ H. L. A. Hart. Teisės samprata. Vilnius: Pradai, 1997. P. 337.

riamos institucijos yra pakankamos, o jų veikla efektyvi. Egzistuojančių teisės normų apžvalga leidžia teigti, kad *de jure* pozityviosios teisės nuostatų gausa (tiek tarptautiniu, tiek nacionaliniu lygiu) yra pakankama, jog žiniasklaidos veikla, bent *de jure* kontekstu, taptų civilizuota. Pozityvioji teisė numato pažeistų teisių gynimo sistemą su gausybe institucijų (teismai, Seimo kontrolieriai, vaiko teisių kontrolierius, lyčių lygių galimybių kontrolierius, žurnalistų etikos inspektorius ir kt.), kuriose gali būti ginamos žmogaus teisės ir laisvės. Tačiau, stebėdami žiniasklaidos raišką, *de facto* esame priversti konstatuoti, kad ji akivaizdžiai neatitinka pozityviosios teisės turinio reikalavimų dėl daugelio objektyvių ir subjektyvių aplinkybių, ir tai ne vien pozityviosios teisės spragų ar netikslumų padarinys, bet ir socialinė problema.

Visų pirma potencialus teisinis ginčas su žiniasklaida dėl garbės ir orumo ar dėl šmeižto teisme brangiai kainuoja. Apšmeižtasis, ginantis savo garbę ir orumą, tampa *individualaus* teisinio ginčo su finansiškai galinga ir moralės normų universalumo nepripažįstančia žiniasklaida dalyviu. Dabar galioja nuostata, kad pretenzijos dėl garbės ir orumo – *tik* apšmeižtojo asmeninis interesas, nes visuomenė lieka abejinga to ginčo rezultatui. Kadangi teismo ginčo su žiniasklaida dėl garbės ir orumo finansines išlaidas gali sau leisti tik palyginti nedidelė visuomenės dalis, kitiems telieka susitaikyti su situacija, jog apsiginti priemonių nėra. Problema komplikuojasi, kai keliame klausimą, ar garbę ir orumą visuomenė supranta kaip vertybę, kurią reikia bet kokiomis aplinkybėmis ginti. A. Maslovas (*Maslow*) pateikia žmogaus poreikių sistemą, kurioje jie išrikiuojami subordinacinėje piramidėje. Čia poreikiai grupuojami atsižvelgiant į prioritetus, kuriuos pats asmuo teikia konkrečiam poreikiui. Pasirodo, asmuo nesieks saviraiškos, bus abejingas savo orumui, jeigu nebus patenkinti meilės ir saugumo poreikiai, o pastaraisiais asmuo nesidomės, jeigu nepatenkinti jo fiziologiniai poreikiai. Todėl doktrinoje pagrįstai teigiama, „jeigu pagrindiniai poreikiai netenkinami, prasideda dezintegracija – tiek individuali, tiek ir kolektyvinė arba socialinė“¹⁷. Nenuostabu, kad socialinė dezin-

¹⁷ A. Pumputis. Poreikių ir žmogaus teisių sistemos klausimu // Teisinės valstybės link. Jurisprudencija: Lietuvos teisės akademijos mokslo darbai, 2000. Nr. 15 (7). P. 62.

tegracija gali pasireikšti apatija tiek savo, tiek pilietinės visuomenės, valstybės problemoms.

Suprasdami dabarties Lietuvos socialinę aplinką, socialines realijas, galime atsakyti į klausimą, kurie poreikiai visuomenėje vyrauja. Žmogaus orumas, garbė, nepilnamečio teisės, visuomenės ir valstybės interesai yra užgožti paprasčiausių fiziologinių ir saugumo poreikių, todėl poreikis ginti valstybės, visuomenės, galiausiai savo teises padidės tik kylant socialinei gerovei. Tačiau tai – ilgalaikis procesas, numestas objektyvių priežasčių.

Nedidelės socialinės garantijos ne tik eliminuoja finansinę galimybę ginti savo interesus, bet ir apriboja visuomenės galimybę investuoti į išsilavinimą. Menkas dalies visuomenės išsilavinimas yra puiki terpė teisiniam nihilizmui, kurio padarinys – absoliutus procesų, vykstančių žiniasklaidoje, ir jų turinio nesupratimas. Dažnai edukacinės spragos yra ne vien vienkios ar kitokios socialinės padėties priežastis, bet tampa rimta kliūtimi teisingai nustatyti ir pastebėti visuomenės intereso ar savo teisių pažeidimą. Tiek socialinio statuso kitimas, tiek visuomenės teisinio raštingumo kokybė tegali būti ilgalaikių projektų ir transformacijų padarinys.

Antra, teisinis procesas yra probleminis ne tik dėl finansinių išlaidų, bet ir dėl neapibrėžtų laiko sąnaudų ir galimų rezultatų. Mokslininkai, nagrinėję šią problemą, teigia, kad „teisės į informaciją apie privatumą asmens gyvenimą gynimas ikiteisminėse institucijose nėra efektyvus, nes išnagrinėjama labai mažai pareiškimų, praktiškai netaikomos jokios sankcijos pažeidėjui, priimti sprendimai nesuteikia ir moralinės satisfakcijos nukentėjusiajam <...>“¹⁸. Tiek civilinis, tiek baudžiamasis procesas (nors galioja naujieji kodeksai) palieka galimybes teisminį procesą tęsti tiek ilgai, kad bus laiko testuoti suinteresuotosios proceso šalies kantrybę. Proceso dalyvis nuolat susidurs su dilema: ar finansinės, laiko, psichologinės sąnaudos nėra didesnės nei ginamas teisingumas. Taip pat reikia konstatuoti, kad daugumos bylų, kuriose atsakovas yra žiniasklaida, baigtis yra nevertinga ir neefektyvi sociali-

¹⁸ E. Žiobienė. Informacijos apie privatumą asmens gyvenimą apsauga. Daktaro disertacija. Vilnius, 2003. P. 129.

nei visuomenės raidai. Žiniasklaidos pralaimėti procesai paprastai pačios žiniasklaidos yra nutylimi arba apie juos informuojama kaip apie nereikšmingą aplinkybę. Geriausiu atveju pabrėžiamas vienas objektas – *individualus žiniasklaidos ir asmens ginčas*. Šis metodas pakankamai klastingas ir turi aiškų loginį pagrindimą: asmuo (subjektas), teisme ar kitoje institucijoje laimėjęs bylą, kad ir dėl garbės ir orumo, lieka vienas su savo pergale. Žiniasklaida stengiasi visomis išgalėmis savo pralaimėjimą maskuoti, kad tik jis netaptų precedentu, kriterijumi vertinti žiniasklaidos kokybę ir jos veiklos visuomeniškumo koeficientą. Taigi dažna situacija, kai garbę ir orumą teisme apgynęs asmuo teturi teismo sprendimą, kuris vienintelis konstatuoja jo tiesą, o žiniasklaida bei jos įtakos lemiamą visuomenės nuomonę yra ne teisme apgintojo pusėje. Ne vieną kartą stebėjome paradoksią situaciją, kai nugalėtojas žiniasklaidoje pristatomas kaip subjektas, turintis iškreiptą *ego*, ir kuris kėsina į žiniasklaidos teisę laisvai skleisti informaciją.

Taigi, kalbėdami apie tai, kad ateityje žiniasklaida labiau atspindės visuomenės interesą, bus pagarbi žmogaus teisėms ir laisvėms, galime būti apkaltinti nepagrįstu optimizmu. Realijos verčia būti santūresniems, ir štai kodėl. Teorijoje įsigalėjus moralės reliatyvumo koncepcijai didėja pozityviosios teisės reikšmė. Žinoma, pozityvioji teisė visuomet buvo svarbi priemonė sprendžiant subjektų ginčus, tačiau šiandienėje situacijoje (kai moralinių normų sistema nustoja būti efektyvi) **pozityvioji teisė, jos normų sistema (visi jos trūkumai) tampa vienintele priemone**, kuria galima reguliuoti visuomeninius santykius ar spręsti kylančius ginčus. Todėl žiniasklaidos veiklos kokybė tiesiogiai priklausys nuo teisės normų turinio kokybės, moralumo ir nedviprasmiškumo.

Teisės normų kokybė (tiek formos, tiek turinio aspektu) tiesiogiai priklauso nuo normų kūrėjų kvalifikacijos, kuriai turi tiesioginę įtaką visuomenės pilietiškumo lygis. Pilietinė visuomenė – ilgalaikės raidos rezultatas, nes visuomenė negali revoliuciniu būtu (t. y. per trumpą laiką) pagerinti nei socialinių, nei edukacinių koeficientų. Todėl pozityviosios teisės normų aukštos kokybės galima tikėtis tik kaip tam tikros evoliucijos rezultato.

Europos Sąjungos plėtra, Lietuvos Respublikos narystė šioje bendrijoje yra ir gali būti rimtu visuomeninių procesų, tarp jų ir žiniasklaidos kaitos stimulu. Europinės teisės erdvės išsiplėtimas gali turėti (ir turės) įtakos nacionalinei teisės sistemai europietiškosios praktikos elementais, kurie skiriasi nuo dabar esančių Lietuvoje. Nacionalinė žiniasklaida dabar išgyvena „aukso amžių“, kurį lemia tai, jog nėra efektyvios teisinės ar visuomeninės sistemos, galinčios daryti reikšmingą įtaką žiniasklaidos veiklai.

Išvados

Žiniasklaidos veikla nėra savitikslių. Sėkminga žiniasklaidos veikla yra vienas iš svarbiausių visuomenės interesų. Visuomeniniai santykiai, taip pat visuomeniniai santykiai, atsirandantys žiniasklaidos veikloje, turi būti reguliuojami, kad taptų civilizuoti (t. y. išreikštų tiek individualų, tiek asmeninį interesą).

Žiniasklaida, kaip ir kiekviena kita visuomeninių santykių sritis, yra reguliuojama pozityviosios teisės nuostatų. Matydami pozityviosios teisės nuostatų gausą (tiek tarptautiniu, tiek nacionaliniu lygiu), galime konstatuoti, kad ji yra pakankama, jog žiniasklaidos veikla bent *de jure* taptų civilizuota. Tačiau *de jure* žiniasklaidos veiklos norminimas yra nepakankamai efektyvus dėl kelių aplinkybių. Pirma, visuomenės narių socialinis nesaugumas yra objektyvi priežastis, užkertanti kelią ginti žiniasklaidos pažeistą teisę, t. y. žmogaus orumą ir teisingumą. Antra, teisės šaltinių sistemoje vyraujant tik pozityviajai teisei (t. y. tik rašytinei teisei), ginčiuose dėl žiniasklaidos veiklos nedaroma nuorodų į universalių moralės nuostatų sistemą. Dabar visuomenėje įsitvirtinusi vertybių sistema atmeta moralės normų objektyvumą, o todėl ir universalumą. Egzistuojant subjektyvių (kiekvienas visuomeninių santykių dalyvis turi savo vertybių sistemą) „moralių“ gausai netenkame visuomeninio vertybinio standarto, kuriuo remdamiesi galėtume vertinti žiniasklaidos raiškos kokybę. Žiniasklaida tapo aktyviausia moralės reliatyvumo teorijos gynėja, nes būtent pagal tokią koncepciją susiformavusi visuomeninė nuostata atleidžia žiniasklaidą nuo bet kurios moralinės atsakomybės. Pačios žiniasklaidos propaguojamas savi-

reguliavimo metodas negali būti efektyvus dėl moralės normų reliatyvizmo koncepcijos, nesudarančios teorinio pagrindo sukurti visuotinę priemonę (normų sistemas), kuria remiantis būtų galima vertinti.

Žiniasklaidos veiklos reguliavimas teisės normomis, nors ir būdamas formaliai pakankamas, dėl objektyvių priežasčių yra ne visada efektyvus. Lietuvos žiniasklaida išgyvena laikotarpį, kurį drąsiai galime įvardyti „aukso amžiumi“: *de jure* sunkiai veikia dėl objektyvių priežasčių, o *de morale* tėra teorinių ginčų objektas. Perspektyva gali būti tik nuosaikiai optimistinė. Optimizmas yra sietinas tik su: a) vidutinio visuomenės sluoksnio, kuris būtų finansiškai pajėgus teisiniams ginčams su žiniasklaida, gausėjimu; b) visuomenės teisinės sąmonės lygio plėtra; c) Europos Sąjungos plėtros kontekstu, europinės teisės erdvės ir vertybių perėmimu.

Viešasis asmens pažeidžiamumas kaip baimės kultūros veiksnys

Doc. dr. PAULIUS V. SUBAČIUS

Nereikia būti psichologu ar sovietologu, kad galėtum konstatuoti, jog baimė totalitarinėje sistemoje buvo vienas iš svarbiausių asmens valdymo, jo kontrolės priemonių, o drauge asmenybės psichinės, moralinės ir pagaliau dvasinės degradacijos veiksniai. Vargiai rastume veikalą, tyrinėjantį Vokietijos socialinę ir kultūrinę normalizaciją po Antrojo pasaulinio karo, o ypač posovietinių visuomenių būklę, kuriame nebūtų kalbama apie baimę. Baimę kaip sinchronišką problemą, baimės įveikimą, ilgalaikius baimės padarinius, kuriuos ne tik psichologai, bet ir sociologai, mentaliteto istorikai, sąmoningumo bei kultūros studijų žinovai įvardija kaip trauminės patirties pėdsakus. Pėdsakus, kurie yra didelis kliuvinys, kai kalbame apie asmens savarankiškumą, iniciatyvumą, pilietiškumą, gebėjimą prisiišti viešuosius įsipareigojimus ir turime galvoje kitas svarbias asmenybės kondicijas, kurios lemia demokratijos praktinį funkcionavimą, kultūrinę ir socialinę raidą.

Plačiai tarpdiscipliniškai suprantamas kultūros studijas čia paminėjau ne šiaip sau. Iš jų perspektyvos šiuolaikiniame humanitariniame ir socialiniame diskurse buvo „padauginta“ įvairių kultūrų – skurdo kultūra ir gėjų kultūra, gyvybės kultūra ir mirties kultūra etc. Tai būdas pažvelgti į socialines ir kultūrinės konsteliacijas. Aprėpti viešąją ir privačiąją, kasdienę ir šventinę sritį vienijančios perspektyvos požiūriu, tarsi pažvelgti, kokia prasminė, priežastinė ar tapatybės ašis jas perveria. Tokiose sąmoningumo konstrukcijose socialiniai aktai ir simbolinės formos regimi kaip interakcijų tam tikrame žmonių veiklos lauke dalyviai. Jei argumentuojamos anksčiau išvardytos konsteliacijos, nesunku panašia logika pagrįsti ir *baimės kultūros* sampratą. Tai yra kalbėti ne apie tam tikrus pavienius, kad ir kiekybiškai reikšmingus baimės atvejus pototalitarinėse visuomenėse, bet apie baimę kaip sisteminių veiksnį, persmelkiantį išiskus socialumo ir kultūrinės raiškos

klodus, lemiantį jų konfiguracijas. Kitaip tariant, suvokti baimę kaip vieną iš sociokultūrinių kokybių, vadinasi, kaip viešąją, o ne privačią problemą. Tai mums leidžia ją svarstyti per bendrojo visuomenės intereso prizmę, užuot bravūriškai mestelėjus – jie bijo, tai jų problemos, o aš nebijau.

Dabar pamėginsiu užmegzti šių svarstymų ryšį su žiniasklaida, o ypač su žiniasklaidos etika, grįždamas prie pirmųjų laisvinimosi iš totalitarinio okupacinio režimo metų. Tuomet nepriklausomumo nuo komunistų partijos struktūrų įgyjanti, iš naujo besikurianti arba iš pogrindžio išeinanti žiniasklaida greta kitų viešumos institutų – mitingų, eitynių – buvo svarbus baimės įveikos veiksnys. Tai visuotinai žinoma tiesa, bet noriu atkreipti dėmesį į kur kas rečiau apmąstomą mechanizmą, kaip anuometinė žiniasklaida dorojosi su žmonės kausčiusia baimė. Buvo tarsi išprovokuojamas didžiausias išgąstis, o jam kilus baimė perdegdavo, anihiliuodavosi, išvirsdavo į jai priešingą euforijos ir ryžto būseną. Tai patyrusiems nesunku atsiminti, kaip žmogus, paėmęs į rankas laikraštį ar sėdėdamas prieš televizorių, iš pradžių nustebdavo, išpūsdavo akis, susijaudindavo, tyliai ar garsiai tarsi savęs, tarsi aplinkinių paklausdavo: „kaip jie nebijo“; būdavo gana aiškiai net iš šalies matyti, kad tas nusistebėjimas rezonuoja smarkią vidinę to skaitytojo ar žiūrovo baimę. Praėjus įtampos kulminacijai, žmogus trindavo rankas, jo akys nušvisdavo. Nupasakojau šią mizansceną turėdamas galvoje, kad kartais ji trukdavo tik sekundes, o kartais atsipalaidavimas ateidavo labai greitai, po savaičių, mėnesių, metų. Ne vienam neužteko tik kartą perdegti – baimė iš giliausių sąmonės kampučių traukėsi pamažėle. Šimtus kartų mažesniu mastu, bet šiek tiek panašią atvirumą, kuris anihiliuoja baimę, būseną ne vienas išgyveno 2003 m. lapkritį–gruodį stebėdamas Seimo specialiosios komisijos darbo transliacijas ar Konstitucinio Teismo posėdžius, skirtus Rolando Pakso, kaip Lietuvos Respublikos Prezidento, veiklai iširti.

Didysis paradoksas yra tas, kad laisvėjanti žiniasklaida, lemtingai prisidėjusi prie baimės įveikos procesų, posovietinėje Lietuvoje yra tapusi vienu iš baimės kultūros stiprinimo, jos transformacijos ir adaptacijos veiksnių. Neketinu ieškoti kaltųjų. Noriu pamėginti paanali-

zuoti aplinkybes, priežastis, mechanizmą, kaip publikacijų tematika, stilistika, žurnalistinės medžiagos rinkimo būdai, o ypač bendroji žurnalistų ir žiniasklaidos institutų laikysena stimuliuoja baimės kultūrą.

Svarbiausi situacijos elementai, kuriuos reikia turėti galvoje, yra šie: 1) didelis visuomenės pasitikėjimas žiniasklaida, kuris dėl jos pačios reakcijos į šią aplinkybę prisideda prie žiniasklaidos galios, jos svorio vaizdinio; 2) politikų, visuomenės veikėjų dažnai kapituliaciniai vertinimai, jog žiniasklaida yra visagalė; 3) analitiškesniam žmogui gerai matoma aplinkybė, kad žiniasklaida yra be rimtų priežasčių, kaip sakoma, sudorojusi, iš viešosios arenos išstūmusi ne vieną asmenį ir nesibodi mestelti užuominos – bus ir jums kaip V. Landsbergiui, K. Pėdnyčiai ar pan.; 4) kitaip tariant, ketvirtosios valdžios metafora – kaip ne kartą konstatuota analitikų, labiausiai pačios žiniasklaidos mėgiama autoapibrėžtis – reiškia ne tik dalyvavimą politikoje atsvaros, demokratinės kontrolės vaidmenyje, bet ir neretai visiškai savarankišką įsitraukimą į galios žaidimus.

Nekyla abejonų, kad kiekvienas viešasis asmuo yra ir gali būti žiniasklaidos atakuojamas. Nors toks jos veikimas taip pat privalo turėti etines ribas, tačiau dėl visuomenės intereso šias ribas įprasta nustumti labai toli. Tai paliečia nedidelę specifinę asmenų grupę, kuriai baimės sindromas negresia dėl psichologinės konstitucijos, o pagaliau – vargu, ar kas gali juos apsaugoti nuo trauminių patirčių patiems pasirinkus lyderių vaidmenis. Visai kitaip tarsi turėtų būti su dauguma kitų visuomenės narių. Tačiau stebint Lietuvos žiniasklaidą akivaizdu, kad kiekvienas asmuo jam nepalankioje, pavojingoje ar net tragiškoje situacijoje gali būti nufilmuotas, nufotografuotas ir tapti auditorijos smalsumo tenkinimo objektu. Į gaisrus, avarijas, buitinius incidentus pakliuvę ir net policijos patrulio sustabdyti arba laidotuvėse dalyvaujantys žmonės yra fiksuojami stambiu planu, kartais pasitelkiami dokumentavimo tikslu padaryti teisėsaugos institucijų įrašai.

Greta problemų, susijusių su techniniu arba detaliuoju etinių ribų, kaip gali būti naudojama tokia medžiaga, nustatymu, svarbu kelti bendresnio pobūdžio klausimą apie totalų asmens pažeidžiamumą, jo patiriamas psichologines traumas ir bejėgiškumą vis tobulėjančios fiksuo-

jančios ir atkuriančios technikos akivaizdoje, bejėgiškumą įmantrėjančių psichologinio poveikio skaitytojams, klausytojams, žiūrovams ar naršytojams technikų, kitaip tariant, retorinių technikų akivaizdoje. Jau minėjau nesunkiai rekonstruojamą, o kartais ir atvirai deklaruojamą įtakingų žiniasklaidos institucijų nuostatą, jog šiuolaikinė viešosios komunikacijos retorika, visuomeninio poveikio technologijos leidžia dekonstruoti kiekvieno asmens reputaciją. Skelbiamos dešimtys „demaskavimo“ istorijų, nukreiptų ne į politikus ar stambųjį verslą, o į vadinamuosius paprastus žmones. Žiniasklaida įgijo tam tikro teisinio atsargumo ir kaltinimus pateikia prisidengdama trečiaisiais asmenimis, tariamosiomis nuosakomis ir kitomis priemonėmis, leidžiančiomis išvengti tiesioginės atsakomybės už šmeižtą, orumo įžeidimą. Tačiau greta grynai teisinio čia nepaprastai svarbus jautrus ir netgi etinėmis kategorijomis sunkiai nusakomas aspektas, kai agresyviai atakuojamos, viešai smerkiamos į žiniasklaidos akiratį pakliuvusių neviešųjų asmenų vidinės nuostatos, jų vertybiniai apsisprendimai.

Kaip pavyzdį noriu priminti man labai įstrigusią jau kelerių metų senumo situaciją. Viena formaliai netekėjusi, tačiau nuolatinį gyvenimo draugą turinti moteris, augusi vaikų namuose, tačiau turinti profesiją ir nuolatinį darbą, normaliai besirūpinanti vienu augančiu vaiku ir jokia prasme netraktuotina kaip asociali, laukėsi kito vaiko. Gydytojai nustatė, kad jis gims labai nesveikas ir ragino moterį darytis abortą. Moteris aborto atsisakė dėl gydytojų įkyraus atkaklumo inicijuojant abortą, kurį laiką nesilankė moterų konsultacijoje, tačiau gimdė gydymo įstaigoje. Gimęs nesveikas kūdikis mirė po keliolikos valandų. Iš pradžių rajono, vėliau ir centriniai laikraščiai smulkiai pasakojo šią istoriją, teigdami, jog moteris gimdė vien todėl, kad gautų gimdymo pašalpą, ieškojo jos asocialumo požymių, ragino priimti įstatymo pataisą, kuri atimtų gimdymo pašalpas iš gimdyvių, kurios atsisakė gydytojų rekomenduoto aborto. Tai nebuvo daroma anonimiškai, ką ir kalbėti, jog nedidelėje gyvenvietėje realų anonimiškumą apskritai sunku užtikrinti. Bent du laikraščiai įdėjo ne tik tos moters, bet ir jos pirmojo vaiko fotografijas, beje, po viena jų buvo įsimintinas užrašas, jog po pirmųjų publikacijų šia tema tas vaikas buvo šeimos nuomonė

susiformavusių bendraamžių užsipultas dėl neva blogo jo mamos elgesio ikimokyklinio auklėjimo įstaigoje, todėl dabar mamai išeinant į darbą paliekamas vienas namuose. Už šio teksto ribų lieka medikų, kurie dalijosi informacija su žurnalistais, etika, pasaulėžiūrinė laicistinė žiniasklaidos ataka, nes gimusio nesveiko kūdikio tėvai ir senelis net eksplicitiškai atskleidė savo krikščioniškus įsitikinimus. Apsiribokime vien klausimu, kiek baimės ir nesaugumo jausmo pasėjo konpektyviai aptartos publikacijos daugybės moterų, kurios laukiasi, o neduok Dieve, jau žino, kad laukiasi nesveikų kūdikių, širdyse. Kiek žmonių pasijuto potencialiai pažeidžiami viešumos, kuri yra visai kito lygmens viešuma, nei tavo problemą sužinojusių ir apie tai už nugaros paplepėjusių kelių bendradarbių ar kaimynių viešuma. Pabrėžiu, ne tik ta viena moteris ir jos artimieji atsidūrė situacijoje, kai baisu išeiti į gatvę. Tokioje situacijoje latentiskai atsidūrė šimtai ir gal tūkstančiai žmonių.

Žinoma, tebėra neišspręsta ir net nesprenžiamą problema, kaip užtikrinti veiksmingą teisinę pagalbą žmonėms, kurių orumas buvo taip akivaizdžiai pažeistas, bet kurie stokoja teisinio sąmoningumo, lėšų ir iniciatyvos kreiptis į teismus. Mėginu įteigti, kad tai ne vieno konkretaus tokios ar panašios publikacijos paliesto asmens, o ištisos žmonių kategorijos ar net plačiau dalykas. Tai problema dėl žiniasklaidos nebaudžiamumo ir visagalybės išpūdzio, prie kurio gerokai prisideda pirmiau vardyti situacijos didžiosios politikos sferoje elementai ir kuris kuria represyvią psichologinę atmosferą. Šio požiūrio oponentai tikriausiai sakys, kad visame demokratiname pasaulyje žiniasklaida elgiasi panašiai. Nors, manau, būtų nesunku įrodyti, jog viešojo ir privataus asmens ribos senųjų demokratijų žiniasklaidoje brėžiamos kur kas aiškiau, o pagarba asmens įsitikinimams suprantama plačiau ir esmingiau, noriu atkreipti dėmesį į alternatyvų aspektą. Ilgai ir tarsi atsietai šio teksto pradžioje svarstydamas apie pototalitarinę visuomenę ir baimės kultūrą, norėjau suponuoti, kad mūsų visuomenė yra kitokia ir todėl kitaip reaguoja į žiniasklaidos bendrąją laikyseną ir konkrečias publikacijas. Nepasitikėjimas teisės ir administracinėmis valstybės institucijomis ne tik svarstyklių principu didina pasitikėjimą ži-

niasklaida, bet ir – sąmoningumo konstruktyvų požiūriu – perkelia jai dalį galių ir funkcijų, kurios jai nebūdingos. Baimės kultūros patirtį turintis, su jos išpaudu gyvenantis asmuo į visas valdžios ir apskritai viešumos institucijas žvelgia su reikšminga baimės doze, „tikisi“ galintis iš jų sulaukti represyvių veiksmų. Pritraukdama viešosios opinijos požiūriu santykinai didesnę dalį galių, žiniasklaida baimės kultūros ugdytinio akimis perima ir dalį represinių išteklių.

Demokratiškas įgūdžių, demokratijos istorinės patirties stoka neleidžia posovietiniam žmogui reflektuoti ir diferencijuoti žiniasklaidai būdingų ir nebūdingų kompetencijų. O nuolat atšviežinama viešojo pažeidžiamumo patirtis – nebūtinai asmeninė, pakanka grupinės ar kolektyvinės, taip ji netgi akumuliuojama – teorines represines galias iškelia prieš akis kaip potencialiai reikšmingas. Tokiu paradoksaliu būdu iš laisvinančios žiniasklaida tampa represuojančia ir baimę sėjančia viešumos dalimi. Čia svarbus dar vienas aspektas – dažnas pototalitarinis žmogus su deformuota žmonių lygybės įstatymui patirtimi, laikosi schemos – jei jau tokiam aukštas pareigas ir padėtį turinčiam asmeniui nepasisėkė, jis nieko nepėšė, tai man nė iš tolo nepavyks. Šis principas, perkeltas į santykio su žiniasklaida sritį, performuluotinas – jei jau tokį sutrypė, tai man geriau trauktis iš kelio. Ši reakcija neabejotinai pasireiškė, kai 2003 m. vasarą ir rudenį žiniasklaidos insinucijų objektu buvo tapęs Kauno arkivyskupas metropolitas Sigitas Tamkevičius. Net ir interneto komentaruose buvo pastebėjimų, o kiek jų liko neeksplikuotų – jei tokį krikščioniško tyrumo asmenį ir autoritetą apdrabstė purvais, ko gali tikėtis kiti. Tai jau visiškai akivaizdus visuomeninių fobijų provokavimas. Deja, bet žurnalisto – tiesos karžygio – aureolę vis dažniau keičia grėsmingo persekiootojo bruožai.

Žadėjau nekelti klausimo „kas kaltas“, tai gal netiktų svarstyti ir kito – „ką daryti“. Mat receptas seniai žinomas – jausti ir apmąstyti atsakomybę. Ir dar – tik tam tikrame brendimo amžiuje vaikai džiūgauja, kad jų esą visi bijo. Gal Lietuvos žiniasklaida tebėra šiame amžiaus tarpsnyje?

Informavimas apie teisėsaugos institucijų veiklą ir žiniasklaidos įtaka teisingam procesui

BERNARDAS GAILIUS

„Naujojo Židinio-Aidu“ apžvalgininkas

Informacija apie nusikaltimus priklauso kategorijai naujienų, kurios žmonėms įdomios visada. Galbūt taip yra todėl, kad dauguma visuomenės narių laikosi įstatymų ir nusikaltimas jiems atrodo labai egzotiškas įvykis, o gal susidomėjimas kyla dėl kitų priežasčių. Tačiau aišku viena: nusikaltimas, gaisras, avarija ar kitoks baisus įvykis žiniasklaidos priemonėms reiškia garantuotą pelną. Kuo baisesnis įvykis, tuo pelnas didesnis. Dėl tų pačių priežasčių žurnalistams rūpi ir teisėsaugos institucijų veikla. Kur teisėsaugininkai – ten ir nusikaltimai. Ir atvirkščiai. Todėl visiškai suprantama, kad žurnalistai nuolat stebi policijos, prokuratūros, specialiųjų tarnybų ir kitų panašių įstaigų veiklą, stengiasi kuo daugiau sužinoti ir papasakoti visuomenei.

Iš pirmo žvilgsnio tokia padėtis gali atrodyti net pagirtina. Demokratinėje valstybėje teisėsaugos institucijų darbas negali būti visiškai slaptas. Ypač tai taikytina policijai, nes net Policijos veiklos įstatyme numatytas viešumo reikalavimas. Todėl visuomenė, be abejo, turi teisę žinoti, ką veikia policininkai, o žurnalistai turi teisę apie tai rašyti, kurti filmus ir pan. Galima net pripažinti, kad taip visuomenės informavimo priemonės atlieka prevencijos funkciją. Žurnalistų papasakotos istorijos paprastai liūdnai baigiasi nusikaltėliams ir yra pamokomos. Be to, baimė būti parodytam per televiziją taip pat gali būti priežastimi, verčiančia atsisakyti nusikalstamų ketinimų.

Tačiau visuomenės teisė žinoti ir žurnalistų teisė informuoti nėra absoliučios. Jos gali būti ribojamos, siekiant užtikrinti žmogaus orumo ir privatumo apsaugą, užkirsti kelią nekaltumo prezumpcijos ir kitų teisingo proceso garantijų pažeidimams. Be to, yra žinoma, kad tam

tikrų vaizdų demonstravimas kelia pavojų psichinei sveikatai. Todėl pernelyg didelis viešumas šioje srityje kelia ne mažiau problemų negu visiškas slaptumas.

Teisėsaugos institucijų veiklos vaizdavimas ir žmogaus teisės į atvaizdą problema

Nesunku pastebėti, kad žurnalistai į kiekvieno svarbesnio įvykio vietą spėja kartu su teisėsaugininkais. Dažnai matome nuotraukas ir reportažus, kuriuose parodomi ir nukentėjęs, ir įtariamieji, ir daugelis kitų asmenų. Be to, kartais televizijų eteryje pasirodo ir teisėsaugininkų filmuoti vaizdai. Tokiais atvejais neretai iškyla žmogaus teisės į atvaizdą problema. Tokia teisė kildintina iš Lietuvos Respublikos Konstitucijos 21 straipsnio ir 22 straipsnio nuostatų, reglamentuojančių žmogaus asmens neliečiamybę, orumo gynimą ir privataus gyvenimo apsaugą. Tiesiogiai ir detalai teisę į atvaizdą reglamentuoja Civilinis kodeksas (toliau – CK), kurio 2.22 straipsnyje nustatyta:

1. Fizinio asmens nuotrauka (jos dalis), portretas ar kitoks atvaizdas gali būti atgaminami, parduodami, demonstruojami, spausdinami, taip pat pats asmuo gali būti fotografuojamas tik jo sutikimu. Po asmens mirties tokį sutikimą gali duoti jo sutuoktinis, tėvai ar vaikai.

2. Asmens sutikimo nereikia, jeigu šie veiksmai yra susiję su visuomenine asmens veikla, jo tarnybine padėtimi, teisėsaugos institucijų reikalavimu arba jeigu fotografuojama viešoje vietoje. Tačiau asmens nuotraukos (jos dalies), padarytos šiais atvejais, negalima demonstruoti, atgaminti ar parduoti, jeigu tai pažemintų asmens garbę, orumą ar dalykinę reputaciją.

Nesunku pastebėti, kad išimtys, kai nereikalaujama asmens sutikimo, kaip tik ir yra susijusios su visuomenės teise žinoti. Visų pirma be sutikimo gali būti vaizduojami vieši asmenys, kuriems skiriamas ypatingas dėmesys, susijęs su jų tarnybine ar visuomenine padėtimi. Taiskomis didesni privačių asmenų filmavimo ar fotografavimo apribojimai. Jie be sutikimo gali būti vaizduojami tik viešoje vietoje arba teisėsaugos institucijų reikalavimu.

Viešos vietos išimtis nėra absoliuti. Asmens sutikimą gauti nebūtina, tačiau jis savo iniciatyva gali išreikšti labai aišką *nesutikimą*. Kaip

pažymi CK komentaro autoriai, toks nesutikimas net nebūtinai turi būti išreikštas žodžiu ar raštu. Pakanka, kad asmuo sąmoningai pasirenka pačią nuošaliausią vietą¹. Pažymėtina, kad kai kurie kriminalinėse laidose rodomi vaizdai nelabai dera su šiomis nuostatomis. Juk sunku įsivaizduoti aiškesnę nesutikimo išraišką už pasakymą: „Nefilmuokit“, pagražintą necenzūriniu žodžiu, prasidedančiu raide „b“. CK komentare nurodyta ir dar viena situacija, kai filmavimas viešoje vietoje neleistinas: „Teisė į atvaizdą taip pat bus pažeista, jeigu asmuo nufotografuotas nors ir viešoje vietoje, tačiau tokioje situacijoje, kad joks protingas žmogus nenorėtų būti fotografuojamas“². Manau, kad prie tokių atvejų būtų galima priskirti ir nukentėjusiųjų vaizdavimą isterijos ar šoko būsenos, taip pat sužeistųjų ar žuvusiųjų filmavimą.

Grįžtant prie straipsnio temos pasakytina, kad svarbiausia šiuo atveju yra išimtis, kai asmuo vaizduojamas teisės saugos institucijų reikalavimu. Šios institucijos turi plačius įgaliojimus fiksuoti įvairiausių vaizdus, tačiau neaišku, ar visą šią medžiagą teisės saugininkai gali perduoti ar kitaip perleisti žurnalistams. Mano nuomone, sprendžiant šį klausimą, reikėtų atsižvelgti į filmavimo tikslą. Žinoma, vykdant paiešką nuotraukos ir fotorobotai ne tik gali, bet ir turi būti rodomi viešai. Kaip tik tuo tikslu jie ir daromi. Visai kas kita yra ikiteisminio tyrimo ar juo labiau operatyvinių veiksmų vaizdo įrašai. Jų paskirtis yra užfiksuoti tam tikrą situaciją, kad vėliau įrašą būtų galima panaudoti įrodinėjimo procese ar atliekant kitus veiksmus. Todėl vargu ar teisinga būtų manyti, kad ši medžiaga gali būti perduodama visuomenės informavimo priemonėms. Be to, reikia atsižvelgti ir į tai, kad teisės saugos institucijų veikloje ši medžiaga yra vertinama kartu su kitais informacijos šaltiniais. O žiniasklaidoje ji dažnai pateikiama be jokio konteksto. Tokiu atveju tenka kalbėti ne apie informaciją, o apie *dezinformaciją*.

Pažymėtina, kad rengiant šį straipsnį nepavyko rasti teisės aktų, reglamentuojančių teisės saugos institucijų turimos medžiagos perdavi-

¹ Lietuvos Respublikos civilinio kodekso komentaras. Antroji knyga. Asmenys. Vilnius: Justitia, 2002. P. 57.

² Ten pat.

mą žurnalistams. Šią teisės spragą būtina užpildyti. Reikia labai aiškiai nustatyti teisėsaugos institucijų bendradarbiavimo su žiniasklaida turinį ir apimtį, apibrėžti, kokiais atvejais ir kokia informacija gali būti perduodama žurnalistams. Galutinis šio klausimo sprendimas, žinoma, priklausys nuo teisės aktus priimančių institucijų nuomonės, tačiau išreiškiant preliminarią poziciją galima pasakyti, kad mažų mažiausiai reikėtų uždrausti teikti visuomenės informavimo priemonėms vaizdo įrašus, kuriuose užfiksuotas veiksmų su asmenimis atlikimas. Galbūt nieko bloga, bent jau teisiniu požiūriu, jei per televiziją galime pamatyti, kaip policininkas dėlioja ant stalo paketus su narkotikais arba kaip aptinkama kontrabandininkų įrengta slėptuvė automobilyje, tačiau visai kas kita yra rodyti, kaip antrankiais surakintas įtariamasis parodymų patikrinimo vietoje metu išsamiai pasakoja apie nusikaltimo padarymo aplinkybes. Įtariamasis ar net nuteistas asmuo nėra beteisus ir jo interesų taip pat reikia paisyti.

*Serialas „Komanda“
ir su juo susijusios problemos*

Šį TV3 transliuojamą serialą pasirinkau kaip labai aiškų pavyzdį, galintį padėti geriau suprasti problemas, kylančias informuojant visuomenę apie teisėsaugos institucijų veiklą. Serialas ypatingas tuo, kad jo kūrybinė grupė pagal iškvietimą važiuoja kartu su pareigūnais ir tiesiogiai filmuoja jų darbą, todėl informacijos kiekis yra itin didelis. Deja, kartu daugėja ir problemų.

Vėlgi iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad tokia žurnalistų veikla yra labai teigiama. Visuomenė savo akimis gali pamatyti, ką daro policininkai, įsitikinti, kad jie dirba sąžiningai ir dorai, pažeidėjai savo ruožtu gali tikėtis, kad ir jie bus nufilmuoti, ir kai kuriuos tai galbūt sulauko nuo blogų darbų. Tačiau, minėjau, šie geri tikslai nepateisina žmogaus teisių pažeidimų, kurie gali būti padaryti kuriant serialą.

Visų pirma prisimintina teisė į atvaizdą. Žinoma, tiesioginis nusikalstamų veiksmų fiksavimas yra iš dalies pateisinamas. Jį, beje, leidžia ir Žurnalistų ir leidėjų etikos kodeksas. Tačiau reikia prisiminti, kad policijos darbas ne visuomet yra susijęs su nusikaltimais ir net ne

visada – su teisės pažeidimais. Kaip tik tokiais atvejais ir kyla rizika pažeisti teisę į atvaizdą. Reikia pasakyti, kad ne visų personažų veidai laidoje yra rodomi. Tačiau neretai sunku suprasti, kokie kriterijai lemia, kad vienu asmenų veidai uždengiami, kitų – ne. Neteisinga būtų manyti, kad tų asmenų, kurių veidai rodomi, sutikimas nereikalingas. Štai vienoje „Komandos“ serijoje buvo parodytas tokio turinio siužetas. Apsvaigęs nuo alkoholio žmogus buvo atvežtas į ligoninę, nes jam reikėjo susiūti žaizdą. Tačiau pacientas priešinosi medikams ir nenorėjo priimti jų paslaugų, todėl teko kviešti policiją. Pareigūnai atvažiavo kartu su „Komandos“ kūrybine grupe. Šiaip jau problema buvo išspręsta gana greitai: policininkai surakino žmogui rankas antrankiais, medikai jam susiuvo žaizdą ir neramus pacientas buvo išvežtas išsiblaivyti. Siužeto pabaigoje žurnalistas dar paklausė pareigūnų, ar bus taikomos kokios nors nuobaudos. Policininkai paneigė tokią galimybę ir paaiškino, kad žmogus bus palaikytas, kol išsiblaivys, ir paleistas. Kadangi pagrindinio veikėjo veidas nebuvo uždengtas ir jis buvo nufilmuotas aiškiai ir iš arti, kyla klausimas, ar nebuvo padarytas teisės į atvaizdą pažeidimas. Nei nusikaltimas, nei administracinės teisės pažeidimas nebuvo užfiksuotas, be to, gydytojo kabinetas neturėtų būti laikomas vieša vieta. Todėl buvo būtinas asmens sutikimas ir sunku patikėti, kad jis buvo gautas. Jeigu sutikimu laikytume tai, kad minimas žmogus neprieštaravo būti filmuojamas, turėtume atsiminti, kad jis apskritai sunkiai orientavosi ir vargu ar galėjo reikšti savo valią. O jeigu sutikimas buvo duotas žmogui esant blaiviam ir žinant, kaip jis bus pavaizduotas, tai būtų galima suabejoti jo psichine sveikata, nes, kaip rašė CK komentaro autoriai, tokioje situacijoje „joks protingas žmogus nenorėtų būti fotografuojamas“.

Kita svarbi problema – privataus gyvenimo pažeidimų tikimybė. „Komandos“ kūrybinė grupė filmuoja ne tik policininkų veiksmus viešose vietose, bet ir tais atvejais, kai, kartais net jėga, yra įeinama į privačias valdas ir net gyvenamąsias patalpas. Iš tikrųjų policijos pareigūnams tokia teisė tam tikromis aplinkybėmis suteikiama. Tačiau niekur nėra nurodyta, kad policininkai galėtų kartu atsivesti kokius nors pašalinius asmenis, taip pat žurnalistus. Todėl „Komandos“ kūrėjų pa-

tekimas į privačias patalpas kelia tam tikrų abejonų.

Dar blogiau yra tai, kad kuriant serialą kartais gali būti pažeidžiama nekaltumo prezumpcija. Policijos atvykimas pagal iškvietimą – tai tik pati tyrimo pradžia ir net tuo atveju, kai asmuo „sugaunamas už rankos“, nekaltumo prezumpcija galioja ir nederėtų vartoti tokių terminų: „vagis“, „žudikas“ ar „nusikaltėlis“. Tačiau tie atvejai, kai žmogus sulaikomas darant nusikaltimą, gal ir mažiau smerktini. Patys teisininkai nesutaria, ar tuomet galima realiai kalbėti apie nekaltumą iki teismo nuosprendžio. Vis dėlto „Komandoje“ pasitaiko ir ne tokių aiškių siužetų. Vienoje serijoje buvo rodoma, kaip policininkai, gavę pranešimą, kad du įtartini jaunuoliai pasišviesdami žibintuvėliu apžiūrinėja automobilius, atvyko į vietą ir aptiko vaikus. Žurnalistams pavyko užfiksuoti, kaip vienas iš jų išmetė žibintuvėlį, tačiau jokių kitų įtartinų aplinkybių pareigūnai nenustatė ir paaugliai buvo paleisti. Šiame siužete buvo du keistoki aspektai: policininko klausimas „Kiek mašinų išlupot?“, kurį būtų galima pavadinti net provokaciniu, ir finalinis žurnalisto komentaras: „Ką gi, šią naktį šie vaikinai nespėjo prisidirbti“. Dėl pareigūno veiksmų būtų galima diskutuoti. Paklausė žmogus, tai paklausė. Gal pasikarščio, gal nepagalvojo, kam nepasitaiko? Tačiau tai, kad tokie vaizdai ir su tokiais komentarais patenka į televiziją, nekaltumo prezumpcijos kontekste atrodo, švelniai tariant, negražiai. Prisimintina ir tai, kad remiantis Policijos veiklos įstatymo 6 straipsnio 4 dalimi draudžiama teikti visuomenės informavimo priemonėms informaciją, pažeidžiančią nekaltumo prezumpciją, o Žurnalistų ir leidėjų etikos kodeksas įpareigoja pastarąją gerbti.

Reikia paminėti dar vieną aplinkybę. Ją atskleidžia toks pavyzdys. Policija gavo pranešimą, kad viena moteris užsidarė bute ir ketina nusizudyti. Pareigūnai skubiai išvyko į vietą. Žinoma, kartu su „Komanda“. Patekus į butą paaiškėjo, kad moteris, matyt, turi psichikos sutrikimų ir rimtai žudytis neketina. Reikia pasakyti, kad šiuo atveju pagrindinės veikėjos veidas nebuvo parodytas. Tačiau svarbu kas kita. Gerai, kad moters ketinimai nebuvo rimti. O jeigu tai būtų buvęs tikras bandymas? Suprantama, policijos pareigūnai turi vykti pagal tokius iškvietimus, tačiau jie yra profesionalai ir turi žinoti, ką daryti.

Visai kas kita žurnalistai. Manau, kad nė vienas psichologas man nepaprieštaraus, jei pasakysiu, kad žiniasklaidos atstovų buvimas didina įtampą ir gali paskatinti žmogų nusizudyti. Policijos darbe gali pasitaisyti ir daugiau panašių situacijų. Riaušių, muštynių metu ar juo labiau tais atvejais, kai naudojamas šaunamasis ginklas, taip pat visomis kitomis situacijomis, susijusiomis su didele emocine įtampa, žurnalistai yra papildomas rizikos veiksnys, sunkinantis policijos darbą ir keliantis pavojų aplinkinių saugumui.

Atsižvelgiant į išdėstytas aplinkybes, reikėtų pripažinti, kad būtinas specialus kompleksinis tyrimas, kurio metu būtų išnagrinėti visi teisiniai, etiniai ir psichologiniai aspektai, susiję su tokių laidų kaip „Komanda“ kūrimu. Remiantis tokio tyrimo išvadomis būtų galima nuspręsti, ar tokios programos leistinos.

Žiniasklaida ir teisingas procesas

Kita svarbi problema yra žiniasklaidos įtaka, kad procesas būtų teisingas. Teisingumo užtikrinimas – vienas iš svarbiausių šiuolaikinės demokratinės ir teisinės valstybės bruožų. Toks procesas apima visą kompleksą teisių, garantuojamų asmeniui, kaltinamam padarius nusikaltimą: nekaltumo prezumpciją, teisę, kad jo bylą nagrinėtų teisingas ir nešališkas teismas, teisę turėti gynėją ir kitas. Svarbiausia teisingo proceso funkcija – apsaugoti visuomenę nuo kraujo keršto ir kitų susidorojimo su nusikaltėliais būdų. Tiesą sakant, tokia apskritai buvo baudžiamosios teisės ir baudžiamojo proceso atsiradimo ir raidos priežastis. Teisingas procesas – ilgos istorinės raidos rezultatas, dabar laikomas tinkamiausia baudžiamųjų bylų nagrinėjimo forma. Kaip tik todėl teisingo proceso garantijos yra įtvirtintos daugelyje tarptautinių dokumentų, iš kurių reikėtų išskirti Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvenciją, kurios 6 straipsnis kaip tik ir yra skirtas kaltinamojo teisėms. Panašios garantijos, tik ne taip koncentruotai, įtvirtintos ir Lietuvos Respublikos Konstitucijoje bei Baudžiamojo proceso kodekse.

Tačiau teisingo proceso garantijų įtvirtinimas teisės aktuose yra prasmingas tik kai šių aktų nuostatos realiai įgyvendinamos. Žinoma, yra numatytos įvairios atsakomybės už teisingo proceso garantijų pa-

žeidimus formos. Europos žmogaus teisių teismas gali net priteisti asmeniui piniginę kompensaciją, kurią turi sumokėti teisės pažeidusi valstybė. Vis dėlto tam, kad procesas tikrai būtų teisingas, būtinas ne tik formalus teisių užtikrinimas, bet ir reali galimybė jomis naudotis. Kaip tik šioje srityje žiniasklaidos poveikis gali sukelti didelių problemų. Kad būtų aiškiau, kokios tai problemos, galima prisiminti vieno iš žinomiausių nusikaltimų pasaulio istorijoje – JAV prezidento Johno Fitzgeraldo Kennedy nužudymo – tyrimo aplinkybes.

JAV patirtis J. F. Kennedy nužudymo atveju

J. F. Kennedy buvo nušautas 1962-ųjų lapkričio 22-ąją JAV Teksaso valstijos Dalaso mieste, jo kortėžui važiuojant miesto gatvėmis. Po kelių valandų policijai jau pavyko sulaikyti įtariamąjį – Lee Harvey Oswaldą. Kitą dieną, pervežant L. H. Oswaldą iš Dalaso policijos departamento pastato į apygardos kalėjimą, daugelio liudininkų akivaizdoje departamento rūsyje jį nušovė vietinio naktinio klubo savininkas Jackas Ruby³.

Pirmoji komisija, tyrusi prezidento J. F. Kennedy nužudymo aplinkybes, buvo Wareno komisija. Šios komisijos išvadoje nemažai dėmesio skirta ir neigiamai žiniasklaidos įtakai.

Visų pirma buvo nustatyta, kad žurnalistai kelė grėsmę L. H. Oswaldo saugumui ir iš dalies buvo kalti dėl jo mirties. Pareigūnų, pradėjusių tirti J. F. Kennedy nužudymą, kabinetai buvo trečiajame Dalaso policijos departamento pastato aukšte. Pasak vieno Federalinio tyrimų biuro (toliau – FTB) agento, šio aukšto koridorius nedaug kuo skyrėsi nuo Centrinės stoties piko valandą ir atrodė panašiai kaip Jankių stadionas per Pasaulio serijos beisbolo rungtynes⁴. Žurnalistų čia buvo tiek, kad policininkai, lydėdavę L. H. Oswaldą iš vienos patalpos į kitą, turėdavo skintis kelią alkūnėmis⁵. Panaši padėtis buvo ir specialiai

³ Report of the President's commission on the assassination of President John F. Kennedy. Washington: United States government printing office, 1964. P. 2, 8, 17–18.

⁴ Ten pat. P. 202.

⁵ Ten pat. P. 206.

surengtos spaudos konferencijos, kurioje buvo oficialiai parodytas L. H. Oswaldas, metu, taip pat Dalaso policijos departamento pastato rūsyje, prieš pervežant įtariamąjį į apygardos kalėjimą⁶. Šios aplinkybės sudarė palankias sąlygas J. Ruby patekti į pastatą ir nušauti L. H. Oswaldą⁷.

Kita vertus, ir tai daug svarbiau aptariamai temai, didelis žiniasklaidos dėmesys smarkiai suvaržė L. H. Oswaldo teises į teisingą procesą. Policijos pareigūnai, taip pat pats departamento vadovas Jesse E. Curry noriai bendravo su žurnalistais, atskleisdami naujausią informaciją, kuri dažnai buvo nepatikrinta. FTB direktorius J. Edgaras Hooveris buvo susirūpinęs, kad visi Dalaso policijos departamentui perduodami duomenys tuoj pat pranešami per televiziją arba radiją, net asmeniškai kreipėsi į J. E. Curry, prašydamas neteikti daugiau informacijos žiniasklaidai⁸. Be to, reikia atkreipti dėmesį ir į tai, kad žurnalistai nuolat duodavo klausimų pačiam L. H. Oswaldui. Net per minėtą spaudos konferenciją, kai J. E. Curry įsakmiai uždraudė žurnalistams klausinėti įtariamąjį, nepavyko to išvengti⁹. Wareno komisijos nuomone, visos šios aplinkybės galėjo pakenkti būsimam L. H. Oswaldo teismo procesui. Nusikaltimas sukėlė didžiulį visuomenės susidomėjimą, todėl ir šiaip jau būtų buvę nepaprastai sunku surinkti prisiekusiuosius, neturinčius išankstinio nusistatymo. Tačiau tai, kad buvo atskleisti tyrimo duomenys, dar labiau apsunkino situaciją. Visuomenė, vadinasi, ir būsimi prisiekusieji, buvo iš anksto supažindinta su klausimais, kurie galėtų kilti teismo proceso metu, ir susiformavo apie juos išankstinę nuomonę¹⁰. Papildant komisijos išvadas galima paminėti ir tai, kad J. F. Kennedy nužudymas – anaipol ne aiškus nusikaltimas. Yra bent keletas rimtų ir pagrįstų jo versijų, ką jau kalbėti apie gandus ir sąmokslo teorijas. Todėl net ir šiandien sunku vienareikšmiškai teigti, kad J. F. Kennedy tikrai nušovė L. H. Oswaldas.

⁶ Ten pat. P. 208, 212.

⁷ Ten pat. P. 227.

⁸ Ten pat. P. 235–236.

⁹ Ten pat. P. 208.

¹⁰ Ten pat. P. 238.

Nors Wareno komisija pripažino, kad labiausiai aptartą situaciją lėmė prastai organizuotas policijos darbas, dalis atsakomybės buvo priskirta ir žurnalistams, itin agresyviai persekiojusiems pareigūnus. Tačiau apie tai dar bus kalbama vėliau. Šioje vietoje pakanka konstatuoti, kad J. F. Kennedy nužudymo pavyzdys puikiai atskleidžia pagrindines problemas, kurių gali kelti perdėtai aktyvus žiniasklaidos dalyvavimas atliekant nusikaltimų tyrimą. Daugelis šių problemų kyla ir šiandienos Lietuvoje.

Tinkama teismo vieta

Žiniasklaidos aktyvumą J. F. Kennedy nužudymo atveju galima iš dalies pateisinti tuo, kad tai buvo itin reikšmingas įvykis. Lietuvoje panašių problemų taip pat kyla. Blogiausia, kad jų kyla net ir nelabai ypatingais atvejais. Atidžiau pažvelgus į vadinamuosius rezonansinius nusikaltimus, kartais sunku suprasti, kas ką lemia: nusikaltimo išskirtinumas žiniasklaidos susidomėjimą ar atvirksčiai.

Kaip pavyzdį galima prisiminti vieną „Abipus sienos“ laidą, kurioje buvo pasakojama apie nužudymu kaltinamą moterį. Nusikaltimas tikrai nebuvo išskirtinis ir sunku pasakyti, kodėl būtent jį pasirinko žurnalistai. Laidoje buvo parodytas interviu su įtariamąja, kuri žurnalistams prisipažino padariusi nusikaltimą. Be to, apie tyrimo eigą papasakojo prokuroras ir policijos pareigūnai. Žurnalistai moters kaltumu net neabejojo, o siužeto pabaigoje būsimas teismo procesas buvo pavadintas nukentėjusiųjų „akistata su žudike“.

Kiek sudėtingesnis, tačiau taip pat vargu ar tokio dėmesio nusipelnantis, buvo visiškai neseniai Kaune dviejų moksleivių nužudymas. Tuo pat žurnalistai pradėjo kalbėti apie „paauglių-žudikų gaują“ ir pasakoti visas detales, nurodydami ir įtariamųjų pavardes. Nors byla teismo dar ir dabar nėra pasiekusi, jau spėta sukurti net filmą iš serijos „Visiškai slapta“. Geriausiai jį apibūdina komentatoriaus frazės: „Geriausias Edgardo draugas nuėjo nupirkti degaus skysčio, kuriuo buvo apipiltas krauju plūstantis paauglys. Spėjama, kad jis buvo padegtas dar būdamas gyvas“, „Ne kartą teistas Apuolenskas subūrė gaują. Ją pavadino „Brigada“ – populiarus serialo pavyzdžiu“, „Edgaras savo veiksmis užrūstino Apuolenską. Gaujos vado paskirta bausmė – kru-

vina egzekucija požeminėje perėjoje“ ir panašios. Filmas baigėsi tokiomis žodžiais: „Viskas. Tiesa atskleista. Vaikų-žudikų gauja sulaukyta. Belieka tikėtis, kad ji taip ir liks žymiausia kriminalistikos istorijoje, o banditai kalėjime metų metus atgailaus už tai, kad žudė vaikus“.

Abiem šiais atvejais kyla klausimas, kiek teisingas ir nešališkas bus teismo procesas. Žinoma, teisėjai – profesionalai ir jų išankstinę nuomonę daug sunkiau suformuoti negu prisiekusiųjų. Tačiau ir tai įmanoma. Vis dėlto daug svarbesnė kita aplinkybė. Žiniasklaida formuoja visuomenės nuomonę. Net jeigu teismas nuspręstų kitaip negu žurnalistai, dauguma žmonių vis tiek tikėtų pastaraisiais. Tokia situacija sukeltų net keletą problemų: didėtų nepasitikėjimas teismais, išteisintieji būtų laikomi kaltais ir patirtų socialinį diskomfortą; be to, labai tikėtina, kad pasipiktinę žurnalistai darytų spaudimą teismų sistemai ir taip paveiktų apeliacinės instancijos teismo darbą ir t. t. Kitaip tariant, tokia žiniasklaidos veikla ne tik suformuoja išankstinę nuomonę, bet ir sukelia „išankstinio nuteisimo efektą“: visuomenės akyse teismo procesas tampa tik formalumu, nes visą tiesą jau yra pasakę žurnalistai.

Tokia padėtis netoleruotina demokratinėje ir teisinėje valstybėje. Net ir sunkiausiais nusikaltimais kaltinami asmenys turi savo teises ir jas būtina gerbti. Todėl geriausia šį skyrių baigti pacituojant vieną Wareno komisijos išvadų sakinių, kuris puikiai tinka ir šių dienų Lietuvai: „Mūsų sistemoje tinkama vieta teisti už nusikaltimus yra laikoma teismo posėdžių salė, o ne laikraščio puslapis ar televizoriaus ekranas“¹¹.

Ikiteisminio tyrimo slaptumo apsauga

Visi pateikti pavyzdžiai rodo, kad daugiausia problemų sukelia perdėtas žiniasklaidos aktyvumas ikiteisminio tyrimo metu. Teismo procesas yra viešas, jis prasideda viešu kaltinimo pareiškimu ir baigiasi viešu nuosprendžio paskelbimu. Todėl ir žiniasklaidos atstovai, ir kiti

¹¹ Report of the President's commission on the assassination of President John F. Kennedy. Washington: United States government printing office, 1964. P. 240 (*Vertimas aut. – B. G.*).

asmenys gali visą procesą stebėti ir informuoti apie jį visuomenę. O ikiteisminis tyrimas yra slaptas. Pagal BPK 177 straipsnio 1 dalį jo duomenys gali būti skelbiami tik prokuroro leidimu. Apie nepilnamečius įtariamuosius ir nukentėjusiuosius negalima skelbti jų asmens duomenų. Tokios nuostatos BPK yra įtvirtintos anaipol ne tam, kad teisėsaugos pareigūnai galėtų slapta nuo visuomenės vykdyti neaiškius veiksmus.

Ikiteisminio tyrimo metu, ypač kai susiduriama su sudėtingais nusikaltimais, keliamos ir tikrinamos įvairios versijos, todėl gali būti pareiškiami įtarimai įvairiems asmenims ir nebūtinai visi jie pasitvirtina. Kartais būna net taip, kad įpusėjęs tyrimui atsiranda visiškai nauji įtariamieji, o prieš tai tokį statusą turėjusių asmenų atžvilgiu tyrimas nutraukiamas. Visi puikiai žinome, kaip greitai žmonės netenka aplinkinių pasitikėjimo, jeigu jais susidomi teisėsaugos institucijos. Ir nesvarbu, kad vėliau įtarimai nepasitvirtina. Jeigu jau ką nors policija „užkabino“, vadinasi, kažkas su tuo žmogumi negerai. Iš dalies kaip tik dėl šios priežasties ikiteisminio tyrimo duomenys ir yra slepiami. Taip pat ir dėl to, kad nebūtų pažeistos įtariamųjų teisės į teisingą procesą. Ypač svarbu tinkamai apsaugoti ikiteisminio tyrimo duomenis nuo žiniasklaidos atstovų, nes, minėta, tai sukelia itin sunkių padarinių. Būtent dėl šių priežasčių prokurorui ir suteikta teisė spręsti, ar apskritai skelbti ikiteisminio tyrimo duomenis, ir, jei taip, tai kokia apimtimi. Be prokuroro žinios nei žurnalistams, nei kitiems asmenims informacija negali būti teikiama.

Taigi, atrodytų, kad ikiteisminio tyrimo duomenų pagarsinimas – tai visų pirma teisėsaugininkų, o ne žurnalistų etikos problema. Iš dalies taip ir yra. Prokurorų etikos trūkumai taip pat egzistuoja ir yra aiškiai pastebimi. Jie turėtų būti daug atsargesni palaikydami santykius su žiniasklaida, ypač kai tiriami nusikaltimai nėra išskirtiniai.

Tačiau, pažvelgus giliau, galima pastebėti ir kitų netinkamo elgesio su ikiteisminio tyrimo duomenimis priežasčių. Dažnai teisėsaugininkai atskleidžia informaciją dėl to, kad jaučia žurnalistų spaudimą.

Žurnalistų baimė

Visi žinome, kad su žiniasklaidos atstovais geriau nesipykti. Tačiau retai susimąstome, kokia tikroji šio posakio prasmė. Žurnalistų rankose yra didžiulė jėga. Jie formuoja visuomenės nuomonę, todėl gali nesunkiai daryti įtaką paskirų asmenų profesinės veiklos sėkmei. Ypač pažeidžiami šiuo atžvilgiu yra valstybinių įstaigų tarnautojai ir pareigūnai, nes jų padėtis labai priklauso nuo visuomenės pasitikėjimo. Teisėsaugos institucijų jautrumą didina ir tai, kad joms suteikti specifiniai įgaliojimai. Jos gali naudoti fizinę jėgą, tam tikrais atvejais – net ginklus, vykdyti slaptus veiksmus, paimti kitiems asmenims priklausantį turtą ir riboti kitas žmogaus teises. Dėl šios priežasties sukelti visuomenės nepasitikėjimą teisėsaugos institucijomis yra ypač lengva. Tuo buvo galima įsitikinti prasiėdėjus vadinamajam prezidento skandalui, kurio metu kai kurios visuomenės informavimo priemonės pradėjo skleisti gąsdinančias žinias, kad Valstybės saugumo departamentas vykdo „totalinį sekimą“ ir klausosi vos ne visų Lietuvos gyventojų telefono pokalbių.

Šioje vietoje verta dar kartą prisiminti Wareno komisijos išvadas, nes jose buvo aptarta ir žurnalistų baimės problema. Štai Dalaso miesto valdytojas Elginas Crullas parodė, kad 1962-ųjų lapkričio 23-iosios rytą buvo susitikęs su policijos departamento vadovu J. E. Curry. Pastarasis pokalbio metu pareiškė manąs, kad būtina bendradarbiauti su žiniasklaida, nes kitaip ji apkaltins gestapo metodų naudojimu. Komisija nustatė, kad žurnalistų panašių užuominų tikrai buvo¹².

Neabejotina, kad tokius metodus taiko ir Lietuvos žiniasklaidos atstovai. Žiūrint įvairias laidas ir reportažus nesunku pastebėti, jog teisėsaugos institucijų ir paskirų pareigūnų atsisakymas viešai komentuoti savo veiksmus paprastai pateikiamas kaip labai įtartina aplinkybė. Visuomenei tokius įtarimus priimti yra nesunku, nes žmonėms apskritai būdinga manyti, kad slepiami veiksmai būtinai yra neteisėti, amoralūs ar neleistini dėl kitų priežasčių. Vis dėlto teisėsaugos institu-

¹² Report of the President's commission on the assassination of President John F. Kennedy. Washington: United States government printing office, 1964. P. 241.

cijų veiklos atveju tokia prezumpcija nėra teisinga. Slaptumo priežastys gali būti visai kitos, todėl panašus žurnalistų elgesys, kurį drąsiai galima vadinti „informaciniu reketu“, yra neleistinas normalioje demokratinėje visuomenėje. Save gerbiantys žiniasklaidos atstovai turėtų ne tik žinoti savo, bet ir valstybės pareigūnų teises, pareigas ir įgaliojimus. Ir ne tik žinoti, bet teisingai suvokti jų prasmę ir svarbiausia – jų paįsytį.

Nieko neteisėta

„Aš nedarau nieko neteisėto“ – būtent tokį sakinį greičiausiai išgirstume iš teisėsaugininko ar žurnalistu, supažindinto su šiame straipsnyje išdėstytomis mintimis. Iš tikrųjų dažnai sunku įžvelgti jų veiksmų kokius nors formalius teisės pažeidimus. Jeigu „Komandos“ kūrybinė grupė filmuoja policininkų darbą, rodo jį visai Lietuvai ir niekas dėl to neprieštarauja, tai kas čia neteisėta? Prokurorai savo ruožtu gali atskleisti ikiteisminio tyrimo duomenis arba neatskleisti. Nė vienu atveju pažeidimo nebus. Jeigu ir bus, tai jį bus nepaprastai sunku įrodyti. Žurnalistai gali pateikti bet kokius tikrovę atitinkančius duomenis, juos interpretuoti ir neatskleisti informacijos šaltinio. Tai taip pat teisėta. Tik ar pakanka elgtis teisėtai? Kažin. Vienas iš universitete man dėčiusių profesorių mėgdavo kartoti, kad baudžiamoji teisė nėra panacėja. Ji esanti *ultima ratio* – paskutinė priemonė. Panašiai galima pasakyti ir apie teisę apskritai. Juk nepuolame bylinėtis su gyvenimą gadinančiu kaimynu. To griebiamės tik visiškai išvesti iš kantrybės. Taip yra ir žiniasklaidos ir teisėsaugos institucijų santykių srityje. Jeigu kuri nors iš jų pažeidžia teisės reikalavimus, tai reiškia, kad problema jau pasiekusi kritinę stadiją.

Kur kas aukštesni negu teisės yra profesinės etikos reikalavimai. Čia reikia kalbėti ir apie žurnalistų, ir apie teisėsaugos pareigūnų, o kartais net teisėjų, etiką. Svarbiausia suvokti, kad ji niekuomet nesutils į jokių kodeksus, įstatus ar nuostatus. Etikos srityje galimas tik *ex post* reguliavimas. Asmeniui atlikus tam tikrą veiksmą, atitinkamos institucijos gali konstatuoti, kad jis buvo neetiškas, tačiau neįmanoma iš anksto apibrėžti etiško elgesio. Vis dėlto etikos prasmę galima suvokti iš anksto.

Kaip tik dėl to reikia kalbėti apie vidinius elgesio reguliavimo mechanizmus. Be to, reikia prisiminti ir tai, kad greta neteisėto ir neetiško dar egzistuoja *abejotinas* elgesys. Jo ne tik neįmanoma iš anksto sureguliuoti. Tokio elgesio negali įvertinti jokios komisijos ar tarybos, čia nepadedą jokie tyrimai, svarstymai ar posėdžiai. Suprasti, kad tam tikras veiksmas yra abejotinas ir todėl jo geriau neatlikti, žmogui gali padėti tik sąžinė. Nereikia būti psichologijos specialistu, kad suprastum sąžinės vaidmenį. Kiekvienas normalus žmogus ją turi ir jaučia, kad tai mechanizmas, fiksuojantis net menkiausius nuokrypius nuo elgesio, kurį sąlygiškai galime pavadinti geru. Atrodytų, kad tokiu mechanizmu ypač pravartu būtų naudotis žurnalistams ir teisėsaugininkams, nes jų veiksmai gali padaryti didžiulę, kartais net lemtingą, įtaką kitų žmonių gyvenimui. Deja, dažnai atrodo, kad abiejų profesijų atstovai apskritai nesuvokia savo atsakomybės už kitų likimus. Jeigu visi žiniasklaidos ir teisėsaugos atstovai elgtųsi pagal savo sąžinę, tai arba apskritai nekiltų teisės ir etikos problemų, arba jos būtų visiškai kito kio pobūdžio.

LITERATŪRA

- Lietuvos Respublikos Konstitucija // Valstybės žinios. 1992, Nr. 33-1014.
Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas // Valstybės žinios. 2002, Nr. 37-1341.
Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas // Valstybės žinios. 2000, Nr. 74-2262.
Lietuvos Respublikos policijos veiklos įstatymas // Valstybės žinios. 2000, Nr. 90-2777
Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija // Valstybės žinios. 1995, Nr. 40-987.
Report of the President's commission on the assassination of President John F. Kennedy. Washington: United States government printing office, 1964.

Vaiko teisės ir interesai žiniasklaidoje

GRAŽINA IMBRASIENĖ

Vaiko teisių apsaugos kontrolierė

Raidos ir ugdymo specialistai vienbalsiai sutaria, kad vaikystė – gražiausias ir dažnai geriausias žmogaus gyvenimo laikotarpis, kupinas emocijų, ieškojimų ir atradimų, neužmirštamų minučių ir įspūdžių – labiausiai vertinamas ir didžiausią įtaką žmogaus asmenybės formavimui turintis gyvenimo tarpsnis. Kaip tik šiuo etapu visi mes, tai pabrėžiama ir Jungtinių Tautų vaiko teisių konvencijoje, turime užtikrinti ir garantuoti vaikui kiek įmanoma geresnę gyvenimo pradžią, veiksmingą apsaugą ir globą. Tai reiškia, kad kiekvienu atveju, imdamiesi visų vaikų liečiančių veiksmų, turime gerai pasvarstyti ir įsitikinti, jog tas elgesys atitiks vaiko interesus ir jokių būdu neprasilenks su visuotinai pripažintomis vaiko teisėmis. Ypač tai norėčiau akcentuoti mūsų žiniasklaidos, arba, kaip sakoma, visuomenės informavimo priemonių atžvilgiu. Dabar vis labiau galima pastebėti, kad žiniasklaida gana agresyviai perima tą vaidmenį, kuris anksčiau priklausė išimtinai šeimai ir mokyklai – ji nulemia vertybes, tikslus, elgesio tipus. Ji iš dalies ne tik informuoja, bet ir moko, netgi, sakyčiau, formuoja visuomenę. Tai pagrindžia ir viešosios nuomonės apklausos, – jų duomenimis, pasitikėjimo žiniasklaida reitingai būna itin aukšti. Todėl labai svarbu, kaip žiniasklaida pateikia informaciją apie įvairius įvykius ir reiškinius, iš jų ir apie nusikaltimus, juos padariusius asmenis, nes, pasiekdama itin plačią ir įvairialypę auditoriją, ji formuoja informacijos vartotojų nuomonę apie prasižengusius žmones. Tada jiems ypač sunku pritapti visuomenėje, o nesugebėdamas pritapti žmogus, ypač nepilnametis, gali prasilenkti su visuomenėje priimtomis vertybėmis dar ne kartą.

Taigi žiniasklaidos įtaka visuomenei, o juo labiau vaikams, yra neabejotina, ir ji tokia išliks. Todėl labai svarbiu dalyku, vertinant vaiko

teisių ir teisėtų interesų tinkamos apsaugos ir užtikrinimo požiūriu, tampa du aspektai: žiniasklaidos priemonių savireguliacijos mechanizmas bei valstybės taikomas visuomenės informavimo priemonių teisinis reguliavimas.

Europos Tarybos dokumente „Vaikų žalojimas ir apleidimas“ (*Abuse and neglect of children*) teigiama, kad „Visos ET valstybės pripažįsta verslo ir spaudos laisvę, kiekvieno teisę dėl pelno skelbti nuomones ar publikuoti vaizdus. Tačiau Europos civilizacija išsižadėtų pati savęs, jei nesugebėtų pasiekti šių teisių ir valstybės garantuotos vaikų apsaugos nuo juos žalojančios suaugusiųjų laisvės pusiausvyros“. Jungtinių Tautų nepilnamečių nusikalstamumo prevencijos gairėse (Rijado gairės) pabrėžiama, jog žiniasklaida turėtų suvokti savo svarbų visuomeninį vaidmenį ir atsakomybę, taip pat tą įtaką, kurią ji daro dėl jaunimo piktnaudžiavimo narkotikais ir alkoholiu. Pateikdama nuoseklią ir santūrią informaciją, žiniasklaida turėtų naudoti savo poveikio galią piktnaudžiavimo narkotikais prevencijai. Europos žmogaus teisių konvencijos 10 straipsnio 2 dalyje numatyta, kad teisė skleisti informaciją nėra absoliuti ir yra galimos ribos, t. y. būtinumas užtikrinti nacionalinę saugumą, teritorijos vientisumą, visuomenės saugumą, užkirsti kelią nusikaltimams, apsaugoti sveikatą, moralę, kitų asmenų teises ir laisves, teisminės valdžios nešališkumą ir autoritetą.

Daug dėmesio šiam reguliavimui skiria ir nacionalinė teisės sistema. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 25 straipsnyje, Visuomenės informavimo įstatymo 4 straipsnyje įtvirtinta žmogaus teisė laisvai reikšti savo mintis ir įsitikinimus. Tačiau Lietuvos Respublikos Konstitucijos 25 straipsnio 3 dalyje numatyta, kad laisvė reikšti įsitikinimus, gauti informaciją negali būti ribojama kitaip, kaip tik įstatymu, jei tai būtina siekiant apsaugoti žmogaus sveikatą, garbę ir orumą, privatų gyvenimą, dorovę ar ginti konstitucinę santvarką.

Visuomenės informavimo įstatymas įpareigoja žurnalistus savo veikloje vadovautis Konstitucija ir įstatymais, Lietuvos Respublikos tarptautinėmis sutartimis, pagarbos žmogui principais, laikytis žurnalistų profesinės etikos normų ir pan. Įstatyme taip pat numatyta, kad naudojimasis informacijos laisve gali būti saistomas reikalavimų, sąlygų,

apribojimų ar bausmių, kuriuos nustato įstatymai ir kurie būtini apsaugoti nuo konfidencialios informacijos atskleidimo, apsaugoti žmonių privatų gyvenimą, teises ir kt.

Lietuvos Respublikos Konstitucijos 22 straipsnio 1 dalyje įtvirtinta, kad žmogaus privatus gyvenimas yra neliečiamas. Remiantis Jungtinių Tautų vaiko teisių konvencijos 16 straipsniu, kiekvienas vaikas turi būti apsaugotas nuo savavališko ar neteisėto kišimosi į jo asmeninį, šeimos gyvenimą, neteisėto kėsینimosi į jo garbę ir reputaciją. Vaiko teisių apsaugos pagrindų įstatymo 53 straipsnio 4 dalies normos draudžia skelbti įtariamo padarius nusikaltimą kaltinamo, teisiama ar nuteisto už nusikaltimą vaiko asmenybę identifikuojančius duomenis.

Žurnalistų ir leidėjų etikos kodekse skelbiama: „Žurnalistas ir leidėjas negali pažeisti žmogaus teisių ir orumo. <...> Nedera skelbti nusikaltimų aukų vardų, ypač kai kalbama apie seksualinę agresiją. <...> Žurnalistas ir leidėjas neturėtų piktnaudžiauti katastrofų, avarijų ar smurto vaizdais, kurie gali žėisti ten rodomų žmonių artimųjų jausmus bei skaitytojų ir žiūrovų jautrumą. <...> Žurnalistas turi būti itin atsargus, neturėtų minėti pavardžių, skelbdamas žinias apie savizudybes ar bandymus nusižudyti“.

Nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymo nuostatos mums aiškiai nurodo ir apibrėžia informaciją, kuri yra kenksminga vaikų ugdymuisi ir nustato jos naudojimo kriterijus.

Taigi teisinė bazė, reglamentuojanti vaikų teisių ir teisėtų interesų apsaugą visuomenės informavimo procesuose, yra aiški ir, sakyčiau, pakankamai nuosekli, tačiau šioje srityje, kaip niekur kitur realybė ir teorija labai stipriai skiriasi.

... Panevėžio apygardos teismo salėje pirmadienį aidėjo garsios raudos. Praėjusių metų rugsėjo mėnesį žiauriai nužudytos devynmetės Agnės Giedraitytės tėvai bei artimieji, klausydamiesi nuosprendžio žudikui, iš naujo išgyveno netekties skausmą. Septyniolikmetis Kėdainių rajono gyventojas Andrius Murauskas sulaukė griežčiausios bausmės, kokia gali būti...

... Penktadienį prie Minijos upės esančiame miškelyje aptiktas automobilis, kuriame rasti dviejų šio miestelio gyventojų lavonai. Įtariama, kad

artimai draugavę vedęs vyriškis Erikas Jasevičius ir nepilnametė moksleivė Živilė Repšytė nusizudė. Tokį meilužių poelgį netruko apgaubti įvairiausios apkalbos...

Tai tik pora citatų iš dienraščių, kurios, kaip ir kasdieniai reportažai, informaciniai pranešimai, publicistinės laidos, kitos visuomenės informavimo priemonės, iliustruoja minėtų teisės normų įgyvendinimą praktiškai.

Man išsakius nepasitenkinimą, priekaištų dėl informacijos pateikimo pažeidžiant visas minėtas teisės normas, vienas iš dažniausių argumentų būna visuomenės teisė, visuomenės interesas žinoti, o siūlymas riboti žodžio laisvę priimamas kaip grasinimai cenzūros įvedimu ir pan., nesigilinant, kad saviraiškos laisvė gali ir turi būti ribojama, kai pažeidžiami visuomenės interesai ir žmogaus teisės, o svarbiausia – vaiko teisės ar jo interesai. Esu net girdėjusi žiniasklaidos atstovo pasvarstymą, kad dėl populiarumo ir gausesnės auditorijos, o tai savaime reiškia ir didesnio pelno, kol kas apsimoka nepaisyti kai kurių vaiko teisių.

Šiuo atveju itin tinka Jameso Redfieldo knygos „Dešimtoji įžvalga“ citata: „Praeityje plunksnos broliai bent jau stengėsi dirbti savo darbą, atsižvelgdami į tam tikrus doros reikalavimus. O dabar viskas pasikeitė. Visi vaikosi šlovės ir sensacijų. Niekam nerūpi pati tiesa – ji pateikiama taip, kaip paranku. Žurnalistai tik ir žiūri, kaip išpešti kuo daugiau pelno, todėl nesidrovėdami murdosi purve, kad tik iškapstytų kuo didesnę šlykštynę, kurią vėliau galėtų pelningai parduoti. <...> Norėdami likti sveiki, privalome išlavinti pozityvų aplinkos suvokimą. Ir šitaip turime elgtis sąmoningai, su meile, o ne agresija”.

Taigi drąsiai teigtina, kad šalia didžiausių įtaką vaikui turinčių socializacijos veiksnių, nulemiančių vertybių perimamumą ir kaitą – šeimos, mokyklos, visuomenės ir religijos, nė kiek ne mažesnę įtaką, tik gal net efektyvesnę daro žiniasklaida. Jai neretai svarbiausia kitas interesas – pelno siekimas. Pelno troškimas, nelygioje kovoje nusveriantis suvokimą, kad reikia apsaugoti vaikus nuo neigiamos informacijos poveikio. Be to, pelnui pasiekti reikalingas žmogus vartotojas, ir ne bet koks, bet duodantis garantuotą pelną – tas, kuris vartoja tokią infor-

maciją ir negali atsitraukti, o jam patraukti išnaudojami ir patys primityviausi žmogaus biologiniai instinktai: lytinis potraukis, agresija, baimės jausmas, pranašumo, naujumo poreikis ir paprasčiausiai smalsumas. Taip gimsta pseudopublicistinės laidos, kurių apstu nūdienos televizijų programose.

Naujos informacinės technologijos įvairiausiomis formomis labai sparčiai ir agresyviai braunasi į žmonių gyvenimą ne tik darbo aplinkoje, valstybėje ir pasaulyje, bet ir kasdienėje šeimos butyje. Šis procesas įgauna svarbią ekonominę, politinę visuomeninę reikšmę, vis plačiau lemdamas perėjimą iš industrinės į informacinę visuomenę, tapdamas neatsiejama demokratijos mechanizmo funkcionavimo dalimi. Mūsų visuomenėje, kur žinios ir informacija įgyja realią valdžią ne tik politiniams procesams, bet ir paskirų žmonių vertybių skalėms formuoti, spauda radijas ir televizija, iš vadinamos ketvirtosios vietos valdžios hierarchijoje vis labiau pretenduoja į pirmąją.

Ir būtent dėl tokios didžiulės, kartais net lengvabūdiškai nesuvokiamos žiniasklaidos įtakos kiekvienam iš mūsų turime dėti visas pastangas ir siekti, kad visuomenė viešosios informacijos srityje nebūtų bejėgė vartotoja, o gintų savo vaikus nuo dvasinio dorovinio žalojimo, taip ji gins pati save bei savo civilizacijos tapatumą ir tęstinumą nuo vertybinio išsigimimo.

PSICHOLOGINIAI IR
EDUKACINIAI ŽINIASKLAIDOS
ASPEKTAI

Televizija ir žmonių agresyvumas

Prof. dr. JO GROEBEL

Europos žiniasklaidos instituto generalinis direktorius

Prieš pradėdamas kalbėti apie televizijos poveikį žmonių agresyvumui, turiu atkreipti dėmesį į du veiksnius, kurie labiausiai didina agresiją. Pirmasis – vaikų auklėjimas, antrasis – frustracija. Kartais vaikas gali būti perkrautas informacija ir nusivilia, tampa agresyvus. Taip pat kalbėsiu apie tai, kodėl žmonės žavisi agresyviu turiniu. Tai nepaprastai svarbu, nors apie tai buvo labai mažai kalbėta.

Galbūt pamenate, kaip praėjusio šimtmečio paskutiniame dešimtmetyje Didžiojoje Britanijoje, rodos, Liverpulyje, du dvylikamečiai nužudė šešiametį. Dar prieš aptariant situaciją šeimose, iš karto buvo įtarta, kad kalta vaizdajuostė, kurią šie dvylikamečiai žiūrėjo. Dar vienas pavyzdys – įvykis Tokijuje: mažas vaikas, jei neklystu, taip pat dvylikametis, nukirto mergaitei galvą. Buvo išsiaiškinta, kad prieš tai berniukas žiūrėjo vaizdajuostes su baisiais, žiaurais smurto kupiniais vaizdais. Trečiasis atsitikimas įvyko Litltone, kur šešiolikmečiai žudė kitus mokinius. Net mažame rytinės Vokietijos miestelyje pernai vienas moksleivis nužudė aštuoniolika mokinių ir keletą mokytojų. Rio de Žaneire, kur anksčiau esu atlikęs tyrimą, žmogžudystės tapo beveik kasdienybe.

Visais šiais atvejais apie nusikaltimus kalbama tokiu kontekstu: kalta visuomenės informavimo priemonių įtaka. Kaip minėjau prieš pradėdamas kalbėti apie jas, nors jos yra nepaprastai svarbios, reikia pripažinti, kad iš esmės daug svarbiau nei televizija arba internetas yra vaikų auklėjimas šeimose ir socialinė aplinka. Televiziją mato visi, televizija – arčiausiai esantis atpirkimo ožys.

Peržiūrėjau daugiau nei penkis tūkstančius mokslinių televizijos ir interneto poveikio tyrimų rezultatų, ir beveik kiekvienas atvejis buvo susijęs su situacija šeimoje. Agresijos, kiekvieno antisocialaus poelgio pradžios taškas – ne televizija, ne internetas, o šeima: arba šeimose

daug smurto, brutalumo, arba šeimos nesugeba suteikti savo vaikams šilumos, meilės, nuoširdumo, jausmų. Vaikai, negaudami to šeimose, vis labiau ieško pažinimo televizijoje, internete. Taigi prieš pradėdami kaltinti kiną, televiziją, internetą (norėčiau šiek tiek atsakomybės priskirti ir jiems), pirmiausia aptarkime artimiausią socialinį foną. Puiku kalbėti apie televizijos ir interneto švietimą, tačiau iš tikrųjų matome, kad tėvai nesirūpina, kaip jų vaikai naudojami televizija ir internetu.

Aš atlikau tarptautinį tyrimą, kuris rodo, kad 70 proc. tėvų nežino, ką jų vaikai veikia internete. Čia situacija visiškai kitokia nei televizijoje, nes internetas daug mažiau kontroliuojamas, čia rodomi šlykščiausi, brutaliausi, agresyviausi vaizdai, ir tėvai to nežino. Nežino ir mokytojai. Taigi nekaltinkime vien televizijos.

Mokslininkas Albertas Bandura, dabar dirbantis Stanforde, nustatė tėvų ir televizijos rodomo elgesio pavyzdžius. Tarkime, kažin ar kuris nors iš tėvų paimtų mažo vaiko ranką ir uždėtų ant karštos viryklės norėdamas pademonstruoti, jog viryklė karšta ir galima nusideginti. Tėvai elgiasi iš esmės labai natūraliai, jie sako vaikui: „Žiūrėk“ ir patys, prikišę savo ranką arti viryklės, ima ją pūsti, leisdami suprasti, kad ten karšta. Vaikas šypsosi, tačiau stebėdamas mokosi – ten karšta, turiu tai atsiminti. Štai kodėl vaikai mokosi iš televizijos – jie ieško pavyzdžio. Kuo mažiau pažinimo siūlo tėvai, tuo daugiau pažinimo vaikai pasiima iš televizijos, interneto ar kitų visuomenės informavimo priemonių. Natūralu, kad, žiūrėdami žavintį, įdomų televizijos pasakojimą, vaikai į jį įsijaučia. Todėl nenoriu tvirtinti, kad būtų nuostabu pasakyti – išmeskime visas smurtines programas, o vietoje jų rodykime reportažą iš šios konferencijos – tegu vaikai žiūri. Abejoju, ar tai būtų gera alternatyva.

Mūsų konferencija turi panagrinėti šią labai svarbią temą – kodėl vaikus žavi televizijos programos ar filmai, kuriuose rodomas smurtas? Dėl veiksmo. Tai esminis procesas, kodėl smurtas vaikams, o ypač berniukams, toks patrauklus. Moteris televizijoje rodomas smurtas paveikia daug mažiau, nes jos mažiau juo domisi. Kodėl? Remiantis tyrimais, vyrus daug labiau žavi smurtas, nes jis susijęs su veiksmu. Jie turi įgimtą tendenciją būti fiziologiškai sužadinti dalykų, kuriuose daug veiksmo arba kurie yra agresyvūs. Tai priklauso ne tik nuo išsilavinimo. Šis susiža-

vėjimas turi genetinį pagrindą. Jei pažiūrėsite kriminalinę kroniką, jei pasidomėsite mokyklose, visuomet daugiausia nusikalsta berniukai, o ne mergaitės. Juos žavi veiksmas. Žinoma, gal ir būtų neblogas sumanymas pakeisti visus agresyvius filmus reportažais iš šios konferencijos, tačiau reitingai būtų nedideli. Taigi tiek apie elgesį.

Leiskite jus padrąsinti. Remiantis tarptautiniais tyrimais, didėjančio žiaurais smurtavimo ir daugėjančių žmogžudysčių negalima tiesiogiai susieti su ekrane rodomu smurtu. Problema yra ne ta, kad dramatiškai daugėja ypač žiaurių nusikaltimų, žmogžudysčių, nužudymų, užpuolimų. Faktas tas, kad daugumoje Europos šalių per paskutiniuosius penkiasdešimt metų nužudymų skaičius nelabai pasikeitė. Žmonės stipriai susilaiko nuo žudymo, jų nepaveikė nei televizija, nei internetas. Tačiau yra kita problema – nekriminalinis smurtas mokyklose. Ten elgesio modelis iš kino, televizijos ir interneto gali tapti realybe. Vaikai, ypač berniukai, ir vis daugiau mergaičių nori būti brutalesni. Tuo esu susirūpinęs. Nemanau, kad jie visi išaugs žudikai. Turi nugalėti natūrali tendencija – nežudyti kito žmogaus, savo artimo.

Bandura teigia mintį, kad smurtas ir agresyvus elgesys yra apdovanojami. Jei jie būtų pateikti gąsdinančiu kontekstu, dauguma žmonių sakytų – smurtauti neįdomu. Tačiau kai parodoma, kad agresija padeda įgyti tam tikrą padėtį, išspręsti problemas, jei ji pateikiama kaip įdomus, smagus dalykas, tai kelia didelį pavojų.

Antras aspektas, dėl kurio esu susirūpinęs labiau nei dėl elgesio – per ilgą laiką sukūrėme supratimą, kad pasaulis yra žiaurus. Tai netiesa. Kembridžo universitete su kolegomis atlikau tyrimą: ar smurtas ir brutalus žiaurumas istorijoje natūralus ir normalus. Istorijos knygos parašytos žiūrint per žiaurių karų prizmę. Tačiau galiu pasakyti, jog karai, kad ir kokie blogi jie būtų, labiau išimtis, o ne taisyklė. Mes rašome istoriją daugiausia apie karus. O dauguma žmonių (žinoma, buvo ir daug išimčių) vis dėlto užaugo tais laikotarpiais, kai nebuvo žiaurais karo. Tačiau karas prikausto dėmesį, ir žmonės tiki, kad pasaulis blogesnis nei iš tikrųjų yra, ir tai tampa jų pasaulėžiūros dalimi.

Esu laimingas, nes tikiu, kad dauguma žmonių yra geri, o ne blogi. Taip, egzistuoja griaunamasis potencialas, tačiau žmonės iš esmės yra

geri. Dvidešimt trijose įvairiose šalyse atlikau tyrimus, kurie parodė, ir mane tai jaudina, kad kuo daugiau žmonės žiūri televiziją, ypač berniukai, kuo daugiau naudojasi informavimo priemonėmis, tuo labiau patiki, kad žmonės yra blogi. Pasaulio vaizdas kuriamas pabrėžiant smurtą – pasaulis piktas ir blogas. Taip, aplinkui vyksta daug negerų dalykų, tačiau iš esmės žmonės yra geresni nei mums atrodo. Aš turiu galvoje ne vien kolegas mokslininkus.

Trečia, visuomenės informavimo priemonės ir kultūrinis klimatas glaudžiai susiję ta prasme, kad mes netgi vienas su kitu bendraujame agresyviai. Žmogaus orumą sudaro tai, kaip mes suvokiame kitą žmogų. Ši samprata keičiasi, ir man tai kelia nerimą. Jei įprantate, kad žmonės tampa aukomis, kad skriaudžiami ar mušami žmonės yra potencialūs jūsų pasitenkinimo objektai, jūs keičiate kultūrinį klimatą. Tai susiję ne tik su smurtu, fiziniu agresyvumu, bet ir su tuo, kaip žmonės rodomi ekrane. Jei iš jų šaipomasi, tyčiojamosi, tai taip pat keičia kultūrinį klimatą ir mūsų tarpusavio bendravimą. Taip pat daromas poveikis individualiai asmenybės raidai, o tai ir yra šios konferencijos tema.

Atlikti ilgalaikiai tyrimai rodo, kad tie vaikai, kurie labai daug žiūri televiziją, ypač smurtines laidas, linkę būti agresyvesni, turėti neigiamesnį požiūrį į pasaulį. Taip daromas poveikis realybės suvokimui. Kinas ir televizija, o ypač internetas, yra labai konstruktyvūs. Mano nuomone, pasaulis, turintis internetą ir televiziją, yra daug geresnis nei be jų. Tačiau jei supainiosite meninę produkciją ir naujienas bei dokumentiką, susidarysite visai kitokį požiūrį į realybę. Manau, kad tai nesusiję su įstatymais, to nereikia kontroliuoti teisiniu lygmeniu, tačiau turi vykti diskusijos: ar per televiziją ir internetą pateikiama informacija ir vaizdai atitinka realybę.

Pavojingas visuomenės informavimo priemonių turinys gali būti tvarkomas tam tikromis pakopomis, kur kiekvienas iš karto sutiktų, kad, pavyzdžiui, vaikų pornografija – nepaprastai pavojinga. Nežinau nė vienos šalies pasaulyje, kur vaikų pornografijai būtų pritariama. Tačiau jei agresija, smurtas ir karas rodomi naujienų laidose, tai visai kas kita. Dauguma žmonių pasakytų – taip, tai smurtas, tačiau mes

turime jį pateikti ir parodyti, nes tai dalis informacijos, dalis karo siaubo.

Leiskite man truputėlį nuklysti į šalį. Kai įvertinome kelerių pastarųjų metų Europos spaudą, susidarėme įspūdį, kad, pavyzdžiui, Lietuvos spauda yra labai teigiamas atvirumo ir liberalumo pavyzdys. Tai pavyzdinė spauda. Aš net nelyginu su Italija, nes tai visai kas kita. Ten ministras pirmininkas Silvijus Berlusconi valdo žiniasklaidos priemonių imperiją ir tuo tikrai reikėtų susirūpinti, tačiau tai turi būti svarstoma jau diplomatinio lygiu.

Mes matome daug kultūrinių ir nacionalinių skirtumų. Visi pritariame, kad smurtas visada baigiasi tuo, kad kažkas nuskriaudžiamas, kažkam padaroma žala, bet tai nėra kultūrinė skirtybė. Šiaip ar taip, visi žmonės pasakytų, kad smurtas yra blogai. Jei paklaustumėte kurį nors žmogų, ar jis norėtų patirti smurtą, dauguma, galbūt būtų keletas išimčių, pasakytų – ne, jokių būdu. Rasizmui dabar, žinoma, čia Jungtinių Tautų nuopelnas, daugiau nei vienoje pasaulio dalyje nepritariama. O štai rasistinė išraiška suvokiama skirtingai. Pavyzdžiui, Jungtinėse Valstijose yra tokia situacija, kai įmanoma save išreikšti netgi rasistiniu būdu, o Vokietijoje tai apskritai negalima, ir tai labai susiję su istorija. Pastebima labai didelių skirtumų kalbant apie nepadorią kalbą. Pavyzdžiui, vokiečiams, kurie labai drausmingi ir švarūs, tai nėra motais. Jie nepadoriausią kalbą transliuoja per televiziją, skleidžia per filmus, ir visiems tai priimtina. O štai Jungtinėse Valstijose, Nyderlanduose daug žmonių labai nerimauja dėl nepadorios kalbos.

Tarptautiniu lygmeniu nesmurtinė erotika (smurtinė pornografija, žinoma, čia neįtraukta) yra labai skirtinga. Pavyzdžiui, parodyti nuogą krūtį visiškai normalu daugelyje Europos šalių, tačiau tai blogiau nei smurtas daugelyje Amerikos televizijų. Tai susiję su tradicijomis, kultūra ir žmogiškuoju orumu. Vėlgi aš dabar nekaltinu Brazilijos, kurios spaudoje, televizijoje juokiamasi ir šaipomasi netgi iš neįgalųjų. Taigi žmogiškasis orumas kultūriniu požiūriu yra labai skirtingas.

Štai dar keletas tyrimo, kurį neseniai, o tiksliau šiais metais, atlikau dvidešimtyje įvairių pasaulio šalių, rezultatų. Pavyzdžiui, Jungtinėse Valstijose dauguma žmonių sako, kad per televiziją ir per internetą

rodoma per daug sekso. Tačiau Vokietijoje, kaip ir daugumoje Europos šalių, labai laisvai žiūrima į nesmurtinę erotiką.

Egzistuoja labai dideli skirtumai, kaip žmonės įstatymuose ir kasdienybėje vertina fizines ir kitas agresijos formas. Atlikau tyrimą su penkiais su puse tūkstančio vaikų dvidešimt trijose skirtingose šalyse, tarp jų Angoloje, Japonijoje, Brazilijoje, Mauricijuje, ir buvau priblokštas, kad beveik visame Azijos regione žodinis užpuolimas ir psichologinis įžeidimas laikomas daug blogesniu nei fizinis, vos ne mirtina nuodėme. Visiškai kitoks vaizdas vadinamosiose individualistinėse visuomenėse. Vakarų pasaulyje kam nors smogti yra daug blogiau nei užsipulti žodžiais. Ir tai rodo, kokie dideli skirtumai pasaulyje.

Šiame UNESCO tyrime, kuriame dalyvavo dvidešimt trys šalys, susirūpinimą kelė lytis. Mat daugiausia atvejų berniukai, vyrai, yra blogieji. Visuomenės informavimo priemonių agresija – tai visuotinė kalba, ir mes turime visuotinių herojų, tarkime, Švarcnegerį, kuris žinomas visame pasaulyje. 95 proc. iš tų penkių su puse tūkstančio vaikų Afrikoje, Azijoje ir visur kitur pažįsta Arnoldą Švarcnegerį. Ir pradėjo pažinti dar prieš jam tampant gubernatoriumi. Įdomu, kiek dabar jį pažintų. Turbūt mažiau, nes politikai dažnai mažiau žinomi nei veiksmo filmų aktoriai.

Pasaulio šalyse turime įvairių pavyzdžių, koku mastu agresyvumas pateikiamas visuomenės informavimo priemonėse. Vakarų pasaulyje, Jungtinėse Valstijose, Vokietijoje, Lietuvoje jos rodo daug agresijos. Įdomu, kad Japonijoje ekrane rodoma dar daugiau smurtinės agresijos, tačiau šioje šalyje agresijos kasdienybėje pasitaiko daug rečiau. Brazilijoje daug agresijos gatvėse, daug ekrane. Kodėl toks skirtumas? Tai lemia socialinė kontrolė. Būtina normų ir vertybių sistema. Tarkime, Japonijoje (aš nebūtinai pritariu Japonijos vertybėms, nors ir jos dabar keičiasi) labai gera, stabili vertybių sistema, kurios žmonės laikosi, todėl kasdienės agresijos kur kas mažiau nei kitose šalyse.

Taigi prieš priekaištaudami visuomenės informavimo priemonėms, kurios, žinoma, atlieka savo vaidmenį, turime kreiptis į religijos atstovus, politikus, turime diskutuoti apie tai, kokios yra vertybės, kurios motyvuoja žmones, išskyrus grynai ekonomines.

Iš anglų kalbos vertė Elena Kaminskienė

Smurtinių kompiuterinių žaidimų ir vaikų bei paauglių agresyvaus elgesio ryšys

Dr. GINTAUTAS VALICKAS

Vilniaus universiteto Bendrosios psichologijos katedros profesorius

Ivadas

Pastaraisiais metais itin susidomėta viena iš elektroninės žiniasklaidos priemonių – smurtiniais kompiuteriniais žaidimais ir jų poveikiu vaikų bei paauglių elgesio agresyvumui. Šį susidomėjimą atspindi vis gausėjantys empiriniai tyrimai (Anderson, Dill, 2000; Colwell, Payne, 2000; Funk et al., 2003; Irwin, Gross, 1995; Smith et al., 2003; Wiegman, Van Schie, 1998 ir kt.), taip pat atitinkamos metaanalitinės apžvalgos (Anderson, Bushman, 2001; Bensley, Van Eenwyk, 2001; Dill K. E., Dill J. C., 1998; Griffiths, 1999; Kirsh, 2003; Sherry, 2001). Visuomenės ir valdžios atstovų dėmesį į kompiuterinių žaidimų sukeltą smurto problemą ypač privertė atkreipti JAV Kentukio, Arkanzaso, Kolorado ir kitose valstijose įvykusios tragedijos (kai mokyklose savo bendraklasius nušovė arba sužeidė mokiniai, kurie nuolat žaisdavo smurtinius kompiuterinius žaidimus). Tiesa, kartu reikia pažymėti, jog kompiuterinių žaidimų industrijos atstovai neigia, kad jų sukurti produktai sukelia žalingus efektus (kompiuterinių žaidimų industrijos atstovai akcentuoja, kad nėra duomenų, vienareikšmiškai patvirtinančių, kad smurtiniai kompiuteriniai žaidimai sukelia agresiją arba smurtą). Tokių duomenų iš tikrųjų trūksta, kadangi smurtinių žaidimų sukeltami efektai buvo pradėti tyrinėti tik XX amžiaus pabaigoje (maždaug nuo devintojo dešimtmečio vidurio) (Anderson, Bushman, 2001). Be to, smurtinių kompiuterinių žaidimų šalininkai pažymi, kad tokie žaidimai yra natūrali, netgi neišvengiama vaikų (ypač berniukų) veiklos rūšis.

I. Svarbiausių sąvokų apibrėžimas

Smurtą propaguojanti žiniasklaida – tai tokia žiniasklaida (kompiuteriniai žaidimai), kuri vaizduoja tyčines (iš anksto apgalvotas) vienu individų pastangas padaryti kitiems individams kokią nors žalą. Žalą darantis individas gali būti realus žmogus, vaidybinio arba animacinio filmo herojus, nepriklausantis žmonių giminei fantastinis personažas (pvz., koks nors robotas) ir pan.

Agresija – tai elgesys, nukreiptas prieš kitą žmogų, gyvą būtybę arba negyvą objektą; tokiu elgesiu siekiama sukelti diskomfortą, skausmą arba padaryti kokią nors kitą žalą (fizinę, materialinę arba psichologinę) (Suslavičius, Valickas, 1999).

Smurtas – tai didžiausias agresijos pasireiškimo laipsnis. Pavyzdžiui, fizinis smurtas gali sukelti sunkius aukos sužalojimus arba net mirtį. Psichinis smurtas gali ilgam sutrikdyti aukos psichinę pusiausvyrą ir sukelti įvairius psichinės sveikatos sutrikimus. Bet koks smurtas kartu yra ir agresija, tačiau ne visas agresijos formas galima priskirti smurtui (Anderson, Bushman, 2001).

II. Kompiuterinių žaidimų paplitimas

Nors nėra duomenų, kurie leistų įvertinti kompiuterinių žaidimų paplitimą mūsų šalyje, kitų šalių autorių atlikti tyrimai leidžia teigti, kad šie žaidimai yra labai populiarūs. Pavyzdžiui, per pastaruosius 30 metų kompiuterinių žaidimų populiarumas JAV pasiekė fenomenalių rezultatų: kompiuterinių žaidimų industrijos lyderis Nintendo nuo 1983 m. iki 1995 m. pardavė maždaug vieną milijardą šių žaidimų (Dill K. E., Dill J. C., 1998). Kompiuteriniai žaidimai tampa viena iš populiariausių vaikų ir paauglių laisvalaikio leidimo formų, todėl jie ima mažiau domėtis tradicinėmis veiklos formomis (pvz., knygų skaitymu). Šiame vis didėjančio kompiuterinių žaidimų populiarumo kontekste nerimą kelia tai, kad jie dažnai yra susiję su smurtu arba agresija. Pavyzdžiui, atliktų tyrimų rezultatai liudija, kad 68 proc. kompiuterinių žaidimų buvo demonstruojamas mažiausiai vienas arba daugiau smurto elementų,

tik 10 proc. smurtinių kompiuterinių žaidimų herojų rodė pozityvius arba prosocialius elgesio ypatumus, 98 proc. atvejų išreiškia agresija nesukėlė jokių neigiamų padarinių ir pan. (Smith et al., 2003).

Kai kurių autorių duomenimis, JAV 8–18 metų vaikai ir paaugliai kompiuteriniams žaidimams vidutiniškai skiria nuo 1,2 val. iki 7,5 val. per savaitę (žr. Kirsh, 2003). Kartu reikia pažymėti, kad egzistuoja tam tikri lyties ir amžiaus skirtumai – berniukai žaidžia kompiuterinius žaidimus dažniau negu mergaitės, o jaunesnieji paaugliai (nuo 8 iki 13 metų) – dažniau negu vyresnio amžiaus paaugliai (Kirsh, 2003). Be to, nors egzistuoja didelė kompiuterinių žaidimų įvairovė, vaikai ir paaugliai dažnai teikia pirmenybę būtent smurtiniams žaidimams. Pavyzdžiui, JAV didesnė dalis ketvirtos klasės mokinių (59 proc. mergaičių ir 73 proc. berniukų) nurodo, kad dauguma jų mėgstamiausių kompiuterinių žaidimų yra smurtinio pobūdžio (žr. Anderson, Bushman, 2001). Populiariausių smurtinių kompiuterinių žaidimų (pvz., *Mortal Kombat*, *Street Fighter*, *Wolfenstein 3D*, *Killer Instinct*, *Doom*, *Double Dragon*, *Duke Nukem* ir kt.) pagrindinis tikslas – sužaloti, sužeisti arba užmušti savo priešininkus (jų personažai įnirtingai kaunasi iki mirties, matyti plūstantis kraujas, girdėti kraupūs riksmas, dejonės ir pan.). Šiems žaidimams, palyginti su pirmaisiais smurtiniais kompiuteriniais žaidimais, pasirodžiusiais XX amžiaus aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, būdingas didesnis demonstruojamo smurto lygis, tobulesnė ir realistiškesnė vaizdavimo grafika, todėl jų potencialus poveikis žaidėjams gali būti daug stipresnis.

III. Smurtinės žiniasklaidos sukeliami efektai

Keliant smurtinių kompiuterinių žaidimų poveikio vaikų ir paauglių agresijai prielaidas dažnai remiamasi jau sukauptais tyrimų duomenimis apie analogiškų televizijos filmų sukeltus efektus (nes smurtinių kompiuterinių žaidimų ir televizijos filmų turinys, taip pat naudojami vizualiniai bei akustiniai stimulai turi nemažai panašumų). Galima išskirti tokius pagrindinius efektus:

1. Agresyvių minčių tinklų aktyvinimas ir plėtojimas. Smurtiniai televizijos filmai gali formuoti naujas agresyvaus elgesio schemas, plėtoti jau esamus agresyvių minčių tinklus bei skatinti šių minčių aktyvinimo sklidimą. Kaip nurodo L. Berkowitz, kai žmogų nuolat veikia agresyvaus elgesio stimulai, jis susikuria detalius ir tarpusavyje susijusius agresyvių minčių tinklus (Berkowitz, 1993, 1984). Be to, agresyvaus elgesio stimulai gali sukelti atitinkamus emocinius išgyvenimus, aktyvinti su agresija susijusius atsiminimus arba įsitikinimus. Dėl to padidėja tikimybė, kad nauji stimulai arba stimulinė situacija gali būti tendencingai interpretuojama (priskiriant kitiems priešiškus ketinimus). Pavyzdžiui, kai paauglys žaidžia smurtinį kompiuterinį žaidimą, yra aktyvinamos agresyvios mintys ir su jomis susiję emociniai išgyvenimai. Vėliau toks paauglys gali neaiškias bei dviprasmiškas bendraamžio reakcijas interpretuoti kaip priešiško pasireiškimo ir atsakyti į jas agresyviais veiksmais. Nuolatinis smurtinių kompiuterinių žaidimų žaidimas gali lemti, kad agresyvios mintys ir atitinkami emociniai išgyvenimai taps lengvai pasiekiami (bus potencialios aktyvinimo būsenos) ir kartu padidins agresyvių reakcijų tikimybę.

2. Susilpnėjęs agresyvių reakcijų slopinimas ir agresijos pateisinimas. Susilpnėjęs agresyvių reakcijų slopinimas gali pasireikšti dėl to, kad pasikeičia žmogaus supratimas apie normalų arba tinkamą elgesį (Dill K. E., Dill J. C., 1998), formuojamos prosmurtinės nuostatos (Funk et al., 2003). Kitaip tariant, nuolat matydamas agresiją televizoriaus ekrane, vaikas arba paauglys gali pradėti vertinti ją kaip visiškai tinkamą elgesio formą ir todėl dažniau išreikšti realiame gyvenime. Taip pat reikia pažymėti, kad daugelyje televizijos filmų, taip pat smurtiniuose kompiuteriniuose žaidimuose taikoma agresija ir smurtas dažnai yra pateikiami pozityviai arba pateisinami. Pavyzdžiui, *Mortal Kombat* žaidime žmonės kovoja su ateiviais (blogomis būtybėmis), kurie nori užkariauti Žemę ir sunaikinti žmones. Toks demonstruojamos agresijos pateisinimas susilpnina vidinį slopinimą ir skatina agresijos pasireiškimą.

3. Modeliavimo efektai. Socialinio mokymosi teorijos požiūriu daugelis agresyvaus elgesio būdų yra išmokstami kaip ir kitos socialinio

elgesio formos – stebint atitinkamo elgesio modelius. A. Bandura išskiria tokius pagrindinius agresyvaus elgesio modeliavimo efektus (Bandura, 1986, 1983, 1973). *Pirma*, stebint modelį, galima išmokti naujų agresyvaus elgesio formų. Be to, kadangi stebėtojas gali sujungti įvairius kelių modelių elgesio komponentus į naują unikalų modelį, gali atsirasti ne tik paprasta matyto elgesio imitacija, bet ir visiškai naujų agresyvaus elgesio formų. *Antra*, stebint modelį, gali būti aktualinamas jau anksčiau išmoktas agresyvus elgesys. Šis efektas yra akivaizdus, kai stebėtojas mato modelį atliekant draudžiamus agresyvius veiksmus ir nepatiriant nemalonių padarinių. *Trečia*, anksčiau išmoktos agresyvaus elgesio formos gali būti prislopinamos. Stebėdamas modelį, kurio agresyvūs veiksmai sukelia nepageidautinus padarinius (pvz., yra aplinkinių smerkiami ir baudžiami), žiūrovas gali laikinai nuslopinti ir savo agresyvius veiksmus. *Ketvirta*, agresyvus modelio elgesys gali atkreipti stebėtojo dėmesį į įvairius objektus, su kuriais galima agresyviai elgtis, arba į tam tikras aplinkybes, kurioms esant agresyvūs veiksmai yra dažniausiai skatinami. *Penka*, agresyvaus modelio emocinės reakcijos gali sukelti panašų emocinį sužadšinimą stebėtojui ir kartu padidinti būsimos agresijos tikimybę arba intensyvumą. Agresyvūs kompiuterinių žaidimų herojai taip pat gali atlikti modelio funkcijas. Dėl to vaikai arba paaugliai, žaisdami smurtinius kompiuterinius žaidimus ir stebėdami agresyvaus elgesio modelius, gali susidaryti nuomonę, kad agresyvūs veiksmai yra tinkamas įvairių konfliktinių situacijų sprendimo būdas, galintis užtikrinti trokštamą atpildą arba pastiprinimą.

4. Sumažėjęs jautrumas. Smurtinės programos taip pat gali sumažinti žiūrovų jautrumą agresijai, įpratinti juos prie demonstruojamo smurto ir prievartos. Jautrumo agresijai sumažėjimas realiame gyvenime pasireiškia fiziologinių rodiklių pokyčiais (krinta fiziologinio sužadavimo lygis stebint smurto scenas), empatijos sumažėjimu, bejausmiškumu, indiferentišku požiūriu į smurto auką, mažesniu jai padarytos žalos vertinimu, taip pat sumažėjusia tikimybe, kad žmogus imsisi kokių nors veiksmų smurto aukai apginti (Funk et al., 2003; Mullin, Linz, 1995; Thomas et al., 1977). Kartu reikia pridurti, kad toks jautrumo sumažėjimas ne visada yra ilgalaikis – jeigu žmogus nežiūri prie-

vartą stimuliuojančios medžiagos, minėtas jautrumas gali vėl atsinaujinti. Laikas, reikalingas atkurti ankstesnį jautrumą agresijai ir smurtui, priklauso nuo įvairių veiksnių (pvz., individualių žiūrovo ypatumų, stebėtos smurtinės medžiagos tipo, aplinkinių reakcijų ir pan.).

5. Pakitusi pasaulio samprata. Dažnas smurtinių programų demonstravimas televizorių ekranuose gali suformuoti iškreiptą žiūrovų realybės sampratą – jie gali susidaryti nuomonę, jog aplinkinis pasaulis yra priešiškas, pavojingas, nepatikimas arba neteisingas, kad jame dažnai pasitaiko neprognozuojamų nemalonių įvykių ir pan. (Berkowitz, 1993, 1984). Šis efektas aiškiausiai pasireiškia, kai žiūrovai yra jautrūs pateikiamai informacijai apie agresiją ir smurtą, linkę tikėti, kad demonstruojamos smurtinės istorijos yra realios ir t. t. Aišku, jeigu žmogus yra įsitikinęs, kad gyvena priešiškame ir pavojingame pasaulyje, jis yra nuolatos pasirengęs duoti reikiamą atkirtį bet kokiems jo interesų arba saugumo pažeidėjams. Kitaip tariant, susiformavusios priešiškos aplinkos sampratos pagrindu yra grindžiamas gynybinis žmogaus agresyvumas.

IV. Ar smurtiniai kompiuteriniai žaidimai iš tikrųjų skatina agresiją ir smurtą?

Norint atsakyti į klausimą, ar smurtiniai kompiuteriniai žaidimai skatina agresiją, pirmiausia reikia empiriškai įvertinti vaikų bei paauglių žaidimo ir agresyvaus elgesio ryšį. Kai kurie metaanalitiniai tyrimai rodo, kad egzistuoja nedidelis, tačiau statistiškai patikimas šių kintamųjų ryšys (Anderson, Bushman, 2001): 1) smurtinių kompiuterinių žaidimų žaidimo ir agresijos ($r = 0,19$, $n = 3033$); 2) smurtinių kompiuterinių žaidimų žaidimo ir agresyvių minčių ($r = 0,27$, $n = 1495$); 3) smurtinių kompiuterinių žaidimų žaidimo ir agresyvaus susijaudinimo (pvz., pykčio arba priešiškumo) ($r = 0,18$, $n = 1151$); 4) smurtinių kompiuterinių žaidimų žaidimo ir fiziologinio sužadavimo (pvz., sistolinio ir diastolinio kraujo spaudimo, širdies ritmo) ($r = 0,22$, $n = 395$); 5) smurtinių kompiuterinių žaidimų žaidimo ir prosocialaus elgesio ($r = -0,16$, $n = 676$). Šiuo atveju neigiamas koreliacijos koeficientas rodo, kad smurtinių kompiuterinių žaidimų žaidimas sumažina prosocialaus el-

gesio (pvz., pagalbos kitiems) pasireiškimą. Be abejo, statistiškai reikšmingos smurtinių kompiuterinių žaidimų žaidimo ir agresijos koreliacijos gali būti interpretuojamos nevienareikšmiškai: a) smurtiniai kompiuteriniai žaidimai skatina agresiją; b) agresyvesni žmonės ieško įvairių būdų, kaip išreikšti savo agresiją (taip pat ir žaisdami smurtinius kompiuterinius žaidimus); c) koks nors trečias kintamasis (pvz., sumenkėjęs žaidėjo savęs vertinimas, žemas socioekonominis statusas arba mokymosi nesėkmės) gali skatinti tiek padidėjusį agresyvumą, tiek intensyvesnį smurtinių kompiuterinių žaidimų žaidimą.

Kartu reikia pažymėti, kad kol kas gauti rezultatai leidžia kalbėti apie trumpalaikius smurtinių kompiuterinių žaidimų sukeltus efektus (pvz., vaikai, žaidę smurtinius kompiuterinius žaidimus, vėliau laisvai žaisdami būna agresyvesni). Norint įvertinti ilgalaikius smurtinių kompiuterinių žaidimų ir vaikų bei paauglių agresyvaus elgesio ryšius, būtini longitudinaliniai tyrimai. Kita vertus, atsižvelgiant į smurtinių televizijos ar videofilmų ir smurtinių kompiuterinių žaidimų panašumą, būtų keista, jeigu nuolatinis smurtinių kompiuterinių žaidimų žaidimas nesukeltų ilgalaikių agresijos pokyčių.

Kitas svarbus klausimas – kaip (kokiu būdu) smurtiniai kompiuteriniai žaidimai gali padidinti žaidėjų agresyvumą (norint atsakyti į šį klausimą, reikia atskleisti, kokie veiksniai gali lemti agresijos padidėjimą). Pirmiausia reikia pasakyti, kad žaidėjo individualios savybės (pvz., priešiškus arba agresyvumas), sąveikaudamos su tam tikrais situaciniais poveikiais (pvz., vaizduoklio ekrane stebimu smurtu), lemia jo vidinės būsenos ypatumus. Kalbant apie žaidėjo vidinę būseną labai svarbu atsižvelgti į tris veiksnius: kognicijas (pvz., agresyvaus elgesio scenarijus, mintis apie kitų žmonių priešiškus), emocinius išgyvenimus (pvz., susierzinimą arba pyktį) ir sužadavimo lygį (pvz., širdies ritmą, kraujo spaudimą) (Anderson, Bushman, 2002; Anderson, Dill K. E., 2000). Šių vidinių veiksnių sąveika gali lemti žaidėjo suvokiamų stimulų interpretaciją (pvz., ar kito žmogaus ketinimai yra priešiški, ar geranoriški), jo priimamus sprendimus (pvz., ar kitam žmogui reikia atkeršyti, ar kol kas į jo priešiškus nereaguoti) ir atsakomųjų reakcijų pobūdį (pvz., prosocialų arba agresyvių konflikto sprendimą). Taigi smurtiniai kompiuteriniai žaidimai gali padidinti žaidėjo agresy-

vumą dėl suaktyvintų agresyvaus pobūdžio minčių, negatyvių emocijų išgyvenimų bei padidėjusio fiziologinio sužadavimo (būtino užtikrinant agresyvių reakcijų išreiškimą). Kartu reikia pažymėti, kad smurtiniai kompiuteriniai žaidimai yra specifiškai susiję tik su žaidėjo kognicijomis (Anderson, Bushman, 2001). Tarkim, net ir nesmurtiniai kompiuteriniai žaidimai gali sukelti neigiamus emocinius išgyvenimus (pvz., pyktį), kadangi patyręs nesėkmę žaidėjas išgyvena frustraciją. Jaudinantys nesmurtiniai žaidimai taip pat gali pakelti žaidėjo fiziologinio sužadavimo lygį, tačiau tik smurtiniai kompiuteriniai žaidimai gali tiesiogiai aktyvinti agresyvias mintis ir skatinti su agresija susijusių žinių schemų arba scenarijų susidarymą (frustruojantys nesmurtiniai žaidimai gali aktyvinti agresyvias mintis tik netiesiogiai – dėl nusistovėjusių negatyvių emocijų išgyvenimų ir atitinkamų minčių ryšių).

V. Kodėl smurtiniai kompiuteriniai žaidimai gali daryti žaidėjams didesnę poveikį negu kitos smurtinės žiniasklaidos formos?

1. Apdovanojimai ir bausmės. Smurtas ir agresija, kuriuos demonstruoja televizija, yra pastiprinamas netiesiogiai, t. y. rodant, kaip agresorius sulaukia apdovanojimo. O smurtiniai kompiuteriniai žaidimai pastiprina žaidėją tiesiogiai (Dill K. E., Dill J. C., 1998). Kitaip tariant, žaidėjas išreiškia agresiją ir gauna už tai vienokį ar kitokį tiesioginį pastiprinimą (pvz., jis renka taškus, išgirsta atitinkamus garsus, jam suteikiama galimybė ilgiau žaisti, pereiti prie sudėtingesnio žaidimo lygmens ir pan.). Šiuose žaidimuose agresija dažniausiai akivaizdžiai tapatinama su siektinu tikslu, (pvz., įsivaizduojamo priešininko sunaikinimas arba nužudymas reiškia pergalę ir užtikrina atitinkamą apdovanojimą). Tai skatina žaidėją dėti dar didesnes pastangas, siekti geresnių rezultatų, kartu sustiprina agresijos pasireiškimą. Be to, svarbu pažymėti, kad smurtiniuose kompiuteriniuose žaidimuose išreiškiamą agresiją paprastai nesukelia agresoriui jokių neigiamų realistiškų padarinių. O realiame gyvenime vartojamas smurtas (pvz., kito asmens sužalojimas arba nužudymas) dažniausiai sukelia agresoriui labai negatyvius padarinius.

2. Kompiuterinis žaidimas kaip simbolinės agresijos išraiškos priemonė. Smurtinių kompiuterinių žaidimų žaidėjas yra aktyvus agresorius, kuris pasirenka atitinkamus agresyvius veiksmus ir juos įgyvendina vaizduoklio ekrane (Anderson, Dill K. E., 2000; Dill K. E., Dill J. C., 1998). Šiuo atveju, palyginti su smurtinio televizijos filmo žiūrovu, žaidėjas ne pasyviai stebi agresijos apraiškas, bet yra aktyvus žaidimo dalyvis, atliekantis agresoriaus vaidmenį, kuris reikalauja didelės dėmesio koncentracijos ir tam tikro fizinio aktyvumo. Dėl to gali paįvairėti žaidėjo agresijos išraiškos priemonės (jis gali išmokti daugiau naujų būdų išreikšti agresiją), taip pat parengiami tikslesni agresyvaus elgesio scenarijai.

3. Simultaniškas poveikis. Kompiuteriniai žaidimai potencialiai gali labiau paveikti žaidėją (palyginti su smurtinio filmo žiūrovu) todėl, kad suteikia visapusę mokymosi aplinką, t. y. jie simultaniškai skatina agresyvaus elgesio modeliavimą, agresyvių reakcijų išreiškimą ir tiesiogiai pastiprina (Anderson, Dill K. E., 2000; Dill K. E., Dill J. C., 1998). Simultaniškas visų minėtų veiksmų poveikis (palyginti su pavieniu poveikiu) žaidėjo elgesiui daro daug didesnę įtaką.

4. Tapatinimasis su agresoriumi. Tapatinimasis su smurtinių kompiuterinių žaidimų personažais gali būti stipresnis už tapatinimąsi su televizijos filmų herojais, kadangi žaidėjas pasirenka patrauklų veikėją (pvz., *Killer Instinct*, *Mortal Kombat* ir kituose panašiuose žaidimuose žaidėjas gali pasirinkti iš keleto skirtingų personažų), atlieka atitinkamą vaidmenį pagal žaidimo scenarijų, kontroliuoja pasirinkto personažo veiksmus ir vertina žaidimo situaciją iš jo pozicijų (Anderson, Dill K. E., 2000; Dill K. E., Dill J. C., 1998). Visa tai gali sustiprinti asmens tapatinimąsi su žaidimo herojumi, skatinti jį emocingiau reaguoti į savo herojaus ir priešininko agresyvius veiksmus, kartu aktyvinti agresyvių veiksmų tendencijas. Be to, daugeliui dabartinių kompiuterinių žaidimų būdinga trijų matmenų erdvė, dėl to žaidėjas vaizduoklio ekrane pateikiamas žaidimo scenas mato panašiai kaip ir realiaame gyvenime (o tai savo ruožtu dar labiau sustiprina tapatinimąsi su pasirinktu herojumi).

5. Potenciali priklausomybė nuo kompiuterinių žaidimų. Kompiuteriniai žaidimai nuo televizijos arba videofilmų skiriasi tuo, kad

gali suformuoti priklausomybę. Minėta priklausomybė pasireiškia tuo, kad vaikai ir paaugliai patiria neįveikiamą potraukį žaisti kompiuterinius žaidimus, jiems aukoja kitas patrauklias veiklos rūšis, laisvalaikį, žaisdami išgyvena greitą jausmų antplūdį ir pan. Be to, dėl kompiuterinių žaidimų jie praleidinėja pamokas, išleidžia pietums arba kitiems dalykams skirtus pinigus, o jų pritrūkę – vagia arba prašo išmaldos (Dill K. E., Dill J. C., 1998).

Pabaiga

Nors gauti duomenys yra gana prieštaringi, vis dėlto didesnė jų dalis leidžia teigti, kad smurtiniai kompiuteriniai žaidimai yra susiję (bent jau trumpalaikiais ryšiais) su vaikų ir paauglių agresyviomis mintimis, neigatyviais emociniais išgyvenimais bei agresyviomis reakcijomis. Kita vertus, smurtinių kompiuterinių žaidimų poveikis gali pasireikšti ne tik dažnesnėmis žaidėjų agresyviomis reakcijomis, bet ir rečiau demonstruojamu prosocialiu elgesiu (Wiegman, Van Schie, 1998). Be to, reikia neužmiršti, kad kai kurie vaikai gali būti jautresni neigatyviam smurtinių kompiuterinių žaidimų poveikiui negu kiti (Funk et al, 2003). Pavyzdžiui, galima manyti, kad šia prasme labiau pažeidžiami gali būti vaikai, turintys emocinio savęs reguliavimo problemų, mažą tolerancijos frustracijai laipsnį, nuolatos siekiantys stimuliacijos ir pan. Toks skirtingas vaikų jautrumas smurtinių kompiuterinių žaidimų poveikiui gali padėti paaiškinti ir kai kurios prieštarigus empirinius duomenis.

Kartu reikia pažymėti, kad koreliaciniai smurtinių kompiuterinių žaidimų ir žaidėjų agresyvių veiksmų ryšiai dar nebūtinai reiškia, kad būtent stebėtas smurtas sukelia agresiją (pvz., visai galimas dalykas, kad iš prigimties agresyvesni žmonės daugiau negu kiti žiūri smurtines televizijos laidas ir žaidžia smurtinius kompiuterinius žaidimus, o tai savo ruožtu dar labiau stimuliuoja jų agresyvumą). Be to, tyrimų metu žiūrovų arba žaidėjų agresija vertinama tik kaip demonstruojamo smurto poveikio funkcija, o realiame gyvenime agresijai dar neišvengiamai daro įtaką jos sukelti padariniai. Galima sakyti, kad žiūrovų arba žaidėjų agresijos pasireiškimo efektus lemia įvairių poveikių kombinacija – demonstruojamų smurtinių laidų arba kompiuterinių žaidimų

poveikis, pastiprinantys socialinės aplinkos padariniai (tiek tiesioginiai, tiek netiesioginiai), taip pat paties žmogaus reakcijos arba pastiprinimai (Bandura, 1986). Tos pačios smurtinės laidos arba kompiuteriniai žaidimai gali sukelti skirtingas žmogaus reakcijas. Tai priklauso nuo skirtingų agresijos sukeliamų padarinių. Pavyzdžiui, jeigu smurtinių laidų arba kompiuterinių žaidimų paskatintas agresyvumas užtikrina sėkmę (pozityvius padarinius) kasdienėje žmogaus veikloje, tai agresyvaus elgesio formos gali išlikti ilgą laiką po to, kai jis stebėjo demonstruojamą smurtą arba žaidė smurtinius žaidimus. Tačiau jeigu smurtinių laidų arba kompiuterinių žaidimų stimuliuojama agresija sukelia neigiamus padarinius (bausmes arba nepritarimą), kartu prosocialus elgesys yra apdovanojamas, tai skatinantys smurtinių televizijos laidų arba kompiuterinių žaidimų efektai gali būti neutralizuojami.

Galiausiai reikia pripažinti, kad kol kas trūksta empirinių duomenų, vienareikšmiškai patvirtinančių kompiuterinių žaidimų daromą poveikį vaikų ir paauglių agresijai, todėl būtina atlikti papildomus tyrimus. Tačiau jau ir dabar sukaupti duomenys leidžia pateikti tam tikras rekomendacijas. Pirma, reikėtų skatinti tėvus atidžiai kontroliuoti: a) kokius kompiuterinius žaidimus mėgsta žaisti jų vaikai; b) kiek laiko jie skiria šiems žaidimams. Antra, siekiant sumažinti potencialų neigiamą smurtinių kompiuterinių žaidimų poveikį, reikėtų skatinti tėvus aptarti su savo vaikais realių agresyvių veiksmų padarinius, smurto aukų patiriamas kančias, taip pat neagresyvius (prosocialius) gyvenimiškų konfliktų sprendimo būdus. Trečia, reikėtų pradėti taikyti kompiuterinių žaidimų vertinimo arba žymėjimo sistemą (kaip tai yra daroma kitose šalyse) (pvz., išskirti žaidimus, kuriuos galėtų žaisti visi vaikai, o kuriuos – tikrai tam tikro amžiaus sulaukę vaikai arba paaugliai).

LITERATŪRA

Anderson C. A., Bushman B. J. Human aggression // *Annual Review of Psychology*. 2002, vol. 53, p. 27–51.

Anderson C. A., Bushman B. J. Effects of violent video games on aggressive behavior, aggressive cognition, aggressive affect, physiological arousal and prosocial behavior: A meta-analytic review of the scientific literature // *Psychological Science*. 2001, vol. 12, p. 353–359.

Anderson C. A., Dill K. E. Video games and aggressive thoughts, feelings and behavior in the laboratory and in life // *Journal of Personality and Social Psychology*. 2000, vol. 78, p. 772–790.

Bandura A. *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1986.

Bandura A. Psychological mechanisms of aggression // *Aggression: Theoretical and empirical reviews*. Vol. 1 // Ed. by R. G. Geen, E. Donnerstein. New York: Academic Press, 1983. P. 1–40.

Bandura A. *Aggression: A social learning analysis*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1973.

Bensley L., Van Eenwyk J. Video games and real-life aggression: Review of the literature // *Journal of Adolescent Health*. 2001, vol. 29, p. 244–257.

Berkowitz L. *Aggression: Its causes, consequences and control*. New York: McGraw Hill, 1993.

Berkowitz L. Some effects of thoughts on anti- and prosocial influences of media events: A cognitive-neoassociation analysis // *Psychological Bulletin*. 1984, vol. 95, p. 410–427.

Colwell J., Payne J. Negative correlates of computer game play in adolescents // *British Journal of Psychology*. 2000, vol. 91, p. 295–310.

Dill K. E., Dill J. C. Video game violence: A review of the empirical literature // *Aggression and Violent Behavior*. 1998, vol. 3, p. 407–428.

Funk J. B., Buchman D. D., Jenks J., Bechtoldt H. Playing violent video games, desensitization and moral evaluation in children // *Applied Developmental Psychology*. 2003, vol. 24, p. 413–436.

Griffiths M. Violent video games and aggression: A review of the literature // *Aggression and Violent Behavior*. 1999, vol. 4, p. 203–212.

Irwin A. R., Gross A. M. Cognitive tempo, violent video games and aggressive behavior in young boys // *Journal of Family Violence*. 1995, vol. 10, p. 337–350.

Kirsh S. J. The effects of violent video games on adolescents: The overlooked influence of development // *Aggression and Violent Behavior*. 2003, vol. 8, p. 377–389.

Mullin C. R., Linz D. Desensitization and resensitization to violence against women: Effects of exposure to sexually violent films on judgments of domestic violence victims // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995, vol. 69, p. 449–459.

Sherry J. L. The effects of violent video games on aggression: A meta-analysis // *Human Communication Research*, 2001, vol. 27, p. 409–431.

Smith S. L., Lachlan K., Tamborini R. Popular video games: Quantifying the presentation of violence and its context // *Journal of Broadcasting and Electronic Media*. 2003, vol. 47, p. 58–76.

Suslavičius A., Valickas G. *Socialinė psichologija teisėtvarkos darbuotojams*. Vilnius: LTA, 1999.

Thomas M. H., Horton R. W., Lippincott E. C., Drabman R. S. Desensitization to portrayals of real-life aggression as a function to exposure to television violence // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1977, vol. 35, p. 450–458.

Wiegman O., Van Schie E. G. M. Video game playing and its relations with aggressive and prosocial behaviour // *British Journal of Social Psychology*. 1998, vol. 37, p. 367–378.

Paauglių gebėjimai suvokti informaciją

Dr. IRENA ZALESKIENĖ

Lietuvos teisės universiteto Socialinės politikos katedros docentė

Visuomenėje vykstantys pokyčiai (globalizacijos procesai, informacinės visuomenės kūrimasis, demokratijos plėtra, naujų tautų sambūvio principų paieška ir kt.) daro naujus iššūkius visiems globalaus pasaulio piliečiams. Vienas jų yra didėjantis žiniasklaidos vaidmuo atskleidžiant ir išryškinant tiek pozityvius (valstybių pastangos vienytis bendrai gerovei pasiekti, demokratinėms vertybėms įtvirtinti), tiek negatyvius (korupcijos skandalai, politiniai „nesusipratimai“ aukščiausio lygio valdžios institucijose ir pan.) socialinius, politinius reiškinius. Kitaip tariant, šiuolaikiniams piliečiams būtina mokėti informaciją ne tik pateikti, bet ir priimti, analizuoti, interpretuoti, daryti išvadas. Todėl tarptautinė jaunimo organizacija IEA (*International Association of Evaluation of Educational Achievements* – tarptautinė moksleivių laimėjimų vertinimo asociacija), atlikdama pilietinio ugdymo tyrimą (*CivEd*), tyrė ir lygino pasaulio moksleivių gebėjimą suvokti bei priimti informaciją. Lietuva buvo viena iš 28 šalių, dalyvavusių tyrime, todėl šiame straipsnyje keliamo tikslą: remdamiesi tarptautiniais pilietiškumo tyrimo rezultatais pristatyti Lietuvos paauglių gebėjimus suvokti informaciją.

Šiuolaikinė informacinė visuomenė ir jos piliečiams būtini gebėjimai

Informacinės visuomenės Japonijoje apologeto Y. Masahudos (Rytel, 2001) nuomone, informacinė visuomenė – tai tam tikra nauja civilizacijos forma, pasižyminti sugebėjimu greitai, interaktyviai ir pigiai priimti, suvokti, perduoti įvairaus pobūdžio informaciją globaliu mastu. Kryptingas informacinės visuomenės kūrimasis užtikrina visavertę visuomenės narių veiklą pasaulio erdvėje. Tai, pasak sociologo, globalus reiškinys, susijęs su naujos visuomenės užgimimu. Invidualizmas tokioje vi-

suomenėje praranda svarbą, užleisdamas vietą piliečių bendruomenėms, todėl piliečių judėjimai turėtų tapti pagrindine priemone socialiniams pokyčiams įgyvendinti. Toliau autorius vardija informacinės visuomenės pranašumus (geresnis ir spartesnis kitų kultūrų pažinimas, laiko taupymas, visiška asmenų atsakomybė už savo veiksmus, naujai besikurianti politinė, ekonominė ir socialinė struktūra, lemianti inovacijas ir pasaulio kaitą) bei trūkumus (lengvai vykdomi intelektualiniai nusikaltimai, žmonių amžiaus cenzos eliminavimas, tiesioginio bendravimo mastų mažėjimas, tam tikra visuomenės narių izoliacija). Išvardytiems pranašumams sustiprinti būtinos naujos edukacinės strategijos: atviros švietėjiškos aplinkos kūrimas; individualaus pobūdžio švietimo pateikimas ir pritaikymas kiekvienam pagal sugebėjimus; savišvietos sistemos sukūrimas; sąlygų mokytis visą gyvenimą užtikrinimas (Rytel, 2001, p. 71).

Šiuolaikinės visuomenės analitikai Lietuvoje teigia, jog „Informacinė visuomenė – tai tokia visuomenė, kurioje visi piliečiai prieina prie žinių išteklių ir sugeba pagaminti relevančią informaciją savo profesinei ir kasdieniui veiklai bei aktyviam dalyvavimui visose visuomenės srityse“ (Jarockytė, 2003, p. 29).

Žodžiu, galima teigti, kad informacinės visuomenės piliečiai, norėdami tapti aktyviais tokios visuomenės kūrėjais ir dalyviais, privalo išsiugdyti tokius gebėjimus:

- rasti ir suvokti informaciją;
- pasirinkti reikalingą;
- ją pritaikyti.

Vadinasi, pagrindinį iššūkį, kurį daro besikurianti informacinė visuomenė, tenka priimti ne tik valstybių politikams, informacinių technologijų kūrėjams, visuomenės tyrėjams, bet ir švietimo politikams, edukologams, edukacinės praktikos įgyvendintojams: mėginti apibrėžti, kokias būtinausias žinias turi įgyti ir kokiomis kompetencijomis operuoti esantys ir būsimieji informacinės visuomenės kūrėjai ir vartotojai? kokios naujos ir efektyvios švietimo strategijos turėtų būti taikomos, norint išugdyti asmenį, galintį ne tik vartoti, bet ir kurti? kokios tam turėtų būti sudarytos sąlygos? Tai tik dalis klausimų, į kuriuos turi atsakyti ne tik Lietuvos, bet ir viso pasaulio edukatoriai.

*Kaip Lietuvos paaugliai geba priimti informaciją?
(Tarptautinio tyrimo rezultatų apžvalga)*

Tyrimo pristatymas

Tarptautiniame lyginamajame pilietinio ugdymo tyrime *CivEd* dalyvavo 28 įvairių žemynų šalys. Tyrimas vyko dviem etapais.

- **Kokybinis tyrimas.** 1995–1997 metais buvo analizuojamas pilietinio ugdymo kontekstas: mokslinė literatūra, kurioje nagrinėjami įvairūs pilietiškumo aspektai, švietimo dokumentai, mokyklinės programos, vadovėliai. Medžiaga buvo renkama remiantis politikų, mokytojų, tėvų, mokinių pasisakymais. Šiame etape dalyvavo 24 pasaulio šalys, rezultatai paskelbti atskiru leidiniu (Torney-Purta, 1999).
- **Kiekybinis tyrimas.** 1998–1999 metais buvo testuojami mokleiviai. Dalyvavo per 90 000 keturiolikmečių iš 28 pasaulio šalių. Testavimo metu buvo tiriama jaunimo pilietinė branda (nuostatos, gebėjimai, žinios). Lietuvoje tyrimai buvo pristatyti spaudos konferencijoje ir viešojoje diskusijoje 2001 metais (Zaleskienė, 2001).

Buvo daroma klasterinė atranka – atrenkamos klasės, o ne pavieniai mokiniai. Šiuo atveju imties dydis priklausė ne tik nuo populiacijos, bet ir nuo klasės dydžio. Visų šalių tiriamųjų imtys buvo tikrinamos ir tvirtinamos Kvebeko universitete (Kanada). Lietuvoje pirmiau aprašytu būdu buvo atrinkti 3494 mokiniai iš 169 bendrojo lavinimo mokyklų: 144 lietuviškų, 19 rusiškų, 6 lenkiškų (anketos mokiniams buvo pateiktos atitinkamai lietuvių, rusų ir lenkų kalbomis). Taip pat buvo apklausti 338 istorijos ir etikos mokytojai, dėstantys tiriamosiose klasėse, bei 169 atrinktų mokyklų vadovai.

Testavimo priemonės, kurios buvo parengtos tarptautiniuose pasitarimuose, dalyvaujant visų šalių moksliniams koordinatoriams, sudarė klausimynas mokiniams, anketos mokytojams ir mokyklų vadovams. Testas mokiniams turėjo keturias dalis:

1-oji dalis. Kognityvinis testas, kuriuo buvo tikrinamos mokinių žinios ir gebėjimai (apibendrinti, analizuoti spaudą, nusakyti žinutės esmę, skirti faktą nuo nuomonės ir kt.).

1 lentelė. Tiriamųjų charakteristika

Šalis	Amžius			Mergaičių procentinė dalis	Mokinių, gimusių ne nagrinėjamoje šalyje, procentinė dalis
	Vidurkis	Standartinis nuokrypis	14-mečių procentinė dalis		
Australija	14,6	0,5	67	55	10
Belgija	14,1	0,7	34	49	10
Bulgarija	14,9	0,6	59	52	4
Čilė	14,3	0,8	40	49	2
Kolumbija	14,6	1,2	35	58	3
Kipras	14,8	0,4	75	51	9
Čekija	14,4	0,4	70	51	2
Danija	14,8	0,4	66	49	7
Didžioji Britanija	14,7	0,3	79	50	6
Estija	14,7	0,6	67	52	6
Suomija	14,8	0,3	67	52	3
Vokietija ¹	-	-	-	51	19
Graikija	14,7	0,5	83	52	6
Honkongas	15,3	0,8	38	49	20
Vengrija	14,4	0,5	70	50	3
Italija	15,0	0,7	58	52	2
Latvija	14,5	0,6	62	52	5
Lietuva	14,8	0,6	67	51	3
Norvegija	14,8	0,3	71	51	6
Lenkija	15,0	0,4	54	52	1
Portugalija	14,5	1,0	35	52	5
Rumunija	14,8	0,5	65	48	1
Rusija	15,1	0,5	48	53	14
Slovakija	14,3	0,4	69	53	2
Slovėnija	14,8	0,4	74	50	4
Švedija	14,3	0,4	79	52	8
Šveicarija	15,0	0,7	55	51	17
JAV	14,7	0,6	74	51	11
Bendri duomenys	14,7	0,7	62	51	7

¹ Informacija apie amžių iš Vokietijos negauta. Bendri duomenys apima 27 šalių duomenis.

ŠALTINIS: IEA pilietinio ugdymo studija, 14-mečių populiacija tirta 1999 metais.

2 lentelė. Lietuvos mokyklų tiriamieji (proc.)

MOKYKLA	Lietuviška	86,38
	Rusiška	2,69
	Lenkiška	10,93
LYTIS	Mergaitės	51,5
	Berniukai	48,5

3 lentelė. Lietuvos tiriamųjų aplinka šeimoje (proc.)

Kiek žmonių gyvena namuose?	Vidutiniškai	4,34
Ar šeima prenumerooja dienraščius?	Taip	57,2
	Ne	42,0
Ar gimė Lietuvoje?	Taip	96,7
	Ne	3,3
Teigia esą:	Lietuviai	82,3
	Rusai	6,7
	Lenkai	3,5
Kaip dažnai namuose kalba lietuviškai?	Niekada	4,8
	Kartais	10,0
	Visada arba beveik visada	74,0

2-oji dalis. Informacija apie patį mokinį ir jo aplinką: šeimą, draugus, laisvalaikį.

3-iojoje dalyje mėginta išsiaiškinti, kaip mokiniai supranta „demokratijos“, „piliečio“ sąvokas. Taip pat buvo tiriamos mokinių pilietinės ir patriotinės nuostatos.

4-oji dalis buvo skiriama nacionalinėms ir regioninėms (Rytų Europos, Europos Sąjungos, Šiaurės šalių) užduotims. Lietuvos moksleiviai galėjo pareikšti savo nuomonę apie tokius dalykus: a) Lietuvos kariuomenę; b) kas jiems padeda būti Lietuvos piliečiais; c) su kokiais Lietuvos istorijos faktais jie yra susipažinę ir su kokiais norėtų geriau susipažinti; d) kokių ketinimų turi dėl savo gyvenamosios vietos netolimoje ateityje (pvz., baigę mokyklą); e) „ką santvarkos pokyčiai atnešė Lietuvai: daugiau gerų ar daugiau blogų dalykų“ ir pan.

Lietuvos jaunuolių gebėjimai suvokti informaciją

Moksleiviams tyrimo metu buvo pateikiami įvairūs tekstai: politiniai (pvz., ištrauka iš rinkimų plakato), socialiniai (pvz., informacija apie gretimais uždaramą fabriką), informacija, susijusi su pačių moksleivių interesais (pvz., krepšinio aikštelės įrengimas) ir pan. Moksleiviams reikėjo nusakyti pagrindinę informacijos mintį, apibūdinti interesus ir kaip jiems informacijoje yra atstovaujama, atskirti, kur yra pateiktas faktas, o kur pateikta nuomonė, ir t. t.

Analizuojant duomenis aiškiai matyti, kad Lietuvos moksleivių kompetencija yra žemo lygio: 24-a vieta tarp 28 tyrime dalyvavusių šalių. Daugiavariantis Lietuvos moksleivių pilietinės kognityvinės kompetencijos palyginimas ($p < 0,05$) rodo, kad Lietuva iš esmės savo rezultatais lenkia tik Čilę ir Kolumbiją. Tyrimas taip pat atskleidė, kad Lietuvos jaunuolių žinios apie visuomenę yra kur kas gilesnės, negu jų gebėjimai suvokti (priimti, analizuoti, interpretuoti ir pan.) informaciją.

Tyrimas parodė, kad Lietuvos jaunuolių pasitikėjimas žiniasklaida yra labai didelis (antri po Danijos), toli pralenkiantis stiprias demokratines tradicijas turinčias šalis (Austriją, Angliją, Vokietiją, Belgiją ir kt.). Todėl autorė pagrįstai kelia tokius klausimus: **kas atsitinka visuomenėje, kai pasitikėjimas žiniasklaida yra toks didelis, o gebėjimas suvokti joje pateiktą informaciją yra labai žemo lygio? Kokios edukacinės strategijos galėtų daryti įtaką įveikiant šį prieštaringą procesą?**

Edukacinės strategijos, padedančios ugdytis informacijos suvokimo gebėjimus

A. Informacijos suvokimo gebėjimų ugdymas Lietuvos mokyklose

Remiantis įvairiais šaltiniais (Torney-Purta, 1999; Rytel, 2001; Jarockytė, 2003) galima teigti, kad žiniasklaidos daromas poveikis visuomenei yra trejopas: a) **kognityvinis**: piliečiai yra informuojami (deja, ne

Diagrama. Pilietiškos kognityvinės kompetencijos pasiskirstymas

Šalis	Vidurkiai		Tyrimo data	Tirta klasė	Amžiaus vidurkis **	Pilietiškos kognityvinės kompetencijos taškų skalė					
	•	(s)				40	60	80	100	120	140
Lenkija	•	111 (1,7)	5/99 - 6/99	8	15,0						
Suomija	•	109 (0,7)	4/99	8	14,8						
Kipras	•	108 (0,5)	5/99	9	14,8						
Graikija	•	108 (0,8)	3/99 - 6/99	9	14,7						
Honkongas ³	•	107 (1,1)	6/99 - 7/99	9	15,3						
JAV ¹	•	106 (1,2)	10/99	9	14,7						
Italija	•	105 (0,8)	4/99 - 5/99	9	15,0						
Slovakija	•	105 (0,7)	5/99 - 6/99	8	14,3						
Norvegija ⁴	•	103 (0,5)	4/99 - 6/99	8	14,8						
Čekija	•	103 (0,8)	4/99 - 5/99	8	14,4						
Australija	•	102 (0,8)	8/99	9	14,6						
Vengrija	•	102 (0,6)	3/99	9	14,4						
Slovėnija	•	101 (0,5)	4/99	8	14,8						
Danija ⁴	•	100 (0,5)	4/99	8	14,8						
Bendri duomenys	•	100 (0,2)	3/99 - 12/99	8/9	14,7						
Vokietija ²	•	100 (0,5)	4/99 - 7/99	8	n.a.						
Rusija ³	•	100 (1,3)	4/99 - 5/99	9	15,1						
Didžioji Britanija ¹	•	99 (0,6)	11/99	9	14,7						
Švedija ¹	•	99 (0,8)	10/99 - 12/99	8	14,3						
Šveicarija	•	98 (0,8)	4/99 - 7/99	8/9	15,0						
Bulgarija	•	98 (1,3)	5/99 - 6/99	8	14,9						
Portugalija ⁵	♦	96 (0,7)	4/99	8	14,5						
Belgija	♦	95 (0,9)	3/99 - 4/99	8	14,1						
Estija	♦	94 (0,5)	4/99	8	14,7						
Lietuva	♦	94 (0,7)	5/99	8	14,8						
Rumunija	♦	92 (0,9)	5/99	8	14,8						
Latvija	♦	92 (0,9)	4/99 - 5/99	8	14,5						
Čilė	♦	88 (0,7)	10/99	8	14,3						
Kolumbija	♦	86 (0,9)	4/99 and 10/99	8	14,6						

() Skliausteliuose pateikta standartinė paklaida.

- Šalies vidurkis aukštesnis už tarptautinį vidurkį
- Nėra reikšmingo statistinio skirtumo tarp šalies ir tarptautinio vidurkio
- ♦ Šalies vidurkis žemesnis už tarptautinį vidurkį

ŠALTINIS: IEA pilietinio ugdymo studija, 14-mečių populiacija tirta 1999 metais.

4 lentelė. Pasitikėjimas žiniasklaida ir nacionaline vyriausybe

Moksleivių dalis (procentais), kurie visada arba beveik visada pasitiki...						
Šalis	TV	radiju	spauda	vyriausybe	Šalis	
Danija	82	83	71	85	Danija	
Lietuva	75	73	63	76	Šveicarija	
Suomija	75	68	61	72	Norvegija	
Portugalija	73	67	64	65	JAV	
Norvegija	71	68	60	63	Kipras	
Švedija	70	68	56	59	Australija	
Lenkija	68	66	57	56	Vengrija	
Kipras	66	63	60	55	Suomija	
Vengrija	68	65	56	53	Švedija	
Latvija	66	62	50	51	Slovakija	
Estija	62	62	53	50	<i>Tarptautinis vidurkis</i>	
Kolumbija	60	57	58	50	Italija	
Čilė	64	56	54	49	Graikija	
<i>Tarptautinis vidurkis</i>	69	66	59	49	Honkongas	
Rumunija	66	61	45	45	Belgija	
Slovakija	58	58	53	44	Kolumbija	
Belgija	58	53	54	44	Didžioji Britanija	
Vokietija	54	56	53	44	Vokietija	
Čekija	56	55	51	41	Lietuva	
JAV	53	48	60	40	Estija	
Rusija	61	54	44	40	Čekija	
Šveicarija	53	54	51	39	Lenkija	
Bulgarija	58	55	44	37	Čilė	
Anglija	66	61	28	35	Portugalija	
Honkongas	59	57	34	35	Rumunija	
Australija	50	49	50	34	Latvija	
Slovėnija	52	51	38	30	Bulgarija	
Graikija	42	45	53	29	Rusija	
Italija	39	33	45	16	Slovėnija	

visada remiantis faktais); b) **ugdomas**: tiesiogiai ugdomos ir formuojamos piliečių nuostatos; c) **indoktrinuojantis**: įvardijamos arba iš anksto stengiamasi įteigti tam tikras vertybes, pateikiamas tam tikras vienpusis supratimas apie įvykį arba to įvykio vertinimas. Pastarasis daro ypač neigiamą įtaką besikuriančiai pilietinei visuomenei.

Viena iš esminių nuostatų, padedančių atsispirti neigiamam indoktrinacijos pavojui ne tik Lietuvos, bet ir pasaulio visuomenėse, yra švietimo politika, skatinanti jau ankstyvajame mokykliniame amžiuje pradėti ugdyti informacijos suvokimo gebėjimus. Todėl neatsitiktinai nacionalinėje bendrojoje pilietinio ugdymo programoje tarp kitų pilietinių gebėjimų įvardijami ir šie (Bendroji pilietinio ugdymo programa, 2004):

- pareikšti argumentuotą nuomonę raštu arba žodžiu socialinio-politinio gyvenimo klausimais;
- susirasti pilietiniam gyvenimui reikalingą informaciją;
- atskirti faktą ir nuomonę;
- išreikšti ir argumentuoti savo nuomonę ir kt.

Mokomoji medžiaga, padedanti ugdyti išvardytus gebėjimus, yra pateikta įvairiuose vadovėliuose. Tai ypač akcentuojama 10 klasės pilietiškumo pagrindų vadovėlyje „Mes“. Jame pabrėžiama, kad demokratinėje visuomenėje žiniasklaida vaidina svarbų vaidmenį ir atlieka daugelį funkcijų. Tarp jų – ir informacinę, nes „suteikia galimybes valdžiai informuoti piliečius apie priimamus sprendimus“, „suteikia galimybes valdžiai gauti grįžtamąjį ryšį“, nes piliečiai „žiniasklaidos priemonėse turi galimybę pareikšti savo nuomonę apie tai, kaip veikia valdžios priimti sprendimai“ (Zaleskienė, 2004, p. 63). Todėl visos vadovėlio užduotys yra orientuotos į informacijos suvokimo gebėjimų ugdymą.

B. Informacinių gebėjimų ugdymo patirtis užsienio šalyse: žiniasklaidos edukacinės programos

Daugelis demokratinių šalių, skiriančių ypatingą dėmesį jaunimo pilietinei edukacijai (JAV, Nyderlandai, Prancūzija ir kt.), žiniasklaidą ugdymui naudoja dviem būdais: a) **kaip objektą**, kaip studijų medžia-

gą, informacijos šaltinį; b) **kaip priemonę**, kaip politinių ir socialinių problemų studijavimo bei sprendimo metodą. Pavyzdžiui, Nyderlanduose keliami šie pilietinio ugdymo tikslai, susiję su informacijos suvokimo gebėjimais. Baigdamas mokyklą jaunuolis turėtų gebėti:

- nustatyti informacijos patikimumą;
- lyginti įvairius informacijos šaltinius;
- nustatyti, kokius interesus gina ir kam atstovauja informacija;
- atskirti faktus nuo nuomonių, prietarų ir stereotipų;
- pateikti argumentuotą nuomonę, kokie veiksniai gali trukdyti pateikiamos socialinės tikrovės objektyvumui. Tam privalu naudotis atrankinio suvokimo ir informacijos ribų idėjomis.

Šiems gebėjimams ugdyti skiriama speciali metodika, kuri sąlygiškai galėtų būti pavadinta „Spalvinga tikrovė“ (Philippens, 1999). Jos esmė yra ta, kad mokytojas iš pradžių pateikia trumpą įvadą apie tai, kaip žiniasklaida (laikraščiai, žurnalai, televizijos programos bei fotografijos, filmai) išreiškia (atspindi, vaizduoja) tikrovę. Bet ar tai iš tiesų yra tikrovė? Dažnai žiniasklaidoje žmonės, įvykiai vaizduojami pagal informacijos perteikėjų iš anksto susidarytą nuomonę arba pagal visuomenėje egzistuojančius stereotipus. Todėl mokiniams duodama speciali užduotis: vieni jų eina laikraščio „Tikrovė“ vyriausiojo redaktoriaus pareigas, atsakydami sau į klausimus: kaip aš norėčiau pavaizduoti tikrovę? ar tikrovė bus tokia pat, kokią mato televizijos reporteris ar laikraščio korespondentas? ar tai, ką žurnalistas aprašė pereitame laikraščio numeryje, yra tikrovė, ar pagražinta tikrovė? ir t. t. Paskui mokiniams išdalijami straipsniai su įvairiais tekstais ir nuotraukomis, iš kurių reikia sudaryti įvairaus lygio (tikrovę atspindinčius, tikrovę pagražinančius, tikrovę juodinančius ir pan.) straipsnius. Juos analizuodami moksleiviai rengia diskusijas.

Jungtinėse Valstijose yra paplitusios žiniasklaidos edukacinės programos, kurias turi beveik visi didžiausi valstijų dienraščiai, televizijos kanalai. Stažuotės metu (2002 m.) straipsnio autorei teko plačiau susipažinti su Kalifornijos valstijos laikraščio „Los Angeles Times“ specialia, jau du dešimtmečius veikiančia edukacine programa „Angeles Times in Education“. Šios programos esmė – laikraštis kviečia bendra-

darbiauti mokytojus drauge su mokiniais, kartu sudarydamas puikias galimybes ugdyti informacijos suvokimo gebėjimus: rengiami informacijos suvokimo seminarai (autorė buvo vieno iš tokių seminarų dalyvė); leidžiama metodinė medžiaga mokytojams, kaip ugdyti vaikus; vaikai patys, prižiūrimi žiniasklaidos redaktorių, rengia analitinius straipsnius ir juos publikuoja laikraštyje, kartu su mokytojais „seka“ straipsnių herojų arba „problemų sprendimo pėdomis“ ir t. t. Žodžiu, pati žiniasklaida yra suinteresuota ugdytis savo informacijos suvokėją (priėmėją, perteikėją, kūrėją, analitiką, interpretatorių ir pan.).

Išvados

Mokslinės literatūros ir atlikto tarptautinio tyrimo *CivEd* (pilietinio ugdymo studija) rezultatų analizė leidžia daryti šias išvadas:

- Jaunuolių gebėjimas suvokti informaciją yra integrali pilietinės kognityvinės kompetencijos dalis.
- Tarptautiniai lyginamieji duomenys rodo, kad yra stipri koreliacija tarp moksleivių žinių ir gebėjimo šias žinias suvokti: jas priimti, analizuoti, interpretuoti ir pan. Tie jaunuoliai, kurie turi daugiau žinių apie visuomenę, geriau suvokia demokratijos esmę ir principus, taip pat pilietinę informaciją.
- Lietuva yra 24-oji tarp 28 tyrime dalyvavusių šalių; daugiavariantis Lietuvos moksleivių pilietinės kognityvinės kompetencijos palyginimas ($p < 0,05$) rodo, kad Lietuva iš esmės savo rezultatais lenkia tik Čilę ir Kolumbiją. Tyrimas atskleidė, jog mūsų paaugliai nesupranta žiniasklaidos vaidmens visuomenėje, nesugeba suvokti rašytinės informacijos esmės, atskirti fakto nuo nuomonės ir t. t.
- Nors Lietuvos paaugliai iš esmės ir suvokia demokratijos esmę, nėra išsiugdę pakankamo lygio informacijos analizavimo, interpretavimo gebėjimų. Todėl jie daugiau žino, negu geba analizuoti ir interpretuoti.
- Viena iš veiksmingesnių informacijos suvokimo gebėjimo ugdymo strategijų yra pačios žiniasklaidos dalyvavimas ugdomajame procese.

LITERATŪRA

- Bendroji pilietinio ugdymo programa / Rankraštis, 2004.
- Information Literacy. Los Angeles Times in Education. Los Angeles, California, 2002.
- Jarockytė A. Informacinė visuomenė Lietuvoje 1990–2000. Vilnius: Žara, 2003.
- From the School Newsroom to the Courtroom. Constitutional Rights Foundation. Los Angeles, California, 2002.
- Philippens H. M. Dossier: Politike en Sociale vorming. Netherlands, Wltersgroep Groningen, 1999.
- Rytel T. Informacinės visuomenės plėtra Japonijoje: Y. Masahudos vizija. Vilnius: Mokslo aidai, 2001.
- Torney-Purta J., Schwille J., and Amadeo J. A. Civic Education Across Countries: Twenty-Four National Case Studies from IEA Educational Project. Amsterdam, International Association for the Evaluation of Educational Achievements, 1999.
- Zaleskienė I. Ar pilietiškai Lietuvos moksleiviai? / Tarptautinio pilietinio ugdymo tyrimo rezultatų analizė. Vilnius: NEC, 2001.
- Zaleskienė I. Mes / Pilietiškumo ugdymo pagrindai. Vilnius: Homo liber, 2004.

Audiovizualinė žiniasklaida (televizija) ir vaikas

ROSITA UZNIENĖ

Klaipėdos universiteto socialinių mokslų doktorantė

Audiovizualinė žiniasklaida – svarbus vaikų asmenybės ugdymo veiksnys, turintis įtakos supratimui apie pasaulį, požiūriui į įvairius reiškinius, elgesio normas, vertybių sistemą. Terence H. McLaughlinas knygoje „Šiuolaikinė ugdymo filosofija: demokratiškumas, vertybės, įvairovė“ teigia, kad „neinformuotas žmogus – prastas pilietis <...> jam reikia daug žinoti, kad sukauptų reikalingą suvokti visuomenėje vykstančius procesus informaciją“.

Televizija (TV) – viena iš audiovizualinės žiniasklaidos priemonių, kurios jautriausia auditorija – vaikai, todėl TV poveikio jų asmenybės ugdymui, socializacijai negalima apibūdinti vienareikšmiškai.

V. Urbonas akcentuoja, kad „žiniasklaida yra viena iš socialinių institucijų.“ Socialinė institucija – vertybių, normų, idealų sistema, žmonių veiklos ir elgesio pavyzdžių bei kitų visuomenės kultūrinio proceso elementų visuma. Vadinasi, TV viena iš socialinių institucijų, tiesiogiai ir netiesiogiai dalyvauja vaikų ugdymo procese – ne tik perduoda informaciją bei tenkina tam tikrus visuomenės narių poreikius, bet ir daro įtakos asmenybės ugdymo procesui.

Pagrindinė vaikystės užduotis – išmokti skirti gėrį ir blogį, t. y. būti moraliu žmogumi. Nuo moralinio mąstymo priklauso ir kalbos apie moralę, tačiau vienos kalbos nieko vertos. Moralumas yra ir tinkamas elgesys, kuris priklauso ne tik nuo vaikų mąstymo, bet ir nuo socialinių įtakų (šeimos, ugdymo institucijos, žiniasklaidos ir t. t.), su kuriomis bręstanti asmenybė kasdien susiduria. Vaikų moralės raidą galima skatinti diskutuojant įvairiais moraliniais klausimais, aiškinant jų prasmę. Vaikai, išmokę valdyti savo impulsus, atsisako mažų malonumų dabar dėl didesnių vėliau. Išmokę taip elgtis, tampa socialiai

atsakingesni, sėkmingiau ir produktyviau mokosi. Tiesiogiai sutelkti dėmesį į teisingą ir globojančią moralinį išsipareigojimą galime mokydami ir modeliuodami tokį elgesį. Šiuolaikiniai tyrimai rodo, kad moralės raida yra laipsniškas procesas, kuriam svarbu ir tėvų elgesys, ir socialinė aplinka ir jos veiksniai, ir paties vaiko bruožai. Moralės raida prasideda kūdikystėje ir trunka visą gyvenimą. Vaiko supratimas apie socialines normas keičiasi, kartu keičiasi ir jo moralė. Daugelį vertybių, normų, nuostatų, elgesio pavyzdžių bei kitų socializacijos veiksmų perduoda ne tiesiogiai tėvai ar kiti suaugusieji, o „tarpininkai“ – dažnai žiniasklaida (televizija). Žiniasklaidos funkcijų efektyvumo kokybė, pobūdis, turinys asmenybės socializacijos ir ugdymo procese priklauso nuo visuomenės išsivystymo lygio, demokratijos laimėjimų, socialinių bei istorinių sąlygų, ugdymo tradicijų.

M. Furst skiria šias žiniasklaidos funkcijas: aktualios informacijos perdavimą, pramogas, normas, vertybių perdavimą (pvz., socialinių, politinių, religinių), gyvenimišką pagalbą, mokslo žinių skleidimą ir švietimą. V. Jakavičius, apibūdindamas žiniasklaidos (televizijos) funkcijas ugdyme, teigia, jog **šviečiamoji funkcija** realizuojama per įvairių mokslus populiariančią informaciją, kuri plečia, gilina žinias. Bet dažnai ta informacija būna šališka, nes jos teikėjas pirma siūlo savo požiūrį. O iš tikrųjų pirma reikėtų pateikti objektyvią informaciją, ir tik tada siūlyti savo vertinimus. Todėl labai svarbu, kad žiniasklaidos atstovai suvoktų savo atstovaujamos srities šviečiamosios funkcijos ugdomąją reikšmę ir subjektyvia informacija neklaidintų auditorijos. Žinoma, nereikia pateikti tik vieną nuomonę, nes objektyvių nuomonių įvairovė verčia analizuoti ir skatina saviugdą.

Lavinamoji funkcija priklauso nuo teikiamos informacijos turinio ir pobūdžio, nes informacijos turinys gali būti tiesmukai teigiantis arba problemiškas, verčiantis intensyviai mąstyti, gretinti, analizuoti. Juo daugiau tokio pobūdžio informacijos, tuo geriau žiniasklaida atliks savo ugdomojo poveikio lavinamąją funkciją, kuri ypač reikšminga vaikų socializacijos procesui.

Auklėjamoji funkcija reiškiasi pateiktos informacijos vertinimais, pažiūromis, siekiant juos įdiegti vaikams. Tai daroma keliais būdais:

informaciją lydi pateikėjo vertinimas. Tai tiesmukas auklėjimas. Informacijoje esantys faktai sudėliojami taip, kad žiūrovas, skaitytojas ar klausytojas tarsi savaime susidarytų pageidaujamą požiūrį ar vertinimą. Informacija lyg ir objektyvi, netendencinga, bet nuolat kartojami tie patys žodžiai ar mintys, vaizdai veda į norimą tikslą. Iš anksto aiškus viso informacijos bloko kryptingumas. Akcentuodami žiniasklaidos funkcijas vaikų socializacijos bei ugdymo procese (šviečiamąją, lavinamąją ir auklėjamąją), turime pripažinti, kad žiniasklaida (televizija) – vaikų rengimo gyvenimui, integravimo į visuomenę (socializavimo) subjektas.

Mokslininkai teigia, kad televizijos įtaka priklauso nuo to, ką ji pakeičia. Dabartiniai vaikai auga vos ne televizoriuje, jau kelių savaitių mažylis rėkia kartu su įjungto televizoriaus garsiakalbiais. Vaikai ir suaugusieji, kurie keturias valandas per dieną praleidžia prie televizoriaus, keturiomis valandomis mažiau laiko skiria aktyviai veiklai – kalbėjimui, mokymuisi, žaidimams, skaitymui ar bendravimui. Kai tėvai neturi laiko ar noro parodyti vaikams realų pasaulį – sėdasi priešais televizorių, anot G. Unverzagt'o, „dažnai tėvai TV naudojami kaip elektronine aukle“. Televizorius „suryja“ laiką, atitolina vaiką nuo tėvų, skurdina jo vidinį pasaulį. O juk būtent vaikystėje, maždaug iki šešerių metų, turi nusistovėti tokia vaiko jausmų ir proto harmonija, kad brandžiam amžiuje jausmai ir aistros nenustelbtų proto, ir atvirkščiai – protas nenustelbtų jausmų. Teigiami charakterio bruožai ir dorybės išugdomos tik laimės ir sveikatos puoselėjimo, bet ne draudimo, bausmės ar kentėjimo būdu. Tai galima pasiekti nuo mažų dienų vaiką mokant ir pratinant gyventi labiau objektyviai negu subjektyviai, pratinant jį daugiau galvoti apie išorinio pasaulio daiktus ir įvykius negu apie save, savo sėkmes ar nesėkmes. Orientacija į objektyvųjį pasaulį ugdo vaiko interesus, o tai formuoja sveiką ir stiprią psichiką, moko teisingai vertinti gyvenimo galimybes, suvokti, kas realiame gyvenime galima ir kas ne (B. Kuzmickas). Vaikai tikrai ne viską supranta, ką mato TV ekrane. Vėliau jie gautą informaciją lygina su ta, kurią sukaupe iš patirties. Vaikai kaupia TV žiūrovo patirtį, kuri turi įtakos jų elgesiui bei vertybių sistemai, t. y. jų moralinei raidai. Neaiškinant

vaikai nesuvokia, kur prasideda realus, o kur TV pasaulis, bet svarbiausia – kas teišus, kur slepiasi teišybė ir kur ji randama: šiapus ar anapus ekrano. Blogiausia, kai vaikui ne atsakoma į jam labai svarbius klausimus, nesudaromos sąlygos kritiškai vertinti tai, ką matė, pasidalyti išpūdžiais, jausmais. Būtent tėvai, pedagogai turėtų išmokyti vaikus „žiniasklaidos raštingumo“ (angl. *Media literacy*). JAV psichologų asociacija ne tik pataria tėvams riboti laiką, kurį jų vaikai praleidžia prie TV, bet ir siūlo kartu su jais žiūrėti bei aptarti TV programas. Kai kurie mokslininkai pataria „mokyti sąmoningai suvokti žiniasklaidą“. Leonardas Eronas ir Rowellis Huesmannas mokė Čikagos rajono vaikus, kad televizijos ekranuose rodomas netikras pasaulis, kad agresija yra mažiau įprasta ir ne tokia veiksminga kaip vaizduojama TV, kad smurtas yra blogybė. Po dvejų metų atlikus tyrimą paaiškėjo, kad šiems vaikams matytos smurto scenos turėjo mažesnę įtaką negu tiems, kurie nebuvo mokomi (D. G. Myers).

Žiniasklaidos mokymo programos bendrojo lavinimo mokyklose daugelyje šalių egzistuoja jau dešimtmečius. Lietuvoje kol kas to nėra. Vaikus reikia mokyti ir lavinti, kad jie taptų kritiški ir kompetentingi žiniasklaidos vartotojai. „Lietuvos ugdymo įstaigos, ugdydamos būsimosios informacinės visuomenės piliečius, stengiasi apeiti jų, kaip viešosios sferos dalyvių, mokymo problemas – neugdo sąmoningų laikraščių skaitytojų, televizijos žiūrovų, radijo klausytojų“ (V. Gudonienė). Įžymusis audiovizualinės žiniasklaidos atstovas Piteris Votkinsas akcentavo, kad „Lietuvai reikia tokios švietimo sistemos, kuri ugdytų kritišką jaunimo požiūrį į tai, ką jie mato TV ekranuose. Lietuva turi unikalią kultūrą, turtingą literatūrą, gausų muziejinį palikimą ir tikrai gali tapti demokratiinių pokyčių audiovizualinėse priemonėse iniciatore“ (R. Uznienė).

Nuo vidurinės vaikystės laikotarpio (6–10 m.) pradžios vaikas daugiau vadovaujasi savo paties moraliniais sprendimais. Jis turi vidinę moralės sistemą, kuri jam leidžia reaguoti savarankiškai, vadovaujantis tuo, kas jam atrodo teisinga ar klaidinga. Vietoj priklausomybės nuo suaugusiųjų moralės (išorinės kontrolės) susiformuoja asmeninė vaiko moralė (vidinė kontrolė). Psichoanalitinė ir biheivoristinė teori-

jos moralės raidą aiškina skirtingai, tačiau abi moralę laiko visuomenei priimtiniu elgesiu arba geromis normomis. Psichoanalitinė teorija teigia, kad vaikas, galintis pasakyti, kas yra teisinga, o kas ne, jau turi internalizuotą (vidinę) moralinių normų sistemą. Psichoanalitinė ir behavioristinė moralės raidos teorija sako, kad moralinis funkcionavimas yra ypatinga žmogaus aktyvumo forma, kuri priklauso nuo kiekvieno asmens raidos eigos. Moralinis elgesys įgyjamas kaip ir bet kuri kita reakcijų sistema: per išmokimą, pastiprinimą ir modeliavimą.

Šiandien vaikai žiniasklaidos priemonėmis gali disponuoti savarankiškai. Per masines komunikacijos priemones vaikai apie savo bendraamžių ir suaugusiųjų gyvenimą sužino daugiau nei ankstesnės kartos, suaugusiųjų pasaulį pažįsta greičiau ir anksčiau, nei atsiranda galimybė jį patirti asmeniškai. „Vaikai yra pati imliausia auditorija, kuri tas vertybes perima, jomis grindžia elgesio normas, pagal jas kuria savo gyvenimo stereotipus“ (R. Žukauskienė). Dėl to keičiasi ir tėvų bei švietimo įstaigų vaidmuo, silpnėja jų galimybės iš esmės turėti įtakos vaikų socializacijai. Galiausiai „žiniasklaidos priemonių įtaka gali būti tokia didelė, kad jose vyraujančios temos tampa komunikacijos pagrindu, ašimi, apie kurią sukasi ne tik menkai pažįstamų žmonių, bet ir šeimos bendravimas“ (E. Sander, J. Pikūnas). Netikras TV pasaulis, kuriame smurto daugiau negu meilės, gali veikti vaikų mąstyse- ną apie tikrą pasaulį. Žiniasklaida puoselėja (arba ne) kultūroje egzistuojančius įsitikinimus ir vertybes. „Masinės komunikacijos priemonės jų nesukuria – jos jau turi egzistuoti, tačiau maitina, propaguoja ir padeda kultūrai išlaikyti ir pritaikyti jos vertybes, skleisti jas tarp kultūros narių ir taip susieti juos bendru sutarimu, intersubjektyvumu“ (J. Fiske). Masinės komunikacijos priemonės turi nuolat rūpintis vaikų socialine orientacija, t. y. padėti jiems susivokti konkrečioje situacijoje, suprasti ir teisingai vertinti socialinius reiškinius, nustatyti savo veiksmų tikslus, kryptį ir pobūdį.

Žiniasklaidos įtaka vaikų socializacijai dabar nekelia abejonių. Žiniasklaidos atstovai yra „galingi“ vaikų auklėtojai, galingesni net už tėvus ar auklėtojus, mokytojus. Tad jie turėtų suprasti savo veiklos funkcijų reikšmę“ (V. Jakavičius). Žiniasklaida (televizija) formuoja

vaikų pasaulėžiūrą ir pasaulėvaizdį, nušviesdama žmonijos bei valstybės praeitį ir dabartį, išryškindama panašumus ir skirtumus, primindama tautos ir jos kultūros istoriją, tradicijas, taip pat padeda ugdyti istorinę vaikų sąmonę tiek, kiek turi tam kompetencijos, profesionalumo. V. Jakavičius pažymi, kad „žurnalistai yra vieni iš ugdytojų, o ugdymas – svarbiausias žmogaus tapsmo veiksnys“. Todėl labai svarbu, kad tame procese audiovizualinė žiniasklaida dalyvautų profesionaliai ir kompetentingai – ugdytų visavertę, socialiai subrendusią – mokačią pasirinkti, daryti sprendimus, o svarbiausia – dorą, moraliai subrendusią asmenybę. Skandinavijos šalyse ne pirmi metai žurnalistikos institutuose rengiami vaikų žurnalistai. JAV, Anglijoje sukurtos specialios laboratorijos, kurias finansuoja valstybė, kad būtų atliekami specialūs televizijos įtakos vaikams tyrimai, žiniasklaidos atstovus konsultuoja vaikų psichologai, griežtai baudžiami žurnalistai, pažeidę vaiko teises. Lietuvoje vaikų žurnalistai nerengiami. Vaikiškų televizijos laidų ir filmų kūrėjai – savamoksliai pedagogikos srityje. Komerinių TV kanalų savininkai, įsigydami animacinius filmus (ypač iš tolimojo užsienio) vaikams, galvoja ne apie kokybę, o apie kiekybę (tokią produkciją transliuoja Lietuvos komercinės TV) dėl vienos priežasties – nėra vaikiškos žiniasklaidos specialistų, kurie atliktų ir patarėjo, ir konsultanto bei kontrolieriaus funkcijas.

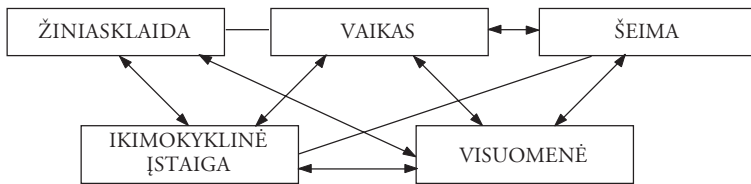
Kognityvinės raidos teoretikai tiria, kaip keičiasi augančio vaiko moraliniai samprotavimai. Jie teigia, kad didėjantis pažintinis (kognityvinis) subrendimas ir socialinė patirtis padeda vaikui vis geriau suprasti sąveikaujančias socialines normas, kurios reguliuoja moralinę atsakomybę. Kognityvinės raidos teoretikai teigia, kad yra labai specifinis moralaus mąstymo ir elgesio ryšys: jie abu turi artėti vienas prie kito individui siekiant aukštesnio moralinio samprotavimo lygio.

Piaget moralės raidos teorijoje skiria dvi stadijas: heteronominės moralės (paklusnumo kito autoritetui) arba moralinio realizmo – 5–10 metų vaikai, ir autonominės (bendradarbiavimo) moralės – 10 metų ir vyresni vaikai. Vaiko supratimas apie socialines normas keičiasi, kartu keičiasi ir jo moralė. Kohlbergas yra sudaręs šešių moralės raidos stadijų seką. **Bausmė ir paklusnumas:** vaikams yra sudėtinga apsvarstyti ir atsižvelgti į du po-

žiūrius. Nežinodami, kad gali skirtis žmonių interesai ir dalyko supratimas (perspektyva), jie ignoruoja kitų asmenų ketinimus ir motyvus, sprenddami, ar jų veiksmai geri, ar blogi. Jie neginčijamai priima autoriteto požiūrį kaip savo ir nukreipia dėmesį į tai, kaip išvengti bausmės. **Naivusis hedonizmas arba instrumentinė orientacija** – teisingu laikomas toks veiksmas, kuris patenkina paties asmens poreikius, į kitus asmenis žiūrima kaip į veikiančius savo interesams: tu – man, aš – tau. **Gero berniuko – geros mergaitės orientacija** – tarpasmeninio atitikimo, santarvės moralė. **Socialinės tvarkos palaikymo orientacija** – taisyklės taikomos kiekvienam ir kiekvieno pareiga yra jų laikytis. **Socialinės sutarties, teisėtumo orientacija** – individas nebežiūri į taisykles kaip nustatytas visam laikui, bet suvokia jas kaip lanksčią priemonę žmogiškosioms vertybėms palaikyti, paremti. **Orientavimasis į universalius etinius principus** – pripažinti visuotinę žmonių lygybę ir gerbti kiekvieno asmens, kaip individualybės, vertę ir orumą. Mokslininkas siekė labai tiksliai apibūdinti kokybinius moralinio mąstymo pokyčius. Jis nurodė, kad studijos sudaro invariantinę seką ir kad kiekviena nauja studija laikoma savaresniu moralinių sprendimų priėmimo būdu. Jis teigė, kad moralės raida priklauso nuo asmens kognityvinių ir perspektyvos supratimo įgūdžių, kuriuos vaikas patiria veikiamas socialinės aplinkos. Žiniasklaidos įtaka vaikų socializacijai šiandien nekelia abejonių. Žiniasklaidai tenka daug vaidmenų – pagalbinto, patarėjo, vadovo, dažnai netgi pavyzdžio, padedančio suprasti mokslo, gyvenimo tiesas, plėsti žinias, akiratį, kurti. Deramai ugdant vaiką, atsiskleidžia svarbiausi žmogaus poreikiai, lavinamas gebėjimas mokytis, suprasti kitus, žadinamas noras užsiimti įvairia veikla, mokoma ir skatinama bendrauti, vadovaujantis sąžine ir universaliais etikos principais. Žiniasklaidos priemonės – vienas iš veiksnių, lemiančių vaiko savivokos kokybę bei savęs vertinimą, kurio pamatas – asmeninės savybės (sąžiningumas, ištikimybė ir drąsa), ir nuomonės apie save patį iš kitų žmonių atsiliepimų.

Žiniasklaida vis labiau veikia individo santykį su visuomene, jo socialinę elgseną, kartu ir individo tapumą visuomeniniu žmogumi, t. y. jo socializaciją. Socializacija apima ir tikslingą, visuomenės kontroliuojamą poveikį individui (auklėjimą), ir stichinius asmenybės for-

mavimosi procesus. Individas, būdamas socializacijos objektas, kartu yra ir visuomenės veiklos subjektas, naujų visuomenės veiklos formų kūrėjas. Todėl aktyvus individo dalyvavimas visuomeninėje veikloje lemia socializacijos sėkmę. Komunikaciniame auklėjimo procese, dalyvaujant ugdytojui, vyksta ugdytinio personalizacija. „Personalizacija reiškia savų poreikių struktūrų formavimą ir valdymą, prasmingą, koordinuotą ir atsakingą individo grįžtamąjį atsaką į visuomeninius bei kultūrinius veiksnius“ (J. Fiske). Norėdama pasiekti auklėjamąjį efektą, žiniasklaida turi ne tik skleisti tikrovės žinias, perduoti informaciją apie visuomeninio gyvenimo įvykius vaikams priimtina forma, bet ir būtinai siekti teigiamai paveikti juos, kad jie taptų visaverčiais visuomenės nariais. Žiniasklaida, atlikdama savo kultūrinę ir pramoginę funkcijas, formuoja vaikų dvasinę kultūrą, elgesio, ekologinę, laisvalaikio, buities, bendradarbiavimo kultūrą. Žiniasklaida padeda vaikams tapatinti save su tam tikra amžiaus grupe, kultūros srovėmis, aktualiomis mados formomis, kūno kalba, gestais, šokių stiliais ir pan. Vertinant žiniasklaidos įtaką vaikui, svarbu atsižvelgti į jo jausmus, poreikius ir interesus. Žiniasklaida (televizija) vaikų socializacijos procese dalyvauja ir kaip mikro-, ir kaip makrolygio atstovė.

ŠALTINIS: R. Uznienė. Vaikas (5–6 m.) ir televizija: socialinis-pedagoginis aspektas. Klaipėdos universitetas, 2002.

Žiniasklaida (televizija) turi įtakos vaikų socialinių įgūdžių formavimuisi. Apibūdinsime kai kuriuos socialinius įgūdžius. *Sprendimų priėmimo* įgūdis padeda priimti konstruktyvius sprendimus. Vaikas turi mokėti pasirinkti, nuspręsti ir „savo kailiu“ pajusti tokio sprendimo ar pasirinkimo padarinius. Jis turi mokytis iš savo patirties. *Problemų sprendimo* įgūdis leidžia konstruktyviai spręsti problemas. *Kūrybiško mąstymo* įgūdis susijęs su sprendimų priėmimu ir problemų sprendimu. Kūrybiš-

kas mąstymas leidžia įvertinti visas galimas alternatyvas, mūsų veiklos ar neveiklumo padarinius. *Kritinis mąstymas* yra gebėjimas analizuoti informaciją ir patyrimą. *Efektyvus bendravimas* – tai gebėjimas išreikšti save verbaliniais ir neverbaliniais būdais, priimtinais mūsų kultūrai ir situacijai. Tai reiškia, kad mes galime pasakyti savo norus, troškimus, o prireikus paprašyti patarimo, pagalbos. *Asmeninio bendravimo* įgūdis reiškia gebėjimą užmegzti ir išlaikyti draugiškus ryšius su aplinkiniais. Tai turi didelę įtaką vaiko psichinei ir socialinei gerovei. *Savęs pažinimas* – gebėjimas pažinti ir įvertinti savo charakterį, gerąsias ir blogąsias savybes. Tai padeda bendraujant, leidžia prognozuoti savo elgesį stresinėse situacijose. *Emocijų valdymas* – pirmiausia tai savo ir kitų žmonių emocijų supratimas bei žinojimas, kaip jos veikia elgesį, sveikatą. *Empatija* yra gebėjimas įsijausti į kito žmogaus gyvenimą. Ji padeda suprasti ir priimti kitus žmones, kurie yra ne tokie, kaip mes. Empatija ugdo pasitikėjimą ir artumą tarp žmonių. *Streso įveikimas* – streso priežasčių numatymas ir žinojimas, kaip jis veikia. Tai leidžia asmenybei pabandyti išvengti stresų arba kuo konstruktyviau juos įveikti.

Socialinių įgūdžių formavimas yra viena iš sėkmingos vaikų socializacijos sąlygų. Ikimokyklinukai filme matomus vaizdus laiko realiais. Vaikams sunku ilgiau kaip pusvalandį išlaikyti dėmesį ir ramiai sėdėti priešais televizorių. Filmų žiūrėjimas ikimokykliniame amžiuje tokiu mastu, koku dabar tai daroma, yra neadekvatus užsiėmimas. Vienintelė galima vaiko reakcija į neadekvačią situaciją yra baimė (A. Stachiw, G. Spiel, M. Furst).

Dauguma mokslininkų sutinka, kad televizijos programose rodomas smurtas skatina jas žiūrinčių vaikų ir paauglių agresyvų elgesį. Smurto reakcijos kyla dėl kelių veiksmų sąveikos: sužadinimo, kurį vaikai ir paaugliai patiria stebėdami smurtą, kylančių su smurtu susijusių minčių, slopinimo ir imitavimo (Geen ir Thomas). Tiems, kurie patogiausiu laiku ekrane pamato daug nusikaltimų, pasaulis atrodo pavojingesnis. Dažnai matydami smurto vaizdus, žiūrovai pasidaro ne tokie jautrūs. Jie tampa abejingesni stebėdami smurtą per TV ir gyvenime. Anot R. Žukauskienės, „per TV matytas agresyvus elgesys, smurtas vaikui atrodo tuo realesnis, kuo daugiau žiaurumo scenų jis pamato“. A. Kurienė pa-

brėžia: „prievartinės programos stiprina nuostatas, kad žiaurumas yra priimtinas“.

8–11 metų vaikas linksta į ekspresiją, kuri reiškiasi ir konkrečių filme matytų veiksmų mėgdžiojimu. Maždaug nuo 10 metų vaikai pradeda domėtis pačiu filmu. Jiems labiau rūpi veiksmas, kuris turi būti įdomus ir įvairus. Pirmenybė teikiama vaikiškiems, nuotykiniams ir kriminaliniams filmams. TV vaizduojama prievarta sukelia baimę tada, kai vaikas žiūri įsijautęs ir praranda ryšį su realia patirtimi. Agresijos skatinamasis poveikis per TV priklauso nuo šių veiksnių: kultūrinio fondo, socialinės bei šeimos aplinkos, žiūrovo asmenybės bruožų ir situacijos laidos žiūrėjimo metu. Prievartos vaizdavimas agresyvų žiūrovų elgesį skatina tada, kai jis pats dėl anksčiau minėtų veiksnių nelabai moka slopinti savo agresiją (P. Winterhoff-Spurk). Kuo daugiau laiko vaikas praleidžia prie televizoriaus, tuo aiškiau matyti, koks jis apleistas (M. Keilhaker, E. Wasem, M. Furst).

Jau prieš dvidešimt metų tyrimai parodė, kad TV yra tik kiek sušvelninta įtaigos forma, sustiprinama emocine įtampa ir pasitenkinimu. Turėdami pasirinkimo laisvę, mokyklinio amžiaus vaikai ir paaugliai žiūri smurto scenas, sekso ir kitokių negerovių perpildytas programas. Pasak G. Sakalausko, kriminologija išskiria kelias teorijas, aiškinančias televizijoje vaizduojamo smurto poveikį vaiko elgesiui: **stimuliavimo** (pagal kurią asmuo žiniasklaidos pateikiamą smurtą pėrima ir tai skatina jo agresyvumą bei polinkį griauti, pavyzdžiui, siekiant asmeninių tikslų – veikimo modelių konkrečiomis situacijomis perėmimą); **pripratimo** (nuolat žiūrint brutalias scenas jausmai atbunka ir priprantama prie kasdienio smurto, galiausiai skatinama nuostata siekiant asmeninių interesų vartoti prievartą – pripratimas prie smurto); **katarsio** (matomas smurtas redukuoja asmeninį smurtą, t. y. malšina smurto poreikį – priešiškus smurtui).

Psichoanalitinės krypties atstovai pažymi, kad žavėjimasis televizijos laidose demonstruojama prievarta ir siaubu yra susijęs su užslopintu archajišku agresyvumu, anksčiau išgyventomis traumomis bei keršto ir atpildo troškimu.

Empirinės studijos rodo, kad TV žiūrėjimas šeimoje sukelia stresinę situaciją, mažina vedybinį pasitenkinimą ir trukdo vaikams mokytis. Kaip rodo ilgalaikiai tyrimai, atlikti JAV (J. L. Singer, R. Uznieņē), vaikų elgesio nukrypimus gali paskatinti tokie rizikos veiksniai: šeimoje vyraujantis nekontroliuojamas TV laidų žiūrėjimas; ilgalaikis (4 ir daugiau valandų per dieną) TV laidų žiūrėjimas ikimokykliniame amžiuje; ilgalaikis smurtinių programų žiūrėjimas mokykliniame amžiuje; tėvų pabrėžiama fizinė jėga kaip drausmės palaikymo priemonė; mažas vaizduotės, žinių troškimo ir kūrybingumo skatinimas šeimoje.

Pasak L. Jovaišos, „socializacija – visuomeniškai vertingas asmenybės formavimasis per kryptingą veiklą ir aplinkos veiksmus. Ji apima visą auklėjimo procesą (pasaulėžiūros formavimąsi, dorovinį, estetinį auklėjimą)“. Socialinis mokymas – vienas pagrindinių socializacijos mechanizmų. Mokydamiesi vaikai stebi kitų elgesį ir kartoja. Televizijos vaidmuo šiame mokyme nekelia abejonių. Ikimokyklinio amžiaus vaikai yra ypač jautrūs ir pažeidžiami žiūrovai. Kiekvienas vaikas – nepakartojama asmenybė, jos augimo būdas ir tempas vis kitokie. Mokymas – tai vaiko minčių ir potyrių sąveika su idėjomis, žmonėmis bei fiziniu pasauliu. „Vaiko potyriai turi atitikti jo raidos etapo galimybes ir skatinti jo pomėgius bei suvokimą“ (Bredekamp, L. Broom).

Mūsų atlikti tyrimai (2000–2002 m.), kuriais norėjome atskleisti televizijos poveikio vaikams (5–6 m.) socialinius-pedagoginius ypatumus, parodė, kad 73 proc. interviu dalyvavusių vaikų žiūri TV „iš ne-turėjimo ką veikti“, o 27 proc. – „kai rodo įdomiai, juokingai, kai gali sužinoti ką nors naujo, rodo mėgstamus filmus“. Apklausos metu išsiaiškinome, kad 58 proc. respondentų namuose didesnę laiko dalį televizorius yra įjungtas, o 42 proc. – išjungtas. Bandėme išsiaiškinti televizoriaus žiūrėjimo trukmę. Pasirodė, kad nedaugelis vaikų galėjo pasakyti laiką, nes penkiamečiai ar šešiamečiai nesuvokia, kiek trunka, pavyzdžiui, 2 val. Todėl kalbėjomės su vaikais apie tai, ar žiūri vieną animacinį filmą, ar kelis, kiek laidų iš karto žiūri per TV. Tokiu būdu nustatėme, kad 54 proc. respondentų prie ekrano praleidžia 1 val., 24 proc. – 3–4 val., 10 proc. – 2 val., 12 proc. – nežino, kiek laiko žiūri TV. TV darbuotojai (LNK, LRT, TV3 bei 4-o kanalo) mano, jog tele-

vizija vaikams tokia patraukli todėl, kad tai „greičiausia ir patogiausia pramogos gavimo priemonė“; „žiūrint nereikia įdėti savo pastangų, visas „padėta lėkštutėje“; „gražūs paveikslėliai, greit besikeičiantys vaizdai“ ir kt. Patys televizijos darbuotojai vaikams rekomenduotų žiūrėti visas laidas vaikams ir animacinius filmus, rodomus per LRT kanalą – 75 proc. respondentų, o nerekomenduotų laidų suaugusiesiems („Pavojinga zona“, „Srovės“, visų kriminalinių laidų, filmų suaugusiesiems, muilo operų, smurtinių scenų ir kt.). Žiniasklaidos darbuotojų nuomonė apie teigiamą ir neigiamą TV poveikį vaikams yra tokia:

NEIGIAMA	TEIGIAMA
<p>Mažiau laiko lieka žaidimams ir kitai veiklai – 37,5 proc.</p> <p>Mažiau laiko lieka bendrauti su kitais šeimos nariais – 25 proc.</p> <p>Kenkia vaiko sveikatai – 37,5 proc.</p> <p>Kita – smurto propagavimas – 31,25 proc.; nevaikiškos reklamos ir animaciniai filmai – 12,5 proc.; nuolatinis žiūrėjimas neleidžia suvokti realaus gyvenimo – 25 proc.</p>	<p>Gauna naujos informacijos – 75 proc.</p> <p>TV vaiką atpalaiduoja – 12,5 proc.</p> <p>Plečia vaiko akiratį – 62,5 proc.</p> <p>Kita – vaikas žiūrėdamas mokosi užsienio kalbų – 6,25 proc.</p>

Priešmokyklinio amžiaus vaikai, apklausti pokalbio – interviu metu apie tai, ką labiausiai mėgsta veikti, atsakė taip:

VEIKLA	RESPONDENTAI
Žaisti su draugais	23 proc.
Žiūrėti TV	20 proc.
Būti lauke, kieme	18 proc.
Klausyti radijo	2 proc.
Žaisti namuose su savo žaislais	19 proc.
Piešti	8 proc.
Kita veikla: žaisti kompiuteriu	6 proc.
Globoti gyvūnus	4 proc.

TV vaikams – vienas mėgstamiausių užsiėmimų. Televiziją priešmokyklinio amžiaus vaikai dažniausiai žiūri su broliais ir seserimis arba vieni – 46 proc. respondentų, su tėvais – 35 proc., su draugais,

seneliais – likusieji 19 proc. Aptarinėja tai, ką matė per TV: 42 proc. – su broliais, seserimis, 38 proc. – su tėvais, 15 proc. – su pedagogu, 5 proc. – su seneliais.

Tyrimo metu išsiaiškinome, kad (42 proc.) 5–6 m. vaikų, žiūrėdami televiziją „neišmoksta nieko“, 10 proc. berniukų teigė, kad išmoks-ta „muštis“; 15 proc. vaikų – „dainuoti“, 13 proc. – „vaidinti“, 8 proc. – „sportuoti“, 2 proc. – „pažinti raides“, sako, kad mergaitės „išmoks-ta gydyti lėles“; 8 proc. – „lankstyti, piešti“. Vaikai teigė (73 proc.), kad žiūri televizorių iš neturėjimo ką veikti, o 27 proc., – kai „rodo ką nors įdomaus“. Anot G. Valicko, „vaikams televizija yra patraukti to-dėl, kad didžiulė laidų įvairovė leidžia bet kuriuo metu norimą kiekį kartų reprodukuoti tuos vaizdus, kurių pats vaikas susikurti negali ir kurie atspindi įvairiausių vidinės įtampos bei neįsąmonintų potrau-kių niuansus“. Televizijos žiūrėjimas dažniausiai yra tam tikras įpro-tis, kurio galima padėti vaikams atsikratyti, pasiūlius kitą laisvalaikio praleidimo formą. Deja, tėvų nuomonė apie televizija – teigiama (83 proc.). Anot respondentų, televizija vaiką moko, auklėja (42 proc.), padeda atsipalaiduoti (13 proc.), teikia naujos informacijos (23 proc.) ir kt. Tėvams nekelia didelio susirūpinimo televizijos žiūrėjimo truk-mė – savaitgaliais net pusę dienos vaikai žiūri TV (88 proc.), o 12 proc. respondentų apgailestavo, kad negali kontroliuoti televizijos žiūrėjimo trukmės, nes daug dirba. Labiausiai tėvai nerimauja dėl per TV rodomo smurto bei agresijos, nes, anot jų, „vaikai labai jautrūs tokiems vaizdams“, „savo žaidimuose atkartoja agresyvius veiksmus, posakius“, „animaciniuose filmuose labai daug agresijos“. A. Bandura (L. Broom) teigia, kad „televizija, informuojanti apie agresyvaus elge-sio pasekmes, gali klaidinti žiūrovą, leisdama manyti, kad, pamėgdžio-dami filmo ar reportažo veikėjo elgesį, pasieks tokių pat rezultatų. Ne-nubaustas ar pateisintas žiaurumas nesukelia baimės pasielgti žiauriai“. Užsienio mokslininkai, tirdami televizijos poveikį, pastebėjo, kad kai kurie televizijos filmai iškreipia žinias apie pavojų ir grėsmę pasaulyje (pvz., filmai apie vampyrus, ateivius, įvairūs siaubo filmai), animaci-niai filmai, kuriuose gausu agresijos, perša nepasitikėjimą žmonėmis, klaidingą pasaulio supratimą (kad pasaulis yra pavojingas). Tyrimų nu-

statyta, kad vaikai, matę daug žiaurių filmų, yra agresyvesni su bendraamžiais. Logitudiniai tyrimai parodė, kad į žiaurumo scenas reaguoja jau trimečiai, o jautriausi – 5–6 metų vaikai. Anot R. Žukauskienės, „žemesnio intelekto vaikai paprastai daugiau laiko skiria televizoriui. Jie mato daugiau žiaurumo scenų, labiau tiki, jog taip yra gyvenime, agresyviau elgiasi patys“. Vaikai iki šešerių dar nesugeba visų matomų per televiziją vaizdų atskirti nuo realaus gyvenimo. Ikimokykliniame amžiuje dėmesys sutelkiamas į atvirus veiksmus, jų rezultatą, o ne į herojų ketinimus, jų veiksmo aplinkybes. 5–6 m. vaikai nemato aiškios ribos tarp to, kas vyksta ekrane, ir kambaryje, kuriame jie sėdi. Jie pirmiausia pradeda suvokti tai, ką pažįsta – tapatina save su kitais vaikais ir tiki, kad tai, kas vyksta ekrane, gali nutikti ir jiems. Kartais užtenka pamatyti, kaip mažas kačiukas ieško savo mamos arba pyksta si suaugusieji. Dažniausiai tai tokie dalykai, į kuriuos suaugusieji nekreipia dėmesio. Vaikai išmoksta socialaus elgesio taip pat, kaip ir asocialaus – modeliavimo, treniravimosi ir pastiprinimo būdu. Matydami ir pakartodami tinkamą elgesį, gaudami tiek planingą (pagyrimą, apdovanojimą), tiek natūralų (problemų sprendimo) pastiprinimą, vaikai įgyja adekvačių socialaus elgesio įgūdžių. Žaisdami su draugais vaikai (72 proc.) renkami teigiamus filmų, laidų personažus, 20 proc. – neigiamus, o 8 proc. savo žaidimuose nesirenka jokių TV personažų. 39 proc. vaikų teigė, kad, žiūrėdami filmus, nori kartu su filmo herojais veikti, likusieji (61 proc.) atsakė, kad „tiesiog žiūri“. Berniukai (25 proc.) užaugę norėtų būti panašūs į Beatmaną, nes „jis stiprus ir nugali „blogiukus“, mergaitės (18 proc.) nori būti panašios į „<...> karalienę arba princesę, nes jos turtingos ir gražios“, „<...> norėčiau būti panaši į daktarę Kvin, nes ji gera, gydo žmones“ (8 proc.), „<...> noriu būti žvaigždute, kad naktį šviesčiau savo draugams“ (2 proc.), „noriu būti panašus į kačiuką arba šuniuką, nes juos labai myliu“ (3 proc.), kiti vaikai (30 proc.) sakė, kad negalvojo, į ką nori būti panašūs, o 16 respondentų nenori būti panašūs nė į vieną TV personažą, nes „noriu būti savimi“, „neįdomu būti į ką nors panašiam“ ir kt.

Tėvų anketinės apklausos metu išsiaiškino, kad, jų nuomone, įdomiausias ir geriausias laidas vaikams rodo: LRT – 42 proc.; LNK –

31 proc., TV-3 – 15 proc., 4-as kanalas – 12 proc. Daugelis respondentų pažymėjo, kad per LRT kanalą rodomas laidas vaikams jie patys mieliai žiūri. Tėvai (92 proc.) pasisakė už tai, kad TV laidų rengėjai turėtų pedagoginių ir psichologinių žinių apie vaikus ir vaikystę, 8 proc. atsakė, kad neturi nuomonės apie tai. Teigiamų atsakymų motyvai buvo įvairūs: „kad profesionaliai atrinktų, ką galima vaikams rodyti ir ko negalima“, „visa tai, ką vaikai mato per TV, neturi žaloti jų psichikos“, „todėl, kad visos laidos, filmai vaikams turi būti auklėjamojo, lavinamojo pobūdžio, vaikus reikia mokyti ne muštynių, o gėrio“, „kad neiškreiptų vaiko mąstymo“ ir kt. Tirdami nustatėme, kad Lietuvos televizijos pagrindinių kanalų darbuotojai, atsakingi už laidas ir filmus vaikams (LRT, LNK, TV-3, 4-as kanalas), neturi pedagoginio išsilavinimo, jų žinios apie vaikus ir vaikystę yra „savamokslės“. Tačiau 94 proc. televizijos darbuotojų pripažįsta, kad žiniasklaida (televizija) yra ketvirtoji vaiko ugdytoja, o viena laidų rengėja akcentavo, kad žiniasklaida užima antrą vietą (po tėvų) vaikų ugdymo procese. Tik 25 proc. žiniasklaidos darbuotojų yra susipažinę su Vaikų teisių konvencija. Visi respondentai sutinka, kad televizija vaikų ugdymo procese turi atlikti šviečiamąją, lavinamąją ir auklėjamąją funkciją, tačiau 88 proc. respondentų suabejojo Lietuvos televizijų ugdomųjų funkcijų kokybe bei kompetencija. Televizijos rodomų laidų vaikams kokybę, anot žiniasklaidos atstovų, lemia programų rengėjų profesionalumas (63 proc.) – tai pirma, antra – ekonominė ir finansinė situacija, trečia – vaikų poreikiai, ketvirta – laikotarpis, penkta – kultūra ir tradicijos. 19 proc. žurnalistų pasisakė už vaikų žurnalistų specializacijos atsiradimą Lietuvos aukštosiose mokyklose pažymėdami, kad „tokia specializacija reikalinga, nes trūksta gilesnio pasirengimo ir dėmesio vaikų problemoms“, „yra vaikų psichologai, vaikų gydytojai, turi būti ir vaikų žurnalistai“, „vaikai turi būti suprasti, mylimi, su jais PRIVALU pagarbiai ir kompetentingai elgtis“. Neigiamų atsakymų motyvai buvo: „jokiu būdu to negalima išmokti“, „per maža rinkta“, „nėra reikalo, nes žurnalistas turi būti visapusiškai išsilavinęs“, „nėra tokios didelės paklausos šiai specializacijai“. Vis dėlto dauguma respondentų norėtų kelti savo profesinę kvalifikaciją vaikų žurnalistikos srityje, tačiau Lietuvoje nėra kur.

Laisvosios rinkos sąlygomis Lietuvos televizijos, konkuruodamos viena su kita, dažnai vaikams pateikia menkavertę (visais aspektais) televizinę produkciją. Priežastys – ekonominės sąlygos, teisinių dokumentų, deleguojančių reikalavimus žiniasklaidai (televizijai), kurie įpareigoję žurnalistus paisyti vaiko teisių, gerbti jo asmenybę, stoka, didelis visuomenės pasitikėjimas žiniasklaida, taip pat mokslinių tyrimų, kaip televizija veikia vaiko vystymąsi, ugdymą, trūkumas.

Vaikų ugdymo procese masinės komunikacijos priemonės (televizija) dalyvauja ir kaip mikro-, ir kaip makrolygio atstovės. Žiniasklaida yra vaikų rengimo gyvenimui, jų integravimo į visuomenę (socializavimo) subjektas. Televizija tapo prieinamiausia vaikams žiniasklaidos priemone, formuojanti išorinio pasaulio sampratą, požiūrį ir įvairius reiškinius, elgesio normas, vertybių sistemą.

LITERATŪRA

- Broom L., Bonjean Ch. M., Broom D. H. Sociologija: esminiai tikslai ir pavyzdžiai. Kaunas: Littera Universitatis Vytauti Magni, 1999.
- Fiske J. Įvadas į komunikacijos studijas. Vilnius: Baltos lankos, 1998.
- Furst M. Psichologija. Vilnius, 1998.
- Gudonienė V. Informacinė visuomenė ir pilietinis ugdymas // Mokykla. 1999, Nr. 11, p. 9.
- Jakavičius V. Žmogaus ugdymas. Klaipėda, 1998.
- Jovaiša L. Pedagogikos terminai. Kaunas, 1993.
- Kuzmickas B. Laimė, asmenybė, vertybės. Monografija. Vilnius, 2001.
- Laughlinas H. Mc Terence. Šiuolaikinė ugdymo filosofija: demokratiškumas, vertybės, įvairovė. Kaunas, 1997.
- Leliūgienė I. Žmogus ir socialinė aplinka. Kaunas, 1997.
- Pikūnas J., Palujanskienė A. Asmenybės vystymasis: kelias į savęs atradimą. Kaunas, 2000.
- Urbonas V. Žurnalistikos teorija. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2002.
- Unverzagt G., Hurrelmann K. Kaip išugdyti stiprius vaikus. Vilnius: Alma mater, 2000.
- Uznieinė R. Vaikas (5–6 m.) ir televizija: socialinis pedagoginis aspektas // Magistro darbas: Klaipėdos universitetas, Pedagogikos fakultetas, 2002.
- Valickas G. Psichologinės asocialaus elgesio ištakos. Vilnius: Lietuvos teisės akademija, 1997.
- Žukauskienė R. Vaikai agresyvėja. Ar žiniasklaida kalta? // Švietimo naujovės. 1997, Nr. 12, p. 25–27.

Seksualinės prievartos prieš vaikus atspindžiai Lietuvos spaudoje

VYTAUTAS BLAŽYS

Viešosios įstaigos „Ženevos iniciatyva psichiatrijoje“ direktorius

RIMA DAPKUTĖ

Vilniaus universiteto Filosofijos fakulteto klinikinės psichologijos magistrantė

Seksualinė prievarta prieš vaikus (SPV) egzistuoja tiek, kiek egzistuoja žmonija. Tačiau Lietuvoje tik prieš gerą dešimtmetį pradėta plačiau nagrinėti šią problemą. Seksualinės prievartos faktų atskleidimas didelei visuomenės daliai sukėlė šoką, nes tokios prievartos vartojimas visai neatitiko lietuvių tautos stereotipo. Maždaug nuo 1995 metų spaudoje vis dažniau minimi seksualinės prievartos prieš vaikus atvejai.

Yra įvairių seksualinės prievartos prieš vaikus apibrėžimų. Vieną iš išsamesnių pateikia Finklehor ir Korbin: „Seksualinė prievarta prieš vaiką – tai bet koks seksualinis kontaktas tarp suaugusiojo ir seksualiai nesubrendusio (seksualinis nesubrendimas – tiek socialinis, tiek fiziologinis) vaiko, suaugusiam siekiant seksualinio pasitenkinimo; bet koks seksualinis kontaktas su vaiku naudojant jėgą, grasinimus, meluojant, jog vaikui dalyvauti tame kontakte nekenksminga; seksualinis kontaktas su vaiku, kuriam vaikas negali duoti informuoto sutikimo dėl amžiaus, jėgos skirtumo ar santykių su suaugusiuoju pobūdžio“.

Šiame ir kituose apibrėžimuose nėra „sutikimo ir nesutikimo“ kriterijaus, nes dėl savo brandos ir santykių su suaugusiais ypatumų vaikas niekada negali duoti informuoto sutikimo seksualinei veiklai.

Informuoti visuomenę apie seksualinę prievartą prieš vaikus yra labai svarbu dėl įvairių priežasčių. Iš spaudos žmonės gali sužinoti, kad toks reiškinys egzistuoja. Spauda formuoja žmonių požiūrį į prievartą patyrusį vaiką, prievartautoją, seksualinės prievartos reiškinį. Spauda

gali turėti didelę prevencinę reikšmę, jeigu analizuoja šio reiškinio priežastis, dėsningumus, nurodo, kaip atpažinti, kad vaikas yra patyręs seksualinę prievartą, pataria, kaip galima padėti vaikui, patyrusiam seksualinę prievartą, kur vaikas ir šeima gali gauti profesionalią pagalbą. Taip pat svarbu, kad straipsniuose būtų pateikiami apibendrinimai remiantis seksualinės prievartos prieš vaikus faktu ar faktais.

Norėdami išsiaiškinti, kaip didžiausi Lietuvos dienraščiai pateikia medžiagą apie seksualinę prievartą prieš vaikus, atrinkome šios tematikos publikacijas iš „Lietuvos ryto“, „Respublikos“ ir „Lietuvos žinių“, skelbtas 2003 metų rugpjūtį–spalį. Per šį laikotarpį 43 tekstuose buvo pateikta informacija apie seksualinę prievartą prieš vaikus.

<i>Leidinio pavadinimas</i>	<i>Straipsnių apie SPV skaičius</i>
„Lietuvos rytas“	25
„Lietuvos žinios“	10
„Respublika“	8

Publikacijos apimtimi ir turiniu labai skyrėsi. Pagal pobūdį jas suskirstėme į trumpus informacinius pranešimus, kur vienu dviem sakiniais informuojama apie SPV; straipsnius, nuodugniai aprašančius konkretų SPV atvejį; serijinius straipsnius, kur SPV atvejo aprašymas ir komentarai buvo spausdinami keliuose numeriuose iš eilės. Į atskirą grupę išskyrėme straipsnius apie komercinį seksualinį vaikų išnaudojimą. Daugiausia buvo publikacijų, kuriose nuodugniai aprašomas koks nors seksualinės prievartos prieš vaikus atvejis.

<i>Straipsnio apibūdinimas</i>	<i>Straipsnių skaičius</i>
Trumpas informacinis pranešimas apie įvykį	15
Straipsnis apie konkretų atvejį	25
Tęstiniai straipsniai	4
Straipsniai apie komercinį išnaudojimą	2
Kiti	1

Nagrinėjome, kokios lyties nukentėjusieji nuo seksualinės prievartos yra nurodomi informaciniuose pranešimuose.

<i>Patyrusiojo seksualinę prievartą lytis</i>	<i>Informacinių pranešimų skaičius</i>
Moteriška	10
Vyriška	3
Nenurodyta	2

Straipsniuose, nuodugnai aprašančiuose kokį nors SPV atvejį, buvo minima tik tokie atvejai, kai SPV patyrė mergaitės (iš viso 25 straipsniai).

Domėjimės, koks asmuo, kurio seksualinę prievartą vaikas patyrė (ar buvo įtariama, kad patyrė), santykis su vaiku. Informaciniuose pranešimuose dažnai nurodoma, kad vaikas patyrė pažįstamo žmogaus seksualinę prievartą. Kartais naudojama formuluotė, kad tai buvo pažįstamas iš matymo žmogus. Šios rūšies pranešimuose nėra aprašyta atvejų, kad vaikai būtų patyrę šeimos narių prievartą.

<i>Asmuo, kurio seksualinė prievarta patirta</i>	<i>Informacinių pranešimų skaičius</i>
Nepažįstamas	3
Pažįstamas	5
Giminaitis, artimas	0
Šeimos narys	0
Nenurodyta	7

Straipsniuose, kuriuose išsamiai aprašomas seksualinės prievartos faktas, dažniausiai nurodoma, kad įtariamas prievarta žmogus yra nepažįstamas ar „pažįstamas iš matymo“.

<i>Asmuo, kurio seksualinė prievarta patirta</i>	<i>Straipsnių skaičius</i>
Nepažįstamas	6
Pažįstamas iš matymo	7
Giminaitis, artimas	11 (visi straipsniai apie tuos pačius 3 atvejus)
Tėvas, šeimos narys	0
Komercinis išnaudojimas	2

Vertinome ir publikacijų turinį bei pobūdį. Paaiškėjo, kad kai kuriuose straipsniuose vaikas yra netiesiogiai kaltinamas, kad patyrė seksualinę prievartą – netinkamai elgėsi, bendravo su netinkamais žmonė-

mis ir pan.; arba vaikas susiejamas su neigiamais reiškiniais: pabrėžiama, kad tėvai nesirūpina vaiku, girtauja ar pan. Buvo straipsnių, kuriuose pateikiama tokia informacija, pagal kurią nesunku nustatyti seksualinę prievartą patyrusio vaiko asmenybę. Būdinga, kad tokiems straipsniams yra parenkamos sensacingos antraštės („Sužvėrėję žagintojai aukas pjudė šunimis“ ir pan.). Straipsniuose nėra nurodoma, kur vaikas, nukentėjęs nuo seksualinės prievartos, gali gauti pagalbą, kaip jam galima padėti.

Taip pat straipsniuose nėra seksualinės prievartos, kaip reiškinio, analizės, beveik nedaromi apibendrinimai.

<i>Straipsnio pobūdis</i>	<i>Straipsnių skaičius</i>
Sensacingos antraštės	12
Nukentėjęs vaikas siejamas su neigiamais socialiniais reiškiniais	4
Pateikiami duomenys, pagal kuriuos galima nustatyti nuo seksualinės prievartos nukentėjusio vaiko asmenybę	2
Dėl seksualinės prievartos patyrimo netiesiogiai yra kaltinamas pats vaikas	2
Nurodoma, kur galima padėti vaikui, patyrusiam seksualinę prievartą	1
Yra specialisto komentaras	1
Daromi apibendrinimai apie SPV, kaip reiškinį, remiantis vienu atveju	2
Daromi apibendrinimai apie SPV, kaip reiškinį, remiantis keliais atvejais	0
Nurodoma, kaip atpažinti, kad vaikas patyrė seksualinę prievartą	0
Nurodoma, kaip galima padėti vaikui, patyrusiam seksualinę prievartą	0

Išnagrinėjus atrinktą spaudos medžiagą, galima daryti šias išvadas.

1. Seksualinės prievartos prieš vaikus publikacijos spaudoje gali formuoti neteisingą visuomenės nuostatą šios problemos atžvilgiu, kad seksualinę prievartą patiria beveik vien mergaitės, ypač gyvenančios nedarniose šeimose; kad dažniausiai patiriama nepažįstamų žmonių seksualinė prievarta; kad seksualinė prievart

ta yra patiriama dėl neteisingo vaikų elgesio. Tokios nuostatos gali lemti neigiamą visuomenės požiūrį į seksualinę prievartą patyrusius vaikus, trukdo laiku įtarti, kad vaikas patiria seksualinę prievartą.

2. Spauda nepateikia elementarios informacijos apie pagalbos seksualinę prievartą patyrusiems vaikams galimybes, taip gali būti formuoja beviltiškumo nuostata: vaikui, patyrusiam seksualinę prievartą, neįmanoma padėti.
3. Spaudoje beveik neanalizuojama seksualinė prievarta prieš vaikus kaip reiškinys.
4. Seksualinės prievartos prieš vaikus tema naudojama sensacin-gumo išpūdžiui kurti.
5. Kai kurie straipsniai, kuriuose pateikti duomenys apie vaiką, gali sukelti neigiamą visuomenės reakciją vaiko atžvilgiu.

Apibendrinant galima tvirtinti, kad Lietuvos spauda šiuo metu atlieka menką seksualinės prievartos prieš vaikus prevencinį vaidmenį.

UŽSIENIO ŠALIŲ PATIRTIS

Komunikacijų jaunimas

ULRIKA SJÖBERG (Švedija)

*Halmstado universiteto Visuomeninės komunikacijos
priemonių studijų docentė*

Tyrimai, kaip jaunimas naudojami visuomeninėmis komunikavimo priemonėmis (televizija, kompiuteriniais žaidimais, internetu), šiandien, kai visuomenė, mokykla ir šeima supažindinamos su skaitmeninėmis / interaktyviomis priemonėmis, tampa vis svarbesni. Dažnai būtent jauni žmonės išstobulina visuomeninės komunikacijos priemonių modelius, kadangi šio amžiaus žmonės yra lankstesni ir jų kasdieniame gyvenime mažiau rutinos. Tyrimas atskleidė, kad jaunimui, kitaip nei suaugusiesiems, kuriems asmeninės ir socialinės tapatybės pagrindas paprastai yra darbas, svarbiausia – visuomeninės komunikacijos priemonės. Pagaliau fraze „kartų pažiūrų skirtumas“ pasakoma, kad jaunimas, palyginti su tėvais, mokytojais ir kitais vyresnio amžiaus žmonėmis, įgyja daugiau žinių apie skaitmenines komunikacijos priemones. Tirdami, kaip visuomeninės komunikacijos priemonės naudojamos ir integruojamos į jaunų žmonių gyvenimą, galime nuspėti, kaip jos bus naudojamos ateityje (Ziehe, 1994; Sjöberg, 2002).

Europos Komisija 2001 m. atliko jaunų (15–24 metų) europiečių apklausą. Paklausti apie įprasčiausią veiklą, jie pirmiausia paminėjo susitikimus su draugais, tik tada – televizijos laidų žiūrėjimą, muzikos klausymąsi, sportavimą, kiną ir naudojimąsi kompiuteriu. Toje pačioje apklausoje buvo teirujamasi ir apie naudojimąsi informacinėmis bei komunikacinėmis technologijomis. Dauguma apklaustųjų (80 proc.) atsakė, kad jie naudojami mobiliaisiais telefonais, 56 proc. – asmeniniais kompiuteriais, 37 proc. – internetu (Europos nuomonės tyrimų grupė, 2001).

2002 m. daryta Švedijos nacionalinė apžvalga (Internetbarometern, 2002) atskleidė, jog 90 proc. 9–14 metų amžiaus grupės ir 85 proc. 15–24 metų amžiaus grupės apklaustųjų turi galimybę namuose nau-

dotis kompiuteriu. Apie 80 proc. abiejų amžiaus grupių asmenų gali naršyti internete. 87 proc. 9–14 metų amžiaus ir 95 proc. – 15–24 metų apklaustųjų turi mobiliųjį telefoną. Vartotojai per dieną internete praleidžia vidutiniškai 50 minučių, o šių dviejų amžiaus grupių atstovai – 64 minutes. Pagrindiniai jauniausios amžiaus grupės asmenų užsiėmimai internete – elektroninis susirašinėjimas, pokalbiai ir žaidimai. 15–24 metų amžiaus grupės asmenys dažniausiai naudojami elektroniniu paštu ir ieško informacijos.

Nors yra Europos Sąjungos šalių jaunimo galimybių turėti visuomenines komunikacijos priemones ir jomis naudotis skirtumų, dabar jaunimas dažnai apibūdinamas kaip skaitmeninis jaunimas, internetinė karta, komunikacijų jaunimas. Visos šios frazės pabrėžia visuomeninės komunikacijos priemonių vaidmenį ir svarbą kasdieniame jaunimo gyvenime. Šių priemonių socialinė, kultūrinė sritys tampa ritualiniu elementu. Pavyzdžiui, žiūrovas planuoja ir tikslina savo veiklą pagal televizijos programą, kalbasi apie programas su šeimos nariais ir draugais. Jaunuoliai namuose kompiuteriu atlieka namų ir klasės darbus, dalyvauja internetiniuose pokalbiuose ir žaidžia internetinius žaidimus. Kasdienis gyvenimas daro įtaką visuomeninės komunikacijos priemonių vartojimui (Haldar & Frønes, 1998; Sjöberg, 2002). Apžvelgsime, kaip komunikacijos priemonėmis naudojamos įvairioje aplinkoje.

Šeimoje

Socialinis visuomeninės komunikacijos priemonių vartojimo ir reikšmių (ir kaip teksto, ir kaip technologijos) kontekstas tapo pagrindine kelių tyrėjų (Moores, 1993; Bausinger, 1984; Silverstone, 1991, 1994; Morley, 1986; Lull, 1980; Gauntlett & Hill, 1999) užduotimi. Silverstone (1994, p. 83) šiam procesui aprašyti vartoja terminą „domestikacija“, apibrėžiantį, kokią erdvės vietą ir laiko prasmę visuomeninės komunikacijos priemonei vartotojas suteikia namuose ir kasdienėje šeimos narių veikloje. Namuose jos nepadedamos į kampą kaip nereikalingos dėžės, o tampa „moraliniu“ namų ūkiu – namų vertybėmis, interesais, tapatybėmis; visuomeninės komunikacijos priemonių vieta ir reikšmė inkorporuojama ir suderinama (Silverstone, Hirsch & Morley, 1992).

Tyrėjus domina plintanti jaunimo mada individualiai naudotis komunikacijos priemonėmis – jaunimas turi galimybę naudotis įvairiomis visuomeninės komunikacijos priemonėmis savo miegamajame. Tai buvo pavadinta miegamojo kultūra. Ši miegamojo kultūra nėra vienarūšis reiškiny, nes skiriasi pagal amžių, lytį, šeimą, gyvenimo būdą, šeimos bendravimo stilių. Europos tyrimo duomenimis, komunikacijos priemonių pilnus miegamuosius daugiausia turėjo vyresni berniukai iš aukšto socialinio sluoksnio ir pasiturinčių šeimų (Bovill & Livingstone, 2001; Sjöberg, 2002). Livingstone ir Bovill (1999) pabrėžia, kad miegamasis nėra vien vieta, kur galima naudotis visuomeninės komunikacijos priemonėmis, bet ir svarbi erdvė formuoti tapatybes bei kurti socialinius ryšius. Miegamajame susipina įvairūs padriki elementai (visuomeninės komunikacijos priemonių perteikti ir neperteikti), o juos kūrybiškai sujungia vaikas, stengdamasis sukurti reikšmę. Norint iširti šiuos dalykus, ypač skaitmeninių visuomeninės komunikacijos priemonių vaidmenį miegamojo kultūroje, reikia atlikti daug daugiau tyrimų. Pavyzdžiui, televizija, palyginti su kompiuteriniais žaidimais ir internetu, daug dažniau yra *šeimos visuomeninės komunikacijos priemonė*. O kompiuteriniai žaidimai kur kas rečiau žaidžiami su motina arba tėvu, ir tai labiau *bendraamžių visuomeninės komunikacijos priemonė*, ypač berniukų. Internetas gali būti socialinė visuomeninės komunikacijos priemonė (pvz., su savo pokalbių kambariais), bet ji yra labiau *individuali visuomeninės komunikacijos priemonė*, kur vartotojas mažiau linkęs kalbėti apie tai, ką veikė internete praeitą vakarą, mažiau linkęs naudotis juo drauge su šeima (Sjöberg, 2002).

Stebint visuomeninės komunikacijos priemonių vaidmenį namuose, diskutuojant, kas šiomis priemonėmis daugiausia naudojasi, per didelį „laisvo pasirinkimo“ akcentavimas (ar naudotis priemone vienam, ar ne, kada ja naudotis ir kokiems tikslams) gali būti klaidinantis, nes nevalia pamiršti priemonės socialinio prieinamumo namuose. Tyrimai rodo, jog paauglių naudojimąsi visuomeninės komunikacijos priemonėmis reguliuoja tėvai, turint galvoje turinį, praleistą laiką ir kitų šeimos narių „konkuravimą“. Atrodo, kad žaidimų turinys nėra taip kontroliuojamas kaip televizija, ir tai gali būti dėl nepakankamo tėvų patyrimo (Sjöberg,

2002). Netgi gali kilti konfliktų, kai keli šeimos nariai nori žiūrėti skirtingas televizijos programas, tad daugiau nei vieno televizoriaus ar vaizdo grotuvo turėjimas namuose padeda išvengti barnių.

Palyginti ribotas priėjimas prie kompiuterio gali sukelti konfliktus su kitais šeimos nariais. Kompiuteris yra labiau vienos lyties asmenų naudojama technologija. Jį daugiausia kontroliuoja berniukai (tiek erdvės, tiek laiko prasme), tad mergaitės, norėdamos pasinaudoti kompiuteriu, susiduria su kur kas didesnėmis kliūtimis (Sjöberg, 2002; taip pat žr. McNamee, 1998).

2002 m. tyrimas Švedijoje, Norvegijoje, Danijoje ir Islandijoje atskleidė, jog nors tėvai teigiamai vertino internetą kaip pagelbėjantį jų sūnui ar dukrai atlikti namų darbus / mokyklinius uždavinius, tačiau baiminosi dėl įvairių pornografinių tinklalapių (Vårdsskil-dringsrådet, 2003).

Visuomeninės komunikacijos priemonių aplinka

Keletas pakeitimų įvyko globalinėje visuomeninės komunikacijos priemonių aplinkoje, šiandien supančioje jaunas žmones. Viena jų – ribų tarp visuomeninės komunikacijos priemonių nykimas. Tai pastebima naujose hibridinėse televizijos formose – realybės šou (pvz., *Pagundų sala*, *Didysis brolis*), kur susipina įvairūs žanrai (šiuo atveju dokumentika ir muilo opera), o interaktyvumo galimybė vis labiau naikina anksčiau egzistavusį kūrybos ir įtaigos skirtumą. Kitas pavyzdys: visuomeninės komunikacijos priemonių susiliejimas, kai skirtingi formatai ir turinys susijungia toje pačioje priemonėje (pvz., internetas ir mobilieji telefonai).

Šioje besikeičiančioje ir nuolatos tobulėjančioje visuomeninės komunikacijos priemonių aplinkoje švedų jaunimas didelę laiko dalį praleidžia prie televizoriaus. Televizija turi keletą teigiamų savybių, pavyzdžiui, galimybę žiūrėti laidas kartu su draugais ar šeima, turėti kompaniją. Televizija naudojama ir kaip triukšmo fonas, elektroninė uždanaga, kai, užsiimant kitais reikalais, nedaug dėmesio skiriama turiniui (Sjöberg, 2002).

Kad jaunimas, augantis skaitmeninių visuomeninės komunikacijos priemonių aplinkoje, būtų visiškai pasinėręs į jų interaktyvią aplinką, to neišvysdome. Iš tikrųjų televizija yra vertinama, nes suteikia žiūrovams galimybę būti „pasyviems“. Taigi nuomonės, kad inovacijos visuomeninės komunikacijos priemonių srityje nedelsiant pakeis senesnių priemonių naudojimą, jaunieji vartotojai nepatvirtina. Tyrimas rodo funkcionalią diferenciaciją, kai įvairios visuomeninės komunikacijos priemonės atlieka vis kitas funkcijas, pavyzdžiui, pasiūlo šeimos narių ir bendraamžių pokalbio temą ar informacijos paiešką (Adoni, 1985; Sjöberg 2002). Ši kombinacija, o ne visuomeninės komunikacijos priemonių pakeitimas kitomis vadinama visuomeninės komunikacijos priemonių akumuliacija. Taigi didelė visuomeninės komunikacijos priemonių įvairovė, su kuria susiduria jaunimas, yra vertinama ir branginama dėl savo įvairaus turinio ir socialinio vartojimo kontekstų. Kuria nors visuomeninę komunikacijos priemonę vartotojas pasirenka pagal psichologinę būseną (nuobodulio, liūdesio, noro atsipalaiduoti) ir atlieka įvairias kasdienio gyvenimo funkcijas. Tai nėra „senos“ visuomeninės komunikacijos priemonės pakeitimas „nauja“, bet greičiau tendencija pertvarkyti laiką, praleistą prie įvairių visuomeninės komunikacijos priemonių (Johnsson-Smaragdi, 2001).

Pokalbių kambariai

Šiuolaikinėje visuomenėje jauną žmogų supa nuolatinis informacijos, simbolių ir patyrimų srautas. Giddens teigia (1991, p. 4): „Tokioje modernioje visuomenėje tolimų atsitikimų įtaka artimiems įvykiams ir savojo „aš“ intymumui tampa vis labiau įprasta. Spausdintas žodis ir elektroninės visuomeninės komunikacijos priemonės atlieka pagrindinį vaidmenį. Jos daro įtaką ir savojo „aš“ tapatybei, ir socialinių santykių organizavimo pagrindui“.

Interneto ir pokalbių kambarių tyrimas rodo, kaip įvairūs pokalbių kambariai / bendruomenės tampa papildoma arena eksperimentuoti ir išbandyti įvairius savojo „aš“ prisistatymus (Sjöberg, 2002; Tingstad 2003). Internetas yra tarsi skaitmeninė socialinė ir kultūrinė žaidimų aikštelė, kur, palyginti su kitomis visuomeninės komunikacijos prie-

monėmis, individas daug daugiau skatinamas atsidurti įvairiose situacijose, vaidmenyse, asmenybėse ir gyvenimo būduose. Į pirmą planą iškyla komunikaciniai savojo „aš“ pateikimo ir išraiškos aspektai.

Žiūrint konkrečiau į internetinius pokalbių kambarius ir suvokiant, kad egzistuoja įvairaus pobūdžio pokalbių linijos, daugelis jų jaunų žmonių naudojami kaip priemonė išpildyti svajones arba žaisti su mintimi, kaip viskas bus, kai suaugęs. Galima išvesti paralelę su Goffmano darbu (1959), kuriame jis kalba apie išorinį prisistatymą ir užkulisius socialinėse žmonių interakcijose. Internetu pastebima išorė – išpūdis, kurį norima pateikti kitam asmeniui apie save. Kita vertus, užkulisų srityje, priešais kompiuterio ekraną, glūdi paslėpti, prieštaraujantys faktai ir išvaizda. Silverstone (1999, p. 77) kalba apie tai, kad mes gyvename prezentacinėje kultūroje, kur visuomeninės komunikacijos priemonės tapo svarbiausia sudedamąja žmonių prisistatymo dalimi: „Aš galiu pasakyti pasauliui, kas esu arba kuo norėčiau būti [...] Ir man nereikės už tai atsakyti. Mano laimėjimai priklauso nuo gebėjimo ir kompetencijos sukurti įvaizdį. Čia dalyvauja kūrybiškumas, energija, o ne vien žaismingumas. Technologija suteikė man sceną. Aš galiu joje vaidinti. Galiu turėti savo vietą. Jei tik atsiras žiūrovų.“

Dėl savo anoniminių savybių ir galimybės meluoti internetas nustato savas elgesio taisykles. Tuo naudojasi jauni vartotojai. Tai turi padarinių ne tik tam, kaip jie prisistato pokalbiuose, bet ir tam, kad tie neegzistuojantys „kiti“ nėra priimami kaip paprasti draugai. Retai kada siekiama užmegzti ilgametę draugystę. Vadinasi, kalbant apie draugus, atrodo, griežta linija skiria internetinius ir neinternetinius draugus, labiausiai vertinamas atviras bendravimas (Sjöberg, 2002). Įdomu, kaip sąvokos „draugas“ supratimas keisis ateityje ir kaip jis bus susipynęs (ar nesusipynęs) prisistatant internete ir ne internete.

Tingstad (2003) ištyrė Norvegijos vaikų susitikimus dviejuose pokalbių kambariuose ir nustatė, jog internetas yra naudinga priemonė vaikų tapatybei kurti, kai jie atsiduria ant paauglystės slenksčio. Kaip teigia Tingstad (2003, p. 256), pokalbių kambariai siūlo pirmąją galimybę apsimesti, kad „esi“ kitas žmogus, turi išgalvotą internetinę tapatybę, išgalvotą biologinę lytį, amžių ir žmogų, kurio ne internete niekas neatskleis“.

Šiame kontekste apmąstymų verti du pagrindiniai neatskiriami aspektai – komodifikacijos procesas ir moralinė reikšmė / veiksmas (Sjöberg, 2002). Vartotojiškoje kultūroje objektų ir paslaugų komodifikavimas persmelkia mūsų gyvenimą. Technologija iki šiol buvo suprantama kaip bet kuri įprasta priemonė, tačiau internete (šiuo atveju jo pokalbių linijose) subjektai tampa prekėmis. Ši tendencija pastebima realybės šou, kur aktorius pakeitė „paprasti žmonės“.

Pagrindinės dalyvavimo pokalbių kambariuose priežastys – pasilinksinti, pramogauti, pakalbėti apie viską, kas tik šauna į galvą, kur nėra jokių apribojimų. Jei pašnekovas nusibosta, paprasčiausiai nutraukiamas pokalbis ir „pasirenkamas“ kitas vardas / asmuo. Vienas šio komodifikacijos proceso padarinių yra tas, jog galimybė būti anonimu bendraujant pokalbių kambaryje, atrodo, keičia moralines elgesio taisykles. Nuo pat mažų dienų mes buvome mokomi būti nuoširdūs ir atsakyti už savo veiksmus bei jų padarinius. Šie moraliniai kodeksai dabar apvirsta aukštyn kojomis, kai išgirsti jaunimą kalbant, kaip jiems patinka meluoti pokalbių kambariuose. Melavimo problema nėra svarstoma ar apmąstoma, nes melavimas yra žaidimo taisyklė. Žinoma, svarbu, kaip šis melavimo suvokimas asocijuojasi su socialinėmis ir kultūrinėmis konkrečių pokalbių kambarių normomis, ar jis pereis į kitus visuomenėje ir kitose visuomeninės komunikacijos priemonėse naudojamus kontekstus, kaip elektroninis paštas arba SMS (trumpųjų žinučių paslauga). Dar vienas svarbus klausimas, kaip šis kito žmogaus, kaip linksminančio produkto, suvokimas ateityje pakeis žmonių santykius (Sjöberg, 2002).

Galimybė išlikti anonimu internete yra rizikinga. Pavojai sutikti žmones realiame gyvenime (ypač suaugusius), su kuriais asmuo kalbėjosi internete, plačiai aptariami visuomenės ir politikų, tėvų, mokytojų, žurnalistų debatuose. Švedijoje atliktame tyrime (Sjöberg, 2002) jauni pokalbių kambarių lankytojai suvokia potencialią riziką ir pavojus, todėl, norėdami apsisaugoti, taiko skirtingas strategijas: asmuo nepasako savo tikro vardo, adreso arba telefono numerio (Tingstad, 2003).

Įdomu pažvelgti į kitą interneto reiškinių – virtualią bendruomenę (Rheingold, 1993). Pavyzdžiui, Švedijoje tokia bendruomenė *Lunarstorm*

vienu apie 1,4 milijono narių (nuo 15 iki 20 metų). Nariai turi savo namų puslapį (kuriame yra jų prisistatymai, nuotraukos, dienoraštis, svečių knyga, elektroninis paštas), bendruomenė rengia diskusijų forumus, kuriuose kalba apie viską, pradedant seksu ir baigiant religija. Tai tapo svarbia bendravimo vieta kasdieniame jaunimo gyvenime.

Nauji iššūkiai

Dabartiniai pakitimai visuomeninės komunikacijos priemonių srityje (jų susilieėjimas, interaktyvumas, ribų tarp žanrų nykimas, didėjantis transnacionalinių komunikacijos priemonių skaičius) iškėlė naujus iššūkius – kaip suvokti jų vartotoją. Anksčiau jis buvo laikomas gana pasyviu individu, šiandien jau net vaikas tampa visuomeninės komunikacijos priemonių vartotoju. Palengva nuo klausimų apie turinį pereinama prie klausimų apie reikšmės sukūrimą ir visuomeninės komunikacijos priemonių naudojimą įvairiuose kontekstuose (Sjöberg, 2002). Toks požiūris būtinas, jei norima išvengti dichotomijos diskusijoje, kurioje jauni visuomeninės komunikacijos priemonių vartotojai laikomi arba kompetentingais asmenimis, arba aukomis vis labiau komunikacijos priemonių persmelktame pasaulyje.

Iš anglų kalbos vertė Elena Kaminskiene

LITERATŪRA

Adoni H. Media interchangeability and co-existence: trends and changes in production, distribution and consumption patterns of the print media in the television era // *Libri*. 1985, vol. 35 (3), p. 202–217.

Bausinger H. Media, technology and daily life // *Media, Culture and Society*. 1984, vol. 6 (4), p. 343–351.

Bovill M. & Livingstone S. Bedroom culture and the privatization of media use // S. Livingstone & M. Bovill (eds.), *Children and their changing media environment: a European comparative study*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Inc., 2001. P. 179–200.

European Opinion Research Group Young Europeans in 2001. Results of a European opinion poll. 2001. http://www.europa.eu.int/comm./public_opinion/ [Accessed 10/07/03].

Gauntlett D. & Hill A. *TV Living. Television, culture and everyday life*. London: Routledge, 1999.

Giddens A. *Modernity and Self-identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford: Stanford University Press, 1999.

- Goffman E. *The presentation of self in everyday life*. Middlesex: Penguin Books, 1959.
- Haldar M. & Frønes I. Inledning. I M. Haldar & I. Frønes (red.) *Digital barndom*. Oslo: ad Notam Gyldendal, 1998, p. 7–11.
- Internetbarometern 2002. Nordicom: Göteborgs universitet. <http://www.nordicom.gu.se> [Accessed 03/01/04].
- Jensen J. F. Interactivity. Tracking a new concept in media and communication Studies // *Nordicom Nordic Research on Media & Communication Review*. 1998, vol. 19 (1), p. 185–204.
- Johnsson-Smaragdi U. Media use styles among the young. I S. Livingstone & M. Bovill (red.). *Children and their changing media environment: a European comparative study*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Inc., 2001, P. 113–139.
- Livingstone S. & Bovill M. *Young people – new media*. Report of the research project “Children, young people and the changing media environment”. London: School of Economics and Political Science, 1999.
- Lull J. The social uses of television // *Human Communication Research*. 1980, vol. 6 (3), p. 198–209.
- McNamee S. Youth, gender and video games: power and control in the home. I T. Skelton & G. Valentine (red.). *Cool places – geographies of youth cultures*. London: Routledge, 1998. P. 95–206.
- Meyrowitz J. *No sense of place*. New York: Oxford University Press Inc., 1985.
- Moores S. *Interpreting audiences. The ethnography of media consumption*. London: Sage Publications Inc., 1993.
- Morley D. *Family television: cultural power and domestic leisure*. London: Comedia / Routledge, 1986.
- Rheingold H. *The virtual community: homesteading on the electronic frontier*. Reading, MA: Addison-Wesley, 1993.
- Silverstone R. From audiences to consumers: the household and the consumption of communication and information technologies // *European Journal of Communication*. 1991, vol. 6 (2), p. 135–154.
- Silverstone R., Hirsch E. & Morley D. Information and communication technologies and the moral economy of the household // R. Silverstone & E. Hirsch (eds.). *Consuming technologies. Media and information in domestic spaces*. London: Routledge. 1992. P. 15–31.
- Silverstone R. *Television and everyday life*. London: Routledge & Kegan Paul, 1994.
- Silverstone R. *Why study the media?* London: Sage Publications Ltd., 1999.
- Sjöberg U. *Screen Rites. A study of Swedish young people’s use and meaning-making of screen-based media in everyday life* (Ph.D. thesis). Lund Studies in Media and Communication 5. Lund University, 2002.
- Thompson J. B. *The media and modernity. A social theory of the media*. Cambridge: Polity Press, 1995.
- Tingstad V. *Children’s chat on the net. A study of social encounters in two Norwegian chat rooms* (Ph.D. thesis). NTNU Trondheim. Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, 2003.
- Väldsskildringsrådet. SAFT – Föräldrarstudien, 2003. <http://www.sou.gov.se/valdskildring/eu.htm> [Accessed 21/11/03].
- Ziehe T. From living standard to life style // *Young: Nordic Journal of Youth Research*. 1994, vol. 2 (2), p. 2–16.

Kaip apsaugoti nepilnamečius naujoje visuomenės informavimo priemonių aplinkoje

KRISTINA HAUTALA-KAJOS

Suomijos Respublikos kultūros ir švietimo ministerijos vyr. konsultantė

Vaikai labiau pažeidžiami nei suaugusieji, jiems trūksta gebėjimo kritiškai įvertinti idėjinį turinį, visuomenės informavimo priemonių aplinkoje jie patiria daug įvairių pavojų. Tėvai yra atsakingi už savo vaikus, tačiau jų galimybės ribotos. Šeimos kartu praleidžia vis mažiau laiko. Dažnas vaikas turi savo kambarį su televizoriumi, kompiuteriu ir kitomis priemonėmis.

Tam tikros organizacijos stengiasi prisiimti dalį atsakomybės ir kuria nepilnamečių apsaugos sistemas. Įvairiose šalyse dėl kultūros ir tradicijų įvairovės kartais kyla konfliktų tarp išraiškos laisvės ir apsaugos principų. Svarbu skirti žalingo turinio ir draudžiamo turinio kategorijas, kurios reikalauja visiškai skirtingų teisinių ir technologinių reakcijų. Stengiamasi apsaugoti piliečius nuo draudžiamo turinio. Visose Europos šalyse audiovizualiniai kūriniai pavaldūs nuostatoms, išdėstytoms baudžiamuosiuose kodeksuose. Ypač nepageidautina brutalus smurtas, vaikų pornografija, seksualiniai santykiai tarp žmonių ir gyvulių. Žalingas turinys paprastai reguliuojamas konkrečiais įstatymais ir kitomis priemonėmis.

Europos Sąjunga siekia sukurti saugesnę visuomeninės komunikacijos priemonių aplinką vaikams ir jaunimui. 1989 m. priimdama „Televizijos be sienų“ direktyvą, Europos Sąjunga sukūrė tam tikras nepilnamečių apsaugos taisykles. Direktyvos 22-as straipsnis reikalauja, kad transliuotojai sudarytų tokį programų tvarkaraštį, kuris „užtikrintų, kad nepilnamečiai transliacijos vietoje negalėtų matyti ir girdėti laidų“, kurios „gali pakenkti jų fiziniam, protiniam ar moraliniam vystymuisi“.

Ši direktyva dabar yra peržiūrima. Vieša diskusija parodė, kad įvairios šalys sutaria dėl direktyvos nepilnamečių apsaugos bendrųjų principų.

Europos Komisija pradėjo tyrimą pagal direktyvos 22b straipsnį: kaip tėvai kontroliuoja televizijos laidų žiūrėjimą. Oksfordo universiteto konsultantas priėjo prie išvados, kad JAV ir Kanadoje naudojama *V-chip* technologija (*V-chip* elektroniniu būdu perskaito televizijos laidų žymėjimą ir leidžia tėvams užblokuoti tas programas, kurios, jų nuomone, netinkamos vaikams – *vert. past.*) Europoje neįmanoma. Vietoj jos konsultantas rekomendavo rasti kitų sprendimų.

1996 m. Europos Komisija išleido Žaliąją knygą, kuri sukėlė diskusijų dėl nepilnamečių apsaugos teikiant audiovizualines ir informacijos paslaugas per televiziją ir internetą bei dėl etikos standartų. Buvo priimta rekomendacija dėl nepilnamečių ir žmogiškojo orumo apsaugos teikiant audiovizualines ir informacijos paslaugas. Televizijoms buvo rekomenduota nustatyti tėvų kontrolės metodus, o interneto paslaugų teikėjams – sukurti elgesio principus. Komisija išleido įvertinimo ataskaitą, kuri rodo, kaip šalys narės ėmėsi veiksmų.

1999 m. Europos Sąjunga pradėjo „Veiksmų planą dėl saugesnio interneto vartojimo“. Jo tikslas – sukurti europietišką specialių telefono linijų, filtravimo ir interneto turinio žymėjimo sistemą bei surengti šviečiamųjų ir sąmoningumo akcijų. Ši programa 2003–2004 m. buvo išplėsta: dėmesys sutelktas į tinklo plėtrą ir keitimąsi informacija derinant švietimą, vartotojo galimybes ir apsaugą, išpėjant apie internete nepilnamečių tykančius pavojus.

Daugumoje Europos šalių nepilnamečių apsaugos priemonės nacionaliniu lygmeniu yra gana panašios. Regis, dabar kryptama į liberalesnę požiūrį. Cenzūra mažėja, jos vietą užima klasifikavimo pagal amžių metodai. Įstatymai dėl filmų žymėjimo dabar dažniau apima ir vaizdajuosčių žymėjimą.

Daugumoje šalių filmų ir dažnai vaizdajuosčių žymėjimas yra privalomas. Kartais platintojas gali nedalyvauti šiame klasifikacijos procese, tačiau filmas automatiškai bus pažymėtas kaip skirtas suaugusiems ir užregistruoti jį bus privalu. Kultūros įvykiai, pavyzdžiui, festivaliai, gali būti atleisti nuo privalomosios klasifikacijos.

Filmų žymėjimas beveik visur yra valstybės rankose. Tai reiškia, jog žymėjimo institucija įkurta ir įgaliojimai jai suteikti pagal įstatymą.

Daugumoje šalių vaizdajuosčių klasifikavimas pavaldus tam pačiam teisiniam procesui ir yra vykdomas tų pačių įstaigų, kaip ir filmų platinimas kino teatruose. Tačiau kai kur taisyklės vaizdajuostėms griežtesnės nei filmams dėl to, kad jose žalingos scenos gali būti dar kartą peržiūretos ir tėvams kontroliuoti yra sunkiau. Paprastai tos pačios taisyklės galioja ir skaitmeniniams vaizdadiskiams.

Prieš kelerius metus tik kelios šalys turėjo įstatymus dėl kompiuterinių žaidimų. Išimtis – Portugalija, Jungtinė Karalystė ir Suomija. Kai kurios valstybės turi savo savęs reguliavimo sistemą. Europos interaktyvių kompiuterinių programų federacija pradėjo skirstymą pagal amžiaus kategorijas. Prie šio projekto prisidėjo 16 Europos šalių. Ši savanoriška žymėjimo sistema drauge su elgesio principais siekia užtikrinti veiksmingą sistemos įgyvendinimą.

Europos šalių transliavimo sektoriaus sistemos daugmaž panašios. Televizijos programa suaugusiems pradedama rodyti vakare, naudojami signalai. Įdomiai nacionaliniu lygiu dirba Švedijos taryba, kontroliuojanti smurto visuomenės informavimo priemonėse rodyimą. Ją įkūrė Švedijos Parlamentas 1990 m. po intensyvių debatų dėl viešai rodomo smurto. Tarybos darbo apimtis buvo išplėsta visoms visuomenės informavimo priemonių rūšims: filmams, vaizdajuostėms, televizijai, kompiuteriniams žaidimams bei internetui. Taryba domisi, kaip plėtojama audiovizualinė sritis, remia mokslinius tyrimus, skatina gamintojus dalyvauti savęs reguliavime, bendradarbiauja su mokyklomis bei organizacijomis, dalyvauja tarptautinėse nepilnamečių apsaugos iniciatyvose.

Suomija turi daugiau nei 90 metų filmų klasifikacijos tradiciją. Iki pastarųjų metų filmų klasifikacija buvo iš dalies cenzūros veiksmas su draudimais, iškirpimais. Praėjusio šimtmečio devintajame dešimtmetyje įsigaliojęs nutarimas dėl vaizdajuosčių buvo vienas griežčiausių Europoje. Šie du įstatymai buvo pakeisti nauju nutarimu dėl audiovizualinių programų klasifikacijos, kuris įsigaliojo nuo 2001 m. sausio 1 d. Nutarimas skirtas viešam audiovizualinių programų demonstravimui (kino teatrui), audiovizualinių programų platinimui asmeniniam

naudojimui (vaizdajuostės, skaitmeniniai vaizdadiskeliai), vaizdajuosčių nuomai ir tam tikru lygiu interaktyvių audiovizualinių programų (žaidimų) demonstravimui ir platinimui. Nutarimas netaikomas televizijos laidoms arba internetui (programų persiuntimui). Programos, demonstruojamos arba platinamos jaunesniems nei 18 metų asmenims, turi būti klasifikuotos. Amžiaus kategorijos yra 3, 7, 15 ir 18 metų. Kai programa demonstruojama viešai, ją gali žiūrėti dvejais metais jaunesni asmenys, jei juos lydi suaugusieji. Amžiaus kategorijos privalomos filmams ir vaizdajuostėms. Tačiau kokio amžiaus žaidėjai gali žaisti kompiuterinius žaidimus, rekomenduoja patys gamintojai.

Suomija yra vienintelė šalis Europoje, kuri į savo įstatymus dėl audiovizualinio turinio žymėjimo įtraukė nuomojamas vaizdajuostes.

Visos Suomijoje demonstruojamos arba platinamos programos, atleistos nuo klasifikacijos, turi būti notifikuotos registracijai.

Institucija, atsakinga už klasifikacijos procesą – Klasifikacijos komisija, pavaldi Švietimo ir kultūros ministerijai. Komisijos sprendimai gali būti apskųsti Apeliacinei komisijai. Apeliacinis procesas atviras tik platintojams arba gamintojams.

Baudžiamajame kodekse numatyta, kad parduoti, nuomoti ar kitaip platinti kino filmus ar kitus filmus, vaizduojančius brutalų, seksualinį smurtą, vaikų pornografiją, yra kriminalinis nusikaltimas. Bausmės už Baudžiamojo kodekso pažeidimus yra baudos arba įkalinimas iki dvejų metų.

Suomijoje Europos Sąjungos direktyva „Televizija be sienų“ buvo įgyvendinta specialiu nutarimu. Panašiai kaip ir direktyvoje, nutarime teigiama, kad televizijos kompanijos neturėtų transliuoti žalingų programų tuo metu, kai vaikai įprastai žiūri televizorių. Trys pagrindinės televizijos kompanijos pasirašė memorandumą, jog sutinka dėl bendro suaugusiųjų programoms skirto vakaro laiko – 21 val. Vizualiniai signalai nėra naudojami, išskyrus kartais naudojamus toninius signalus ir anonsus.

Nepilnamečių apsaugos nuo žalingo ir draudžiamo interneto turinio veiksmai yra kuklūs. Valstybinės įstaigos ir industrijos atstovai diskutavo dėl galimų būdų, tačiau nepasiekė jokių konkrečių rezultatų.

Sunku numatyti, kas mūsų laukia ateityje. Skaitmeninės technologijos, susiliejimas, globalizacija – tai priežastys, kurios gali pakeisti visą vaizdą. Mūsų laikais gerai funkcionuojančių sistemų ateityje gali nebelikti. Skaitmeninė televizija greitai išvirtins visoje Europoje. Kai kurie ekspertai spėlioja, ar programų suaugusiesiems laiko vakare taisyklės ar bet koks kontroliavimas, paremtas laiku, galės būti pritaikomas skaitmeninei televizijai.

Šiandien per internetą jau prieinami filmai, o ateityje juos bus galima žiūrėti per mobiliuosius telefonus ir kitas priemones. Kas atsakingas už saugios visuomeninės komunikacijos priemonių aplinkos nepilnamečiams sukūrimą? Tarptautinės organizacijos, valstybė, visuomeninės institucijos, audiovizualinė industrija, savanoriškos organizacijos, mokyklos, tėvai? Manau, jog tai bendra atsakomybė.

Iš anglų kalbos vertė Elena Kaminskienė

Kijkwijzer: Nyderlandų audiovizualinės produkcijos žymėjimo sistema

Prof. PATTI VALKENBURG

Prof. HANS BEENTJES

Dr. PETER NIKKEN

Prof. ED TAN

Nyderlanduose *Kijkwijzer* sistema taikoma nuo 2001 metų pradžios informuoti apie potencialiai žalingą filmų, vaizdajuosčių ir televizijos laidų poveikį nepilnamečiams.

Kijkwijzer sukurta įtvirtinti savęs reguliavimą, o tai reiškia, jog ne vyriausybė, bet pats audiovizualinis sektorius yra atsakingas už priemones, kurios padėtų apsaugoti jaunus žmones nuo žalingos kino ir televizijos produkcijos įtakos. Šiuo metu Nyderlandų ir Europos strategai mano, kad savęs reguliavimas yra veiksminga nepilnamečių apsaugos nuo žalingo vaizdinės medžiagos poveikio priemonė. Europos kontekste ši vizija buvo išdėstyta 1998 metų rugsėjo 24 dienos Europos Sąjungos Tarybos rekomendacijoje.

Nyderlandų vyriausybės nuomone, vien savęs reguliavimo nepakanka. Žiniasklaidos įstatymo pataisoje bei Baudžiamajame kodekse teigiama, jog kino ir televizijos produkcijos turinio, galinčio sukelti *potencialią* žalą jaunimui, platinimas ir transliavimas pavaldus savęs reguliavimui; o kino ir televizijos produkcijos turinio, galinčio sukelti *rimtą* žalą, platinimas ir transliavimas pavaldus Žiniasklaidos įstatymui ir Baudžiamajam kodeksui. 2001 metų pavasarį Žiniasklaidos įstatymas buvo papildytas nauju straipsniu (52d), draudžiančiu per televiziją transliuoti programas, kurios gali padaryti *rimtą* žalą jaunesniems nei šešiolikos metų asmenims, pavyzdžiui, filmus apie vaikų pornografiją. Už šio įstatymo priežiūrą atsakinga žiniasklaidą reguliuojanti institucija (komisariatas). Draudimas platinėti ypač žalingą kino ir televizijos produkciją per vaizdajuosčių nuomos punktus bei kino teatruose aprašytas Baudžiamojo kodekso 240 straipsnyje.

Naudodamas *Kijkwijzer*, NICAM (*The Netherlands Institute for the Classification of Audiovisual Media*)* suteikia tėvams ir kitiems vartotojams informaciją apie *galimą* žalingą kino ir televizijos produkcijos įtaką. *Galima* žala yra ypač sunkiai nustatoma, nes nėra objektyvaus apibrėžimo, ką būtų galima pavadinti potencialiai žalingu. Kino ir tele-

The Netherlands Institute for the Classification of Audiovisual Media

NICAM sukurtą audiovizualinės industrijos savęs reguliavimo formą – *Kijkwijzer* sistemą – remia Nyderlandų vyriausybė. NICAM tikslas – perteikti vienodą informaciją vartotojams, kuri padėtų nuspręsti, ar kūrinys gali būti žalingas jų vaikams. Pagrindą sudaro nepriklausomų ekspertų sukurta klasifikacijos sistema. Šios sistemos pavadinimas *Kijkwijzer* reiškia *žiūrovo gidas* arba *žiūrėk išmintingiau*.

Vienas iš *Kijkwijzer* principų – audiovizualiniam produktui skiriama tik viena klasifikacija, kuri galioja visam produkto gyvavimo laikotarpiui. Kiekvieną produktą klasifikuoja vienas žymėtojas. Kilus rimtai abejei, šis žymėtojas gali kreiptis patarimo į Žymėtojų komitetą.

Skiriamos keturios amžiaus kategorijos – AL (visos amžiaus grupės), 6PG, 12 ir 16 metų –

bei šeši turinio kriterijai: smurtas, baimė (baimės jausmo sukėlimas), seksas, narkotikų / alkoholio vartojimas, diskriminacija ir kalba.

Kijkwijzer piktogramas galima pamatyti daug kur: ant skaitmeninių vaizdadiškių ir vaizdajuosčių dėžučių, filmų reklamose, kino teatruose, skelbimuose, televizijos laidų pradžioje, televizijos programose, teletekste.

Kijkwijzer veiksmingumą kiekvienais metais vertina Nyderlandų radijo ir televizijos komisija, tačiau svarbiausia yra visuomenės nuomonė. Skundus nagrinėja nepriklausoma Skundų taryba ir Skundų komitetas, kurių sankcijos varijuoja nuo išpėjimų iki baudų.

Kijkwijzer sistema apima beveik visą Nyderlandų audiovizualinę industriją ir visus valstybinius bei komercinius televizijos kanalus. Duomenų bazėje yra daugiau nei 10 000 pažymėtų kūrinių.

Dvi apklausos, atliktos 2002 metų spalį, atskleidė, kad apie 90 proc. tėvų, turinčių paaugusius vaikus, vertino šią paslaugą. Apie 70 proc. tvirtino, kad piktogramos padėjo apsispręsti, ar vaikai gali žiūrėti vieną ar kitą laidą, filmą.

vizijos produkcijos priskyrimas potencialiai žalingai – subjektyvus, jis atskleidžia tik tai, kas yra netinkama asmenims ir visuomenei. Pavyzdžiui, mokslinis tyrimas parodė, kad per televiziją ir kino teatruose rodoma prievarta gali paskatinti agresyvų elgesį (Paik & Comstock, 1994). Ar ši įtaka laikoma žalinga ar ne, priklauso nuo to, kaip asmuo, bendraudamas su žmonėmis, reaguoja į smurtą.

Nuomonės dėl galimos žalos yra subjektyvios ir priklauso nuo moralinių vertybių bei standartų tam tikru laiku ir tam tikroje vietoje. Kino ir televizijos produkcija klasifikuojama šiame neišvengiamai subjektyvia-me kontekste. Kadangi *Kijkwijzer* – subjektyvi sistema, jos vartotojai gali reikalauti, kad žymėjimo sprendimai būtų aiškūs. *Kijkwijzer* subjektyvumas ir priklausomybė nuo kultūros taip pat reikalauja, kad sistema būtų lanksti – atvira kritikai ir prisitaikanti prie naujų mokslinių išvalgų bei besikeičiančios visuomenės moralės ir vertybių.

Vartotojų tyrimas

Žymėjimo tikslas – informuoti tėvus apie galimą žalingą kino ir televizijos produkcijos įtaką bei padėti kontroliuoti, kokias televizijos laidas ir kino filmus žiūri jų vaikai. Todėl *Kijkwijzer* telkia dėmesį į tėvus. Kadangi kino ir televizijos produkcijos žalingumo vertinimas – subjektyvus klausimas, svarbu įvertinti tėvų nuomones ir jomis remtis tobulinant žymėjimo sistemą. Tam buvo atlikti du vartotojų tyrimai. 1997 metais Nyderlandų Televizijos ir kino filmų žiūrovų tyrimų departamentas paprašė tėvų nurodyti, kas jiems kino bei televizijos produkcijoje kelia didžiausią susirūpinimą. Tyrimas atskleidė, kad tėvai ypač nerimavo, kad vaikai iš kino filmų ir televizijos laidų išmoksta nepadorios kalbos, tampa baugštūs arba ima sapnuoti košmarus, imituoja matytas smurto scenas, tampa agresyvesni kitų vaikų atžvilgiu, per anksti susipažįsta su seksualinėmis scenomis (Valkenburg, 1997).

Kitame tyrime tėvų buvo klausama, ar jie pritaria žymėjimo sistemai. Daugiau nei trys ketvirtadaliai tėvų norėtų žymėjimo sistemos, o 70 proc. jų norėtų naudotis šia sistema. Dauguma tėvų pasirinko informaciją apie kino ir televizijos produkcijos turinį. Ypač jie norėtų būti informuojami apie smurto ir siaubo scenas, seksualinį turinį, diskrimi-

naciją, narkotikų vartojimą bei nepadorią kalbą. Be to, tėvai norėjo, kad būtų nurodomos amžiaus kategorijos (Peeters & Valkenburg, 1999).

Iki šiol moksliniai tyrimai daugiausia buvo orientuoti į dvi kino ir televizijos produkcijos kategorijas: agresiją ir baimę. Kino ir televizijos produkcijos poveikio tyrimas pagal keturias kategorijas – seksualinis turinys, diskriminacija, narkotikų vartojimas bei nepadori kalba – dar tik pradedamas.

Amžiaus kategorijos

Kijkwijzer išskiria tris vaikų amžiaus grupes: jaunesni nei 6 metų, jaunesni nei 12 metų ir jaunesni nei 16 metų. Amžiaus kategorijos yra tik gairės. Faktiškai patys tėvai turi nuspręsti, kokiai amžiaus kategorijai priskirti savo vaikus.

6PG (*tėvų priežiūra rekomenduojama jaunesniems nei 6 metų vaikams*)

Ši amžiaus kategorija skirta apsaugoti mažus vaikus nuo tam tikro gąsdinančio bei smurtinio kino ir televizijos produkcijos turinio, kuriam vyresni vaikai nėra tokie jautrūs. Literatūra nurodo, jog vaikai iki septynerių metų kino ir televizijos produkcijoje sunkiai skiria fantaziją nuo realybės (Davies, 1997). Todėl jaunesni nei šio amžiaus vaikai į gąsdinančius arba agresyvius animacinius filmus reaguoja jautriai, kaip ir į realų kino ar televizijos produkcijos turinį. Todėl ir animaciniai filmai, vaizduojantys tam tikrą smurtą, priskiriami kategorijai 6PG.

Tyrimas parodė, jog jaunesnius nei septynerių metų vaikus gali gąsdinti šlykštūs fantastiniai veikėjai (pvz., butelyje gyvenanti dvasia), virsmas, vaizdai, kur gyvūnai ar vaikai fiziškai skriaudžiami. Į *Kijkwijzer* įtraukti konkretūs klausimai, liečiantys kiekvieną šių elementų. Jei bent į vieną iš jų atsakymas yra teigiamas, tada produkcija žymima ženklu 6PG.

12 Vaikai tarp dešimties ir dvylikos metų į pasaulį pradeda žiūrėti kitaip. Jie ima suvokti, kad žmonės priklauso tam tikroms socialinėms grupėms ir kad šios grupės skiriasi viena nuo kitos

(Hoffman, 2000). Jie taip pat gali suprasti kitų žmonių elgesį iš savo socialinės perspektyvos (Hoffman, 2000). Nuo dešimties metų labai padidėja vaikų gebėjimas abstrakčiai mąstyti, ir jie gali suprasti abstraktesnę humorą, pavyzdžiui, parodiją, ironiją, satyrą (McGhee, 1979; Selman, 1980).

16

Nuo dešimties metų vaikai labiausiai mėgsta žiūrėti suaugusiems skirtą kino ir televizijos produkciją. Iš filmų ir televizijos laidų jie mokosi socialinių pamokų, išvysta, kaip aktoriai sprendžia kasdienes problemas, su kuriomis jie susiduria. Jauni paaugliai geba ypač stipriai susitapatinti su realiais aktoriais. Vaikystės pabaiga ir paauglystė – tai laikotarpiai, kai vaikai linkę idealizuoti tam tikras psichologines bei socialines kino ir televizijos asmenybių, svarbiausių filmų veikėjų ir dievaičių savybes.

Tyrimai rodo, kad jauni žmonės dažniausiai nusikalsta paauglystėje. Nepilnamečiai užsiima vandalizmu, vagiliauja parduotuvėse, dalyvauja muštynėse (Junger Tas, 2000).

Rizikingas nusikalstamas elgesys jauniems žmonėms patrauklus, nes jie iš esmės yra ribinė visuomenės dalis, neturinti daug ką prarasti. Kinai ir televizija rodo jauniems žmonėms daugybę nusikalstamo elgesio pavyzdžių. Paaugliai, ypač berniukai, gali stipriai susitapatinti su nusikalstančiais kino ir televizijos kūrinių veikėjais. Jie siekia naujos tapatybės ir sąmoningai ieško informacijos bei idėjų, kurias galėtų tam panaudoti (Strasburger, 1995). Todėl *Kijkwijzer* tam tikras smurto rūšis priskiria 16 metų amžiaus kategorijai.

Smurto ir siaubo filmų baimė dažnai atsiranda paauglystės metais. Šiuo laikotarpiu paauglių emocijos, jaudulys esti labai pakylėti (Zuckerman, 1979). Jauni žmonės tikrina ribas ir ieško jaudinančios, rizikingos veiklos. Smurto filmai numaldo jų emocinius poreikius. Antra, paauglystės metais didžiausią įtaką daro bendraamžių grupės (Durkin, 1997). Kartais jauni žmonės tam tikra prasme rungtyniau žiūrėdami smurto filmus (Goldstein, 1998). Tačiau jie linkę pervertinti savo galimybes ir žiūrėdami kai kuriuos siaubo filmus išsigąsta (Cantor, 2001).

Turinio kategorijos

Pagal 1999 metų vartotojų tyrimo rezultatus išskyrėme šešias turinio kategorijas, galinčias daryti žalingą įtaką jauniems žmonėms. Tai smurtas, baimė, seksualinis turinys, diskriminacija, stiprių narkotikų (heroino, kokaino), besaikis lengvų narkotikų (marihuanos, hašišo) ir alkoholio vartojimas, nešvanki kalba.

Smurtas

Audiovizualinis smurtas gali: a) skatinti agresyvų vaikų elgesį, b) padaryti vaikus nejautrius smurtui ir c) išgašdinti (Potter, 1999). Sutelkėme dėmesį į teorijas, nagrinėjančias du pirmuosius smurto kino ir televizijos produkcijoje padarinius: agresyvų elgesį ir desensibilizaciją.

Manoma, kad smurto žiūrėjimas per televiziją ir kino filmuose ne visuomet sukelia agresyvų elgesį ir desensibilizaciją. Tyrimas parodė, jog kine ir televizijoje rodomas smurtas gali padidinti agresyvaus elgesio ir / arba desensibilizacijos pavojų. Aptarsime svarbiausias ypatybes.

Tikroviškumas. Pirmoji konteksto ypatybė, galinti padidinti agresiją ir desensibilizaciją, – smurto realumas (Paik & Comstock, 1994). Mes manome, kad neįtikimas smurtas vaikams daro palyginti nedidelį žalingą poveikį.

Sužalojimai. Rodomi smurto padariniai (kraujas, sunkūs sužalojimai, suluošinimas) gali skatinti desensibilizaciją. Tokie vaizdai padidina riziką, kad žiūrovai taps nejautriūs arba abejingi smurtui (Linz, Donnerstein, & Penrod, 1984).

Patrauklus pagrindinis veikėjas. Nors niekšų ar maniakų naudojamas smurtas dažnai išpūdingesnis, agresyvų elgesį daugiausia skatina smurtautojai, su kuriais vaikai gali susitapatinti (Paik & Comstock, 1994).

Pateisinimas. Daugelyje kino ir televizijos kūrinių būna pagrįsta priežastis, kodėl veikėjas naudoja smurtą, pavyzdžiui, jis nori užkirsti kelią gamtos stichijai ar išgelbėti nekaltas aukas. Pateisinamo smurto scenų žiūrėjimas gali skatinti vaikus ne taip rimtai žiūrėti į smurtą realiaame gyvenime (Paik & Comstock, 1994).

Atpildas. Jei smurtas vienaip ar kitaip baudžiamas, rizika, kad žiūrovai taps agresyvesnis, sumažėja. Turinio analizė parodė, jog daugumoje

kino ir televizijos kūrinių smurtas sulaukia atpildo (Wilson, 1998). Vaikų herojai paprastai sumanūs, galingi, patrauklūs, retai peikiami dėl priedermės veiksmų. Įvairiuose tyrimuose teigiama, kad apdovanotas gero veikėjo smurtas skatina agresyvų elgesį (Bandura, 1986).

Pirmosios dvi konteksto ypatybės – tikroviškumas ir sužalojimai – buvo įtraukti į *Kijkwijzer*. Tačiau trys paskutinės nebuvo įtrauktos, nes beveik visoje meninėje kino ir televizijos produkcijoje didelė dalis smurto yra pateisinama, apdovanojama arba vykdoma patrauklaus pagrindinio veikėjo (Wilson, 1998).

Baimė

Galimas žalingas smurto kino ir televizijos produkcijoje poveikis pasireiškia tuo, jog vaikai ima baimintis kasdienėmis situacijomis, sapnuoja košmarus. Kino ir televizijos produkcijos turinys, galintis vaikams sukelti baimę, susijęs su amžiumi. Pavyzdžiui, maži vaikai dažniau bijo fantastinio turinio, o vyresnieji dažniau išsigąsta realistinio meninio arba naujienų turinio (Cantor, 2001; Valkenburg, Cantor, & Peeters, 2000).

Tyrimas atskleidė, kad žmones labiau gąsdina arti namų tykantis pavojai, kurie yra įtikinamesni nei toliau esančios grėsmės. Gąsdinantys vaizdai, rodomi kasdieniame kontekste, lengvai asocijuojasi su objektais ar įvykiais, kurie paprastai esti kasdieniame vaikų gyvenime. Pavyzdžiui, filme „Poltergeistas“ baimė asocijuojama su televizoriumi ir piktų dvasių užvaldytais žaislais, filme „Nasrai“ – su jūra ir paplūdimiu. Kino ir televizijos produkcijos turinio sukelta baimė stipresnė ir ilgiau trunka, jei vėl pažadinama susiduriant su tomis pačiomis situacijomis arba objektais, matytais gąsdinančioje kino ir televizijos produkcijoje.

Dar didesnę baimę sukelia kūrinių garso efektai ir muzika. Jau XX amžiaus šeštajame dešimtmetyje Himmelweit, Openheim and Vince (1958) ištyrė, kad vaikai tam tikrus filmų garso efektus, ypač muziką, laiko gąsdinančiais elementais. Kiti tyrimai taip pat parodė, kad gąsdinančios muzikos naudojimas filme gali padidinti baimę. Pavyzdžiui, Thayer and Levenson mokslinis tyrimas (1983) atskleidė, kad „siaubo muzika“ dokumentiniuose filmuose apie nelaimingus atsitikimus darbe sukėlė didesnę baimę nei paprasta „dokumentinė muzika“.

Baimė labai priklauso nuo žiūrovo kognityvinio išsivystymo lygmens. Tyrimai rodo, kad suaugusieji ir vyresni vaikai gali žiūrėti baisų filmą dvejopai. Jie gali pratrūkti emocijomis ir džiaugtis baimės pojūčiais. Tačiau jie taip pat gali susilpninti savo emocijas manydami, kad tai, ką mato, nėra realu. Tokiais atvejais subrendę žiūrovai ir vyresni vaikai naudoja tam tikrą savitvardos mechanizmą – ką mato, nepriima už gryną tiesą. Jaunesni nei septynerių metų vaikai nesugeba taip elgtis (Harris, 2000).

Kijkwijzer, atsižvelgdama į šių mažų vaikų ypatybę, įtraukia klausimus apie tipišką jaunesnių nei septynerių metų vaikų baimes.

Seksualinis turinys

Ši turinio kategorija naudojama visose žymėjimo sistemose. Du vartotojų tyrimai, sudarantys *Kijkwijzer* pagrindą, atskleidė, kad tėvams svarbu žinoti, kino ir televizijos produkcija yra seksualinio turinio ar ne. Sekso pobūdžio ir dažnumo kino ir televizijos produkcijoje analizė parodė, kad XX amžiaus pabaigoje seksualinio turinio buvo daugiau nei kada nors anksčiau, ir seksas buvo kur kas atviresnis (Donnerstein & Smith, 2001). Tačiau reikia pažymėti, kad terminas „seksualinis turinys“ šiuose tyrimuose buvo plačiai interpretuojamas. Jis apėmė ne tik veiksmus (glamones, bučinius bei lytinį aktą), bet ir beveik apsinuoginusių ar gundančiai apsirengusių žmonių vaizdus, pokalbius apie seksą.

Dar vienas potencialiai žalingas vaikams padarinys – kad pagal tai, ką mato audiovizualinėje produkcijoje, jie gali susidaryti klaidingą supratimą apie seksą, nes jis dažnai vaizduojamas tokiais būdais, kurie beveik neatitinka realybės. Rizika, kad jauni žiūrovai perima neteisingas idėjas iš filmų seksualinių scenų, ypač didelė. Šiuo gyvenimo laikotarpiu vaikai formuoja savo seksualinę tapatybę, uoliai ieško informacijos apie seksualinius santykius. *Kijkwijzer* tam tikras iškraipytas seksualumo formas laiko žalingomis. Pavyzdžiui, nebaudžiama seksualinė prievarta priskiriama 16 kategorijai.

Diskriminacija

Vartotojų tyrimas atskleidė, kad tėvai norėtų būti informuoti apie audiovizualinėje produkcijoje vaiz-

duojamą lytinę, rasinę, religinę, tautinę ar etninę diskriminaciją. Vienas iš galimų žalingų diskriminacijos poveikių yra tai, kad vaikai tokius veiksmus priima kaip normalius. Jei ta diskriminacija nėra aiškiai netoleruojama, tada kino ir televizijos produkcija žymima ženklų **12**.

**Narkotikų ir
alkoholio
vartojimas**

Tyrimai parodė, jog alkoholis ir narkotikai dažnai pradedami vartoti paauglystės metais (Strasburger, 1995). Todėl galima manyti, jog šiuo laikotarpiu vaikai yra ypač jautrūs informacijai apie alkoholį ir narkotikus. Jeigu stiprių narkotikų ar besaikis lengvų narkotikų ar alkoholio vartojimas vaizduojamas palankiai, produkcija žymima ženklų **16**. Jei tai rodoma kaip nepatartinas dalykas arba besąlygiškai netoleruotinas, kino ir televizijos produkcija žymima ženklų **12**. Jei tam atvirai nepritariama, produkcija žymima kaip tinkama visoms amžiaus grupėms.

**Nešvanki
kalba**

Nors nešvanki kalba laikoma turinio kategorija, kitaip nei kitoms turinio kategorijoms, tokiai kalbai nėra taikomos amžiaus kategorijos. Bandomuosiuose žymėjimuose radome daug nešvankios kalbos pavyzdžių, taip kalbančių veikėjų, su kuriais vaikai gali susitapatinti. Jau dvejų metų vaikai mėgdžioja per televiziją girdėtus šūkius ir frazes, keiksmažodžius ir nešvankybes dažnai perima vyresni vaikai ir paaugliai. Ši priežastis privertė mus informuoti tėvus apie nešvankią kalbą apskritai, jai netaikant amžiaus kategorijų.

*Žymėjimo anketa ir
žymėjimo raktas*

Pirmoji *Kijkwijzer* versija 1.0 buvo pristatyta 2001 metų pavasarį. Tačiau tuo metu brendo daug pakitimų, ir mes delsėme pateikti mokslinius argumentus tol, kol nebuvo parengta versija 1.1. Todėl šio skyriaus komentarai skirti *Kijkwijzer* versijai 1.1.

Kijkwijzer žymėjimo anketa – tai klausimai apie audiovizualinės produkcijos turinį (žr. www.kijkwijzer.nl). Naudodami slaptažodį, žymėtojai gali interneto svetainėje pažymėti audiovizualinę produkciją.

Tuomet kompiuterio programa automatiškai priskiria kūrinį tam tikrai amžiaus kategorijai.

Tačiau ne visi žymėjimo anketos klausimai tinka visoms kino ir televizijos produkcijos rūšims. Tarkime, jei kūrinys – humoristinis animacinis filmukas, žymėtoji nereikia atsakyti į kitus anketos klausimus. Jei vienas ar daugiau klausimų nėra su juo susiję, kompiuteris automatiškai pereina prie kito klausimo. Todėl klausimų, į kuriuos reikia atsakyti, skaičius priklauso nuo produkcijos pobūdžio ir turinio.

Su klausimais pateikiami labai aiškūs pavyzdžiai. Tai gali atrodyti komišškai, tačiau šie pavyzdžiai pasirodė būtini norint pasiekti pagrįstą žymėtojų patikimumo laipsnį. Būsimoje *Kijkwijzer* versijose pageidautina, kad pavyzdžiai, iliustruojantys klausimus, būtų ne išspausdinti, bet audiovizualinės formos. Interneto svetainėje žymėtoji bus parodoma daug filmo ištraukų drauge su įvairiais atsakymo variantais. Naujojant tokius audiovizualinius pavyzdžius, žymėtojo patikimumas neabejotinai bus tikslesnis.

Kijkwijzer versijos 1.1 žymėjimo anketa turi konkretų žymėjimo raktą. Anketos klausimai suskirstyti į septynias kategorijas: audiovizualinės produkcijos rūšis, smurtas, baimė, seksualinis turinys, diskriminacija, narkotikų / alkoholio vartojimas ir nešvanki kalba.

**Audiovizualinės
produkcijos
žanras**

Trys klausimai yra skirti apibūdinti meninei produkcijai, o kiti trys – dokumentikai. Vertinant menines programas klausiama, ar: produkcija yra humoristinis animacinis filmas, kito pobūdžio animacinis filmas, kitas meninis / dramos kūrinys. Šiais klausimais bandoma išsiaiškinti, koks tikrovės ir išmonės santykis kūrinyje, nes nuo to priklauso agresijos, desensibilizacijos ir baimės poveikis.

Kino ir televizijos produkcija neklasifikuojama pagal žanrą. Vaikai, žiūrėdami televizorių, dažnai perjunginėja įvairias programas. Vadinausi, jie gali susidurti su scenomis, kurios nesusijusios su audiovizualinės produkcijos pobūdžiu ar jos rūšimi kaip visuma.

Kijkwijzer 1.1 žymi ne tik meninę produkciją, bet ir TV dokumentiką, pokalbių šou, nes ši produkcija gali turėti elementų, potencialiai

žalingų mažiesiems žiūrovams. Tiesioginės bei naujienų ir pasaulio įvykių laidos neklasifikuojamos.

Smurtas

Amžiaus kategorijos meniniams kūriniam. *Kijkwijzer* skiria tris meninių kūrinų rūšis: humoristinius animacinius filmus, kitus animacinius filmus ir kitus meninius kūrinius. Humoristiniai animaciniai filmai visuomet priskiriami kategorijai **AI** (visos amžiaus grupės). Kiti animaciniai filmai, kuriuose rodomas vienos ar daugiau rūšių smurtas, dažniausiai bus žymimi simboliu **6PG**. Kai vaizduojami realūs žmonės, žymėjimas sudėtingesnis. Jei meniniuose kūriniuose nevaizduojamas smurtas, žinoma, jie bus priskirti kategorijai **AI**.

Žymima pagal šias sąlygas:

- Smurtas, kuris yra (a) įtikimas, (b) įkyrus ir (c) baigiasi sunkiu sužalojimu, priskiriamas kategorijai **16**.
- Smurtas, kuris yra (a) įtikimas, (b) įkyrus ir (c) nesibaigia sunkiu sužalojimu, priskiriamas kategorijai **12**.
- Smurtas, kuris yra (a) įtikimas, (b) nėra įkyrus ir (c) baigiasi sunkiu sužalojimu, priskiriamas kategorijai **12**.
- Smurtas, kuris yra (a) neįtikimas, (b) įkyrus ir (c) baigiasi sunkiu sužalojimu, priskiriamas kategorijai **12**.
- Kiti kūriniai, kuriuose yra smurto scenų, priskiriami kategorijai **6PG**.

Amžiaus kategorijos dokumentikai ir realybės TV. Realistiniai kūriniai pagal amžiaus kategorijas žymimi kaip ir meniniai kūriniai. Tačiau yra vienas svarbus skirtumas – smurtas realistiniuose kūriniuose visuomet įtikimas. Todėl įtikimumas nėra skiriamasis smurto bruožas realistiniuose kūriniuose. Jei rodomas vienos ar daugiau rūšių smurtas, jie turi būti ženklinami bent jau simboliu **6PG**. Taigi taikomas toks raktas:

- Smurtas, kuris yra (a) įkyrus ir (b) baigiasi sunkiu sužalojimu, priskiriamas kategorijai **16**.
- Smurtas, kuris (a) nėra įkyrus ir (b) baigiasi sunkiu sužalojimu, priskiriamas kategorijai **12**.
- Smurtas, kuris yra (a) įkyrus ir (b) baigiasi sužalojimu, priskiriamas kategorijai **12**.

- Smurtas, kuris (a) nėra įkyrus ir (b) baigiasi sužalojimu, priskiriamas kategorijai **12**.
- Smurtas, kuris yra (a) įkyrus ir (b) nesibaigia sužalojimu, priskiriamas kategorijai **12**.
- Kiti kūriniai, kuriuose rodomos smurto scenos, priskiriami kategorijai **6PG**.

Amžiaus kategorijos pokalbių šou. Pokalbių šou, kuriuose rodomas smurtas, priskiriami kategorijai **12** arba **6PG**. Kategorijai **12** priskiriami pokalbių šou, kuriuose fizinį ar psichologinį smurtą (tyčiojimasi) pateisina laidos vedėjas arba auditorija. Kūrinys, kuriame naudojamas fizinis smurtas nėra toleruojamas, priskiriamas kategorijai **6PG**. Laidos, kuriose tyčiojama iš žmonių, tačiau tai nėra toleruojama, priskiriamos kategorijai **A1**.

Baimė

Kūriniai su gąsdinančiais elementais skirstomi į keturias amžiaus grupes, atsakius į klausimus apie situacijas, kurios ypač gąsdina mažus vaikus. Jaunesni nei septynerių metų vaikai, žiūrėdami meninius kūrinius, dar neskiria fantazijos ir realybės, todėl juos gali gąsdinti tokios detalės, kurios suaugusiesiems atrodo juokingos. Jei į vieną ar daugiau pirmosios grupės klausimų atsakoma teigiamai, kūrinys ženklina **6PG**.

Antros grupės klausimais bandoma išsiaiškinti, ar kūrinyje vaizduojami žmonės, kurie yra nepaprastai išsigandę po nelaimingų atsitikimų, gamtos stichijų, karo ar žmonių smurto veiksmų. Jei į šiuos klausimus atsakoma teigiamai, kūrinys priskiriamas kategorijai **12**, išskyrus atvejus, kai viskas baigiasi laimingai. Tokio tipo situacijų pasitaiko seriale „Gelbėtojai“, pavyzdžiui, jei kuriam nors veikėjui gresia pavojus nuskęsti ir jis būna labai išsigandęs. Šiame seriale tokia situacija visuomet greitai išsprendžiama, tad beveik nelieka galimybės, jog žiūrovas bus kaip nors neigiamai paveiktas. Tokiais atvejais kūrinys ženklina **6PG**.

Trečios grupės klausimai būna apie gąsdinantį triukšmą, sunkius sužalojimus bei ekstremalius siaubo efektus. Taip pat prašoma atsakyti apie vietas, kurioje vyksta gąsdinantys įvykiai, artimumą žiūrovui, nes

kasdienė aplinka padidina riziką, kad žiūrovai, pažiūrėję kūrinį, bus apimti baimės.

Amžiaus kategorijos. Jei teigiamai atsakoma į vieną ar į daugiau pirmos grupės klausimų, kūrinys bus ženklinamas **6PG** ir baimės piktograma. Trimis atvejais gąsdinantis turinys gauna amžiaus kategoriją **16**. Pirmiausia, jei kūrinyje pateikiami (a) labai išsigandę žmonės ar gąsdinantys garsai, drauge su (b) sunkiais sužalojimais ir (c) siaubo efektais, kurie pateikiami (d) kasdienėje aplinkoje. Antra, jei kūrinyje rodomi (a) labai išgąsdinti žmonės ar gąsdinantys garsai su (c) siaubo efektais (d) kasdienėje aplinkoje. Trečia, jei kūrinyje rodomi (b) sunkūs sužalojimai su (c) siaubo efektais (d) kasdienėje aplinkoje.

Keturiais atvejais baimė priskiriama kategorijai **6PG**. Pirma, jei teigiamai atsakoma bent į vieną pirmos grupės klausimų. Antra, jei kūrinyje rodomi (a) labai išgąsdinti žmonės / gąsdinantys garsai, (b) be sunkių sužalojimų ir (c) siaubo efektai (d) ne kasdienėje aplinkoje. Trečia, jei rodomi (a) labai išgąsdinti žmonės (d) kasdienėje aplinkoje, tačiau visada viskas baigiasi laimingai. Ketvirta, jei rodomi (a) labai išgąsdinti žmonės (d) nekasdienėje aplinkoje, kai visada viskas baigiasi laimingai. Visais kitais atvejais teigiami atsakymai į klausimus apie baimę lemia priskyrimą amžiaus kategorijai **12**.

Seksualinis turinys

Seksualinis turinys vertinamas pagal dvi klausimų grupes. Pirmojoje klausama apie seksualinių santykių dažnumą ir genitalijų matomumą. Antroji skirta išsiaiškinti, ar lytiniai aktai yra primesti ir ar jie turi neigiamų padarinių. Literatūroje išprievartavimas ir sunkios seksualinės prievartos formos kartais įtraukiamos į seksualumo sąvoką. *Kijkwijzer* išprievartavimą ar pasikėsinimą išprievartauti priskiria ne seksualumui, o smurtui, ir ženklina atitinkamai.

Amžiaus kategorijos. Kūrinys, kuriame (a) rodomi lytiniai santykiai ir (b) iš arti rodomos genitalijos, žymimas **16**. Kūrinys, kuriame rodomi (a) lytiniai aktai (b) ir nerodomas genitalijos, tačiau (c) seksas priimamas, (d) ir tai neturi jokių neigiamų padarinių kaltininkui, priskiriamas kategorijai **16**.

Kūriniai, kuriuose nerodomi lytiniai aktai, arba kūriniai, kuriuose (a) lytinis aktas pasitaiko kartą ar keletą kartų, bet (b) nerodomas genitalijos, ir (c) seksualumas neprimetamas, žymimi kategorija **Al**. Kiti kūriniai su seksualiniais veiksmais priskiriami kategorijai **12**.

Diskriminacija

Apie diskriminaciją užduodami trys klausimai: ar kūrinyje skamba diskriminuojančios frazės ir rodomas diskriminuojantis elgesys, ar šios frazės ar elgesys yra aiškiai netoleruojami ir ar šios frazės ir elgesys priklauso komiškam „antiherojui“, į kurį negalima rimtai žiūrėti.

Amžiaus kategorijos. Jei diskriminacija nėra aiškiai netoleruojama, skiriama amžiaus kategorija **12**. Jei diskriminacija aiškiai netoleruojama, galima skirti kategorijai „visos amžiaus grupės“. Netgi jei diskriminacija nėra aiškiai netoleruojama, tačiau visas diskriminuojančias frazes pasako „antiherojus“, į kurį negalima rimtai žiūrėti, kūriniumi galima suteikti kategoriją „visos amžiaus grupės“.

Narkotikai ir alkoholis

Pateikiami trys klausimai. Pirmasis – ar kūrinyje rodomas stiprių narkotikų arba besaikis lengvų narkotikų vartojimas. Taip pat klausama, ar tai rodoma palankiai ir ar tai netoleruotina.

Amžiaus kategorijos. Jei kūrinyje vaizduojamas stiprių ir lengvų narkotikų arba alkoholio vartojimas, skiriama kategorija **12**. Jei narkotikų arba besaikis alkoholio vartojimas rodomas palankiai, kūrinys bus žymimas kategorija **16**, o jei tai aiškiai netoleruojama – simboliu **Al**.

Nešvanki kalba

Nešvanki kalba nėra skirstoma pagal amžiaus kategorijas, nes joks tyrimas nerodo, kad tokia kalba būtų potencialiai žalingesnė kuriai nors vienai amžiaus grupei.

Sekmingo žymėjimo sąlygos

Kijkwijzer sistema sukurta įtvirtinti savęs reguliavimą. Kino ir televizijos kūrinius faktiškai žymi vienas žymėtojas. Žymėjimo sistema, pagrįsta vieno asmens nuomone, gali funkcionuoti tik jei vykdomi toliau nurodyti reikalavimai

Aiškumas. *Kijkwijzer* – subjektyvi sistema. Žymėjimas yra aiškinamasis procesas. Ir vartotojai, ir žymėtojai gali patikrinti, kaip atsirado tam tikras žymėjimas, bei sužinoti, kokie žymėjimo proceso mechanizmai yra svarbiausi.

Pagrįstumas. Žymėjimo anketos klausimai turi būti konkretūs ir tikslūs. *Kijkwijzer* neprašo žymėtojų skirstyti audiovizualinės produkcijos pagal amžiaus kategorijas. Jie prašo atsakyti į klausimus apie produkcijos turinį, nes atsakymai nulemia galutinį jos priskyrimą kuriai nors amžiaus kategorijai.

Patikimumas. Sistema turi būti patikima. Tai reiškia, kad įvairūs žymėtojai, žymintys filmą arba televizijos programą, turi pasiekti tą patį žymėjimo rezultatą.

Žymėtojų kompetencija. Nors žymėjimo anketos kūrėjai stengiasi, kad anketa būtų kuo aiškesnė, žymėjimas nėra toks paprastas, kad jį galėtų atlikti bet kas be pastangų ir neturėdamas žinių. Todėl labai svarbu, kad žymėtojai būtų to mokęsi. Žymėtojai, kad teisingai pažymėtų kūrinių, turi jausti vaikų kognityvų lygį ir aplinkos suvokimą įvairiais amžiaus tarpsniais.

Atvirumas kritikai. *Kijkwijzer* iš pradžių buvo sukurta meniniams televizijos ir kino kūriniams. Sistemos taikymas kitiems žanrams bei audiovizualinei produkcijai gali pateikti staigmenų, kadangi buvo atlikta mažiau šių žanrų ir produkcijos tyrimų. Jei šios staigmenos turės padarinių skirstymo kategorijų pagrįstumui ar patikimumui, *Kijkwijzer* reikės atitinkamai pakoreguoti. Be galimų staigmenų, yra ir kitų priežasčių, kodėl *Kijkwijzer* turėtų būti galima viešai kritikuoti. Pirmiausia, kad nuolatos atsiranda naujas kino ir televizijos produkcijos turinys. Antra, tobulėja mokslas. Galiausiai turėsime laukti ir išsiaiškinti, kaip *Kijkwijzer* rezultatus priima vartotojai. Jei didelė plačiosios

visuomenės dalis bus nepatenkinta *Kijkwijzer* žymėjimu, gali būti pagerinta sistema pakoreguoti.

Kai kurie žmonės jau kalba apie *Kijkwijzer* visai Europos Sąjungai.

Sutrupinta

Iš anglų kalbos vertė Elena Kaminskiė

LITERATŪRA

Bandura A. Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1986.

Cantor J. Fright reactions to mass media // J. Bryant & D. Zillmann (Eds.). Media effects. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 2001.

Davies M. M. Fake, fact, and fantasy: Children's interpretations of television reality. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1997.

Donnerstein E. & Smith S. Sex in the media // D. G. Singer & J. L. Singer (eds.). Handbook of children and the media. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2001.

Durkin K. Developmental social psychology: from infancy to old age. Malden, MA: Blackwell, 1997. P. 289–308

Goldstein J. H. Why we watch: The attractions of violent entertainments. New York: Oxford University Press, 1998.

Harris P. L. Understanding children's worlds: The work of the imagination. Oxford, UK: Blackwell, 2000.

Himmelweit H. T., Oppenheim A. N., & Vince P. Television and the child: An empirical study of the effect of television on the young. London, UK: Oxford University Press, 1958.

Hoffman M. L. Empathy and moral development: Implications for caring and justice. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2000.

Junger-Tas J. The family and criminal behavior // H. de Frankrijker et al. (red.). Gezin, morele opvoeding en antisociaal gedrag. Amsterdam: SWP, 2000. P. 19–35.

Linz D. G., Donnerstein E., & Penrod S. The effects of multiple exposures to filmed violence against women // Journal of Communication. 1984, vol. 34(3), p. 130–147.

Malamuth N. M. & Impett E. A. Research on sex in the media: What do we know about effects on children and adolescents? // D. G. Singer & J. L. Singer (eds.). Handbook of children and the media. Thousand Oaks, CA: Sage Publications, 2001. P. 269–288.

McGhee P. E. Humor: Its origin and development. San Francisco: Freeman and Company, 1979.

Paik H. & Comstock G. The effects of television violence on antisocial behavior: A meta-analysis // Communication Research. 1994, vol. 21, p. 516–546.

Peeters A. L. & Valkenburg P. M. Classificatie van audiovisuele media: Wat willen ouders? Hilversum: NOS Kijk- en Luisteronderzoek, 1999.

Potter W. J. On media violence. Thousand Oaks, CA: Sage, 1999.

Selman R. L. The growth of interpersonal understanding. New York: Academic Press, 1980.

Strasburger V. Adolescents and the media. Thousand Oaks, CA: Sage, 1995.

Thayer J. F. & Levenson R. W. Effect of music on psychological responses to a stressful film // *Psychomusicology*. 1983, vol. 3, p. 44–52.

Valkenburg P. M. Vierkante ogen: opgroeien met TV en PC. Amsterdam: Balans, 1997.

Valkenburg P. M., Cantor J., & Peeters A. Fright reactions to Television: A Child Survey. *Communication Research*. 2000, vol. 27, p. 82–99.

Wartella E., Scantlin R., Kotler J., Huston A. C., & Donnerstein E. Effects of sexual content in the media on children and adolescents // C. Von Feilitzen & U. Carlsson (eds.). *Children in the new media landscape: Games, pornography, perceptions*. Goteborg: UNESCO International Clearinghouse on Children and Violence on the Screen, 2000.

Wilson B., Kunkel D., Linz D., Potter J., Donnerstein E., Smith S., Blumenthal E., & Berry M. Violence in Television programming overall // Center for Communication and Social Policy (Ed.). *National Television Violence Study 2*. Thousand Oaks, CA: Sage, 1998. P. 4–204

Zuckerman M. Sensation seeking: Beyond the optimal level of arousal. New York: Wiley, 1979.

Tarptautinės konferencijos

ŽINIASKLAIDA IR
ASMENYBĖS RAIDA:
*nepilnamečių apsauga
ir žmogaus orumas,*

vykusios 2003 m. gruodžio 5–6 d.

Vilniaus universitete,

REKOMENDACIJOS

Sparčiai plėtojantis informacinėms technologijoms bei kuriantis informacinei visuomenei, žiniasklaidos priemonės tenka svarbus vaidmuo ir didžiulė atsakomybė formuojant visuomenės sampratą apie žmogaus teises ir orumą, vaiko gerovę, vaikams pritaikyto pasaulio kūrimo būdus.

Mes rekomenduojame Lietuvos visuomenės informavimo politiką formuojančioms ir reglamentuojančioms, žiniasklaidos savęs reguliavimo institucijoms ir viešosios informacijos rengėjams bei platintojams:

1. Pripažįstant, kad vaikas yra neįkainojama vertybė, ginti jo teises, interesus ir orumą, saugoti vaikus nuo neteisybės, išnaudojimo ar skriaudos.
2. Pastebėti, išgirsti vaikus, išvelgti jų poreikius ir problemas, bet viešai skleidžiant informaciją niekada nepakenkti patiems vaikams.
3. Skatinti fizinę, psichologinę, dvasinę, socialinę ir kultūrinę vaikų raidą kaip nacionalinį prioritetą.
4. Propaguoti darnios, doros šeimos įvaizdį ir jos vaidmenį vaiko asmenybės raidai.

5. Įtvirtinti teisės aktuose darančios neigiamą poveikį nepilnamečių raidai informacijos skelbimo, klasifikavimo ir žymėjimo garso bei vaizdo priemonėmis tvarką ir spartinti jos įgyvendinimą.
6. Skatinti mokslinius viešosios informacijos poveikio nepilnamečių raidai tyrimus ir apie jų rezultatus informuoti visuomenę, o ypač žiniasklaidos atstovus.
7. Plėtoti visuomenės švietimą apie žiniasklaidos poveikį asmenybės raidai, žmogaus orumą, privataus gyvenimo sampratą ir visuomenės interesus.
8. Tobulinant mokyklinės programos ugdyti vaikų ir jaunimo kritinį santykį su žiniasklaidos teikiama informacija.
9. Skatinti vaikams bei jaunimui skirtų ir žiniasklaidos švietimo projektų, finansuojamų Spaudos, radijo ir televizijos rėmimo fondo, kūrimą.
10. Atsižvelgiant į Europos valstybių patirtį tobulinti visuomenės informavimo priemonių sąvegos reguliavimo mechanizmus, žurnalistų etikos ir veiklos kodeksus.
11. Stiprinti institucijų, atsakingų už nepilnamečių apsaugą nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio, žmogaus teisių ir orumo gynimą, gebėjimus, užtikrinti jų veiksmingumą bei plėtoti tarpusavio bendradarbiavimą.
12. Plėtoti tarptautinį strateginį bendradarbiavimą nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio ir žmogaus orumo ginties kryptimis.

Konferencijos organizatoriai

Žurnalistų etikos inspektorius
Lietuvos radijo ir televizijos komisija
Kultūros ministerija
Vilniaus universitetas

ABSTRACTS

GINTARAS STEPONAVIČIUS

The role of the mass media in today's life

G. Steponavičius, vice-speaker of the Seimas of the Republic of Lithuania, emphasizes the established status of the mass media in the country. This institution plays an ever-increasing role and exerts a tremendous effect on the formation of the psychological and educational qualities of an individual. In his salutatory address G. Steponavičius notes that the legal basis of Lithuania (its laws and sublegal acts) protect the minors against openly harmful information, however, little progress has been made in implementing the sublegal acts. It is parents and family that are first of all responsible for the protection and dignity of their children, followed by school, society and only then by the mass media and state.

ROMA ŽAKAITIENĖ

The national policy of society information

R. Žakaitienė, Minister of Culture, relates the implementation of the national policy of society information to the constitution of the country, which bans censorship and ensures freedom of speech, allows a free search, receipt and distribution of information and ideas. However, this freedom may be restricted when it is necessary to protect human health, the individual's honour and dignity, private life, constitutional order. The Ministry of Culture is responsible for the elaboration of the legal basis regulating the information of society. In 2002, the Law on Society Information was supplemented by the law on protecting minors from a negative impact of public information on their physical, mental and moral development. The latter law settled the criteria of such information, the regulations of its announcing and spreading, as well as the duties and responsibilities of those who prepare and distribute information and of the owners of means of public information and journalists.

ROMAS GUDAITIS

Respect of human rights as a major precondition of the democratic mass media

The remit of a journalist ethics inspector is protection of man's honour and dignity, his private life in the mass media and analysis of related complaints.

The free mass media of Lithuania carry out the function of educating the society, however, they are largely affected by the desire to earn considerable money at the expense of sacrificing the moral principles. An obvious tendency in public information is its negative influence on the development of minors. Children, teenagers, youth are being increasingly involved in various audiovisual projects of the interactive genre, in which consciousness and perception are oriented towards the 'freedoms' such as sex, trade of the body and senses, the cult of money, force and compulsion, accompanied by a denial and disdain of the moral experience of previous generations.

The duty of a journalist ethics inspector is to contribute to the implementation of the law on the protection of minors against the negative influence of public information. To this end, a group of experts – competent specialists of impeccable reputation has been created.

Worrying is the abundance of criminogenic information, which evokes legal and ethical discussions when openly presented information is of a private character and rather often obtained from the victim when the latter is in the state of affect.

AUDRYS JUOZAS BAČKIS

Family, consciousness and life as the ethical problems of the mass media

In the open information Cardinal A. J. Bačkis raises the issue of human dignity. Both the Church and various public groups and organisations, cultural workers have always emphasized the problem of violation and pornography in the mass media. Pornography stimulates ill fantasy and behaviour, hampers the moral maturation of an individual, development of sound and healthy relations, particularly in family life. It was the porno elements that arose discussions on some of the telecasts, and the newly introduced reality shows in which extreme situations are being provoked become the models of life followed by young people. Everyday conflicts are exposed to the whole country, deliberately or not creating the impression that harmonious families are impossible as such. The cult of youthhood, free, unengaged and hedonistic life, which is flourishing in the mass media, is the antipode of life. One of the most important responses to the ethic errors of the mass media is the upbringing of critical approach. It is essential that one right be not absolutized over the others, which is often the case.

ALGIRDAS MONKEVIČIUS

The effect of the mass media on the upbringing of an individual

Minister of Education and Culture develops A. Bandura's theory of social learning, which is based on the model in which new ways of behaviour are acquired by observing the other people's activities and their consequences. This is the way by which not only the true values but also pseudovalues, wrong views, forms of thinking and behaviour can be transmitted. The mass media possess great possibilities to highlight the selected features of a model, which may render it attractive, as frequently it is external effects that are the object of interest. Cruelty, actively advertized in the mass media, may arouse in a teenager a strong desire to modify his behaviour in an analogous way and to realize his subconscious wish to become important, special, a "superman".

Adolescence is the period when the concepts of values are formed. The mass media, by uncautiously presenting and interpreting the negative phenomena and realities, exert a strong effect on a developing individual by negatively changing his relation to himself and to the world.

ALFONSAS VAIŠVILA

Man's dignity and right to dignity

The point is not just to define juridically the legal status of the right to information, but rather to enjoy this right in such a way that the right of an individual to express his thoughts, to get and distribute information conforms to the basic rights of other people, first of all to their right to dignity, privacy of life, decency. This category is analyzed in the aspects of legal capacity and private law; it is developed through the unity of the objective and subjective features and is regarded as a purely social, qualitative concept. Lithuania, because of its occupation in the past, lacks systemic studies on man's dignity and his right to dignity, and in the functioning laws the concept of dignity is not defined and is left to the competence of legal doctrine and juridical practice.

LILIJANA ASTRA

The development of cultural values in the European mass media

Over the recent years, studies of the mass media in the democratic world (McCarthy, Collins) have shown that violence on TV does serious harm to children, distorting their world perception and making them aggressive. The present-day strategy of protecting man's dignity and minors against the negative effect of the mass media

in the EU countries, Lithuania included, is connected with the active establishment of ethic and legal principles and cultural norms. In 1996 Lithuania ratified one of the basic European conventions, "Television without Frontiers"; later the law on the protection of minors against the negative impact of the mass media was passed, however, commercial telecasts abound in zero values full of televiolence subculture, a kind of cultural margin where the basic human values of kindness, beauty and faith, even human life are nullified.

DAINIUS RADZEVIČIUS

The journalist's status and professional ethics

The journalist's status is influenced also by the process of globalization, as the boundary between the traditional and non-traditional mass media is vanishing; not only the individual style of a journalist but also journalistic genres languish. A kind of fake journalism appears, when in the mass media business the first ranks become occupied by businesses engaged in publishing and the interests of the edition's owner prevail.

JONAS LINIAUSKAS

From regulation to responsibility

Head of the Lithuanian Radio and Television Committee discusses the issue of how broadcasters observe the legal acts, what kinds of penalties are applied when all tolerable limits are trespassed and the settled moral standards are violated. The less the broadcaster's responsibility, the stricter the law's amendments; the more dangerous for society the content of broadcast information, the more imperative is the necessity to protect the minors from negative public information.

GINTARAS SONGAILA

The mass media and civic nihilism

A rather strange phenomenon is observed in this country: the mass media enjoy an inconceivable success and compete with the Church for the first rating. The legal medium favours the mass media business the due to absence of monopolization, a rather broad competition of publishers, a great variety of directions of expression. Head of the Mass Media and Publishers' Ethics Committee is worried by the "new realism", the principles of ethic relativism that lead to a degeneration of civil values and stimulate the manifestation of gutter press phenomena in public information means.

GEDIMINAS MESONIS

The mass media: between legal positivism and moral relativism

The problems of the mass media regulation and control are approached from the content of legal norms (in the national and international aspects); the problem of the efficiency of positive jurisdiction is assessed in regulating the activities of the means of public information; an interrelation between the methods of legal regulation and self-regulation of the mass media is shown, the conception of the relativity of the moral principles established in theory and its influence on the mass media self-regulation are explained. The legal and social reasons for the low efficacy of controlling the mass media activities are analyzed.

PAULIUS V SUBAČIUS

The public vulnerability of personality as a factor of the culture of fear

The great paradox: the mass media, which are becoming more free and have played a crucial role in fear overcoming processes while getting liberated from the totalitarian regime of Soviet occupation, in post-Soviet Lithuania have become one of the factors to strengthen the culture of fear, its transformation and adaptation. Analysis is being given to the circumstances, causes and mechanisms of how the themes, and stylistics of the publications, ways of gathering journalistic material about a public personality stimulate the culture of fear.

BERNARDAS GAILIUS

Information about activities of juridical institutions and the effect of the mass media on the legal process

The society has the right to know about the activities of policemen, and journalists have the right to write about them. However, these rights of informing are not absolute. They can be restricted in case man's dignity and privacy are concerned. Rather frequent is the problem of man's right to his own image, which is regulated by the Civil Code of the Republic of Lithuania. Without consent, all public officials may be represented; however, stricter limitations are applied as regards the filming and photographing of private persons. An urgent issue is the effect of the mass media on the legal process: the mass media rather often than not are too active in the period before the trial, particularly in cases of complicated crimes when various versions are raised and checked.

GRAŽINA IMBRASIENĖ

Child's right and interests in the mass media

The Child's Right Protection inspector notes that the mass media are rather aggressive in taking the role that earlier belonged exclusively to family and they school. However, they often seek another interest, which is to make profit from indulging the most primitive biological instincts of man, relishing the descriptions of minor delinquencies. The national legal system eagerly protects the minors from spiritual and moral damage, degeneration of values.

JO GROEBEL

The mass media and the development of personality

Director General of the European Mass Media Institute, in his discussion of the effect of television on human aggressiveness, emphasizes two major factors that stimulate aggression, the first being related to children's upbringing and the second to frustration. This conclusion is based on the results of over 5000 scientific research works. From his international studies J. Groebel concludes that 70% of parents are unaware of what their children do in the Internet. International studies show that the increasing numbers of cases of cruel violence and homicides cannot be directly related to the violation shown on TV. However, there is another serious problem which is noncriminal violation at schools when the behavioural models borrowed from the cinema, television, Internet can become a model of reality, because children, boys in particular, exhibit a keen desire to be ever more brutal. Besides, over a long course of time the erroneous perception of the world as a cruel place has been embedded in people's mind; the fact, however, is that the world with the TV and Internet is much better than it would be without them.

The Lithuanian press is a positive example of openness and liberalism, though the means of society information in this country disseminate large portions of aggression.

GINTAUTAS VALICKAS

Relation between violent computer games and the aggressive behaviour of children and teenagers

Professor of General Psychology Department of Vilnius University reports on experimental studies which have shown that computer games among the minors

are becoming one of the most popular forms of spending their leisure time. The worrying point is that these games often deal with violence and aggression, negative experience and aggressive responses. There are data to show that computer games may exert a stronger effect than the other forms of violent mass media and can induce addiction. Here of significance must be the controlling functions of parents who should employ a system of the evaluation or rating of games.

IRENA ZALESKIENĖ

Teenagers' abilities to perceive information

Based on the results of an international study on civic consciousness, which encompassed 28 countries, the author briefly discusses the information society, the civic competence of teenagers and their ability to perceive information; she presents also some examples of educational strategies intended for developing these abilities. Lithuanian teenagers, though understanding the essence of democracy, have been found to misunderstand the role of the mass media in society, lack an adequate level of information analysis and interpretation, however, their trust in the mass media is high (in this study Lithuania comes next to Denmark).

ROSITA UZNIENĖ

The audiovisual mass media (television) and the child

Television is a form of the mass media most easily accessible to children. It moulds their world outlook, social habits, approach to various phenomena, behavioural standards, system of values. A study showed that the majority of parents had a positive opinion about television, however, they worry about too frequent episodes of violence and aggression. All respondents have agreed on the educational and enlightening role television should play in the process of children's upbringing; 88% of respondents have expressed doubts as to the quality and competence of the educational functions of the Lithuanian television networks. Pedagogical and psychological knowledge of children and childhood has been noted as a highly desirable quality of children's telecast producers.

VYTAUTAS BLAŽYS, RIMA DAPKUTĖ

Reflections of sexual compulsion against children in the Lithuanian press

Publications in the major Lithuanian diaries concerning sexual compulsion may produce a misleading impression that it is only girls living in defective families

that are victims of sexual compulsion, that sexual compulsion comes from strangers or is a result of children's misbehaviour. However, scientific studies give another picture. Diaries do not provide any elementary information on the possibility to help the victims, do not analyze sexual compulsion of children as a phenomenon; this topic is but another source of making a sensation. The conclusion is that the press in Lithuania plays only a very insignificant preventive role.

ULRIKA SJÖBERG

The communication youth

Studies in Sweden have shown that to young people, contrary to the adults for whom their personal and social identity is based on work, the leading role in their everyday life belongs to the means of social communication. Based on research data, the author discusses the milieu of these means (family, the culture of bedroom, parlour, virtual community). Attention is focused on Swedish youth aged 12–13 and 15–16 years.

KRISTINA HAUTALA-KAJOS

Challenges for the protection of minors in the media landscape

The European Union, seeking a safer milieu of social information means intended for children and youth, has carried the directive "Television without Frontiers". Most European countries on a national level control the content of films, apply a system of rating of films and videotapes. The classification of audiovisual programs in Finland is discussed.

PATTI VALKENBURG, HANS BEENTJES, PETER NIKKEN, ED TAN

Kijkwijzer: The Dutch Rating System for Audiovisual Productions

In the Netherlands, the *Kijkwijzer* system of rating audiovisual production has been in use since 2001. The authors, the NICAM (The Netherlands Institute for the Classification of Audiovisual Media) members, present the principles of *Kijkwijzer*, explain various content and age-related categories of audiovisual productions, the rating questionnaire and key, the conditions of rating.

ŽINIASKLAIDA IR
ASMENYBĖS RAIDA:
*nepilnamečių apsauga
ir žmogaus orumas*

Kalbos redaktorės *Gražina Indrišiūnienė, Danutė Petrauskienė*
Viršelio dailininkas *Gediminas Markauskas*

Išleido Vilniaus universiteto leidykla
Universiteto g. 1, LT-01122 Vilnius
el. paštas: *info@leidykla.vu.lt*

Spausdino AB „Spauda“